

Peer reviewed Journal

Impact Factor:5.13

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

February-2021. Special Issue-11, Volume-5

Physical and Human Dimensions of Environment, Climate Change, and Sustainable Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)
425102

Guest Editor

Dr. Birajdar Govind Dattopant

Principal
Sharadchandra Mahavidyalaya,
Shiradhon Tq. Kallam Dist:
Osmanabad (Maharashtra)

Executive Editors

Dr. A. I. Shaikh

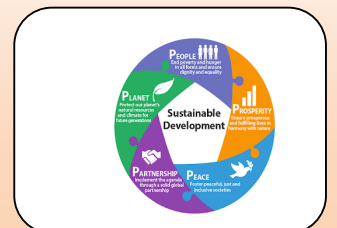
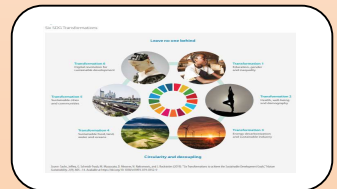
Dr. M. B. Shirmale

Co- Editors

Dr. S. A. Chaus

Dr. Shakeeluddin Khazi

Mr. P. U. Gambhire

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

February 2021

Special Issue-11, Volume-5

On

Physical and Human Dimensions of Environment, Climate Change, and Sustainable Development

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor

Dr. Birajdar Govind Dattopant

Principal

Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon Tq. Kallam Dist: Osmanabad
(Maharashtra)

Executive Editors

Dr. A. I. Shaikh

Asst. Prof.

Head Dept. Of Geography

Dr. M. B. Shirmale

Asst. Prof.

Dept. Of Geography

Co-Editors

Dr. S. A. Chaus

Dr. Shakeeluddin Khazi

Mr. P. U. Gambhire

Editorial Board

Dr. K. G. Gholap

Dr. R. R. Sayyed

Dr. S. M. Alte

Dr. A. F. Sayyed

Dr. S. V. Khond

Dr. A. H. Attar

Mr. R. R. Bhise

Mr. Z. A. Khazi

Dr. S. M. Dalve

Dr. F. A. Tamboli

Mr. S. P. Adsule

Dr. S. M. Patel

Mrs. S. N. Sayyed

Mr. S. P. Mane

Published by- Principal, Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon Tq. Kallam Dist: Osmanabad (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Greenstone: Smart Library Software Mr. Rajaram Ramkrishna Bhise	1-3
2	Climate Change and Global Warming Mr. Gambhire Uddhav Shivaji, Dr. Pawar M. M.	4-5
3	Study Of The Effectiveness Of The Pranayam Program On The Girls' Physical Fitness Of Higher Secondary School Mr. Bitu Shivaji Molane	6-8
4	Spatio-Temporal Change in The Female Literacy Rate in The Rural Areas of Jalgaon District of Maharashtra Arvind Amrut Badgujar	9-12
5	Study of The Effectiveness of The Yoga Program on The Boys' Physical Fitness of Higher Education Dr. Wangujare S. A.	13-15
6	Marital Rape: A Curse for Womanhood, A socio-legal study Mrs. Komal R Oswal	16-18
7	The Road Transportation System: A Geographical study in kanakapura Taluk, Ramanagara District, Karnataka Dr. Nagaraja M, Sri Satish Appayya Revayyanavar, Prof. S N Mulimani	19-22
8	Impact of Environment on Health Development and Sustainability Dr. Ravindra Uddhavrao Machale	23-26
9	Feminist Analysis of the Short Story "The Shroud" Dr. Sachin Shesherao Ghuge	27-28
10	Management of Library and Information Center Dr. Dhumal Asmita Shrinivasrao	29-30
11	Trends and patterns of Human Development in Karnataka Renuka Godachi, Dr. N. S. Mugadur	31-35
12	Rural Development: Issues and Challenges in India Dr. Rahul N. Surve	36-40
13	Society's Sustainable Development by Digitalization: Measures and Implications Princ. Dr. Dilip B. Shinde. Prof. Vikas Shivaji Shinde	41-44
14	Fish and Fisheries of Gharni dam Gharni Dist –Latur (M.S.) Dr Jadhav R. R., Gaikwad S. P.	45-46
15	Impact of Covid-19 on travel and Tourism Industry Overview in India Mr. Vitthal Saraji Asawale, Mr. Dhananjay Shivaji Kadam	47-49
16	Sustainable Development, Climate Change and India. Keshav Gangurde	50-52
17	Agricultural Development Using Remote Sensing Techniques Dr. Balu Laxman Rathod	53-55
18	Climate Change and Cropping Pattern in Belagavi District of Karnataka State Dr. Nagaraja M, Prof. S. N. Mulimani, Sathish A Revayyanavar	56-59
19	Changing Pattern of Sprinkler Irrigation Technology in Ahmednagar District: A Geographical Perspective Dr. Amol S. Shinde	60-63
20	Effect of Tributyltin Oxide on Biocompounds in Different Tissues of The Gastropod Snail <i>Indoplanorbis exustus</i> . P. R. Kokate	64-66
21	Effect of Eight Weeks Complex Training on Explosive Strength of Adult Male Kabaddi Players Dr. Sajed A. Chaus, Dr. Ramraje A. Aware	67-69
22	Application Of Mobile Technology In College Library Services Shri. Mahesh. S. Tanawade	70-73
23	A Study of Pollution Problem in World Dr. Jaising Dnyandev Salunke	74-75
24	A Case study of Ecotourism potential in Nandurmadhameshwar wildlife sanctuary Dr. Kolte Gautam Laxman	76-79
25	Smart Villages in India: A Case Study Dr. Sadaf	80-84

26	The Role of Education in Promoting Sustainable Development and Peace Mr. Ankush Ramchandra Bansode	85-90
27	Women and Health Dr. Ayodhya Dattatray Pawal	91-93
28	United Nations Sustainable Development Goals, Librarian Role, and Challenges in 2021: An overview G. Srikanth, Dr Pavan kumar	94-96
29	Sustainable Development and Its Impact on Global Economy Asst. Prof. Mittha M. S.	97-100
30	Use of Social Media for Business Dr. B. S. Sawant	101-103
31	Corona: A Life Changer Smt. Shubhada Ramesh Joshi, Saima Firdaus Mohammed Yaseen	104-105
32	Significance and Conservation of Water Dr. P. B. Achole	106-110
33	Restoration and Conservation of Urban Lakes of Latur District (M.S.) India Dr. Hashmi Irshad Mohiuddin, Dr. S H Gone	111-114
34	A Study of Production and Export of Grapes in Nashik District Mr. Khemnar Shashikant Suryabhan	115-117
35	Women's Empowerment in India: Issues, Challenges Associate. Prof. Prakash H. Sahare	118-121
36	भारतीय समाज एवं काव्य में नारी के रूप प्रा. शफीक लतीफ चौधरी	122-124
37	साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में विद्रोही प्रेमिका नगरीय परिवेश में प्रा. डॉ. कदम शिवाजी शेषराव	125-127
38	राष्ट्रीय टिकाऊ शाश्वत विकास रणनीति प्रा. जाधव यू. बी.	128-129
39	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरण प्रा. मिलिंद व्यंकटी घाडगे	130-131
40	संयुक्त राष्ट्र संघ व शाश्वत विकास प्रा. डॉ. घोलप कमलाकर गोरख	132-134
41	वित्तीय समावेशन प्रक्रियेत बँकांची भूमिका डॉ. दिपक एन. कारे	135-138
42	जालना जिल्ह्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पामुळे कृषिक्षेत्रात झालेला बदल प्रा. डॉ. पी. के. मोरखडे	139-141
43	सामाजिक कल्याणात शारीरिक शिक्षणाची भूमिका प्रा. डॉ. पडवळ विजय काशिनाथ	142-143
44	भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोल बोधले कविता केरबा	144-146
45	परळी तालुक्यातील कृषी घनता: एक भौगोलिक अभ्यास श्री. कैलास भास्कर लव्हाळे, डॉ. व्ही. एस. चिमनगुडे	147-148
46	पिंपरी या गावातील कुटूंब नियोजनाचा - भौगोलिक अभ्यास डॉ. चिमनगुडे व्ही. एस.	149-153
47	जागतिक शांततेसाठी म. गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता कु. स्नेहा सोन्याबापू सोळंके	154-155
48	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान प्रा. रघुनाथ व्यंकटी घाडगे	156-157
49	कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावाचा क्रीडाक्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामाचा एक अभ्यास. Dr. Vijay Eknath Somkuwar	158-160
50	महिला सबलीकरणाची वास्तविकता व उपाययोजना: एक तात्त्विक अभ्यास डॉ. खलील नबीसाब सय्यद	161-163
51	पं० दीनदयाल उपाध्याय की सुख सम्बन्धी अवधारणा समीर कुमार जायसवाल, डॉ० लक्ष्मी गौतम	164-166
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापन व जलस्थितीतील उपयोगिता एक दृष्टीक्षेप डॉ. वनमाला आर. तडवी	167-169
53	महिला सशक्तीकरण और नई पीढी कु. नेहरुकर मंगल रामदास	170-172

54	साठोत्तरी उपन्यासों में प्रणतिशील नारी	प्रा.डॉ. दळवे सुर्यकांत माधवराव	173-174
55	समकालीन युगातील योगाचे महत्व	डॉ. उदय डी. मेंडुलकर	175-178
56	आदिवासी भागातील आरोग्य सुविधा व सार्वजनिक आरोग्य एक सूक्ष्म अभ्यास	प्रा. डॉ. संदेश नारायणराव उबाळे	179-181
57	शाश्वत विकासात बारा बलुतेदारांचे महत्व	डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड	182-185
58	बिब्लियोमेट्रिक्स: उल्लेख विश्लेषण	किरण रंगनाथ भिसे	186-187
59	शाश्वत विकास व वाढती लोकसंख्या	प्रा. प्रकाश कोथळे	188-189

Greenstone : Smart Library Software

Mr. Rajaram Ramkrishna Bhise

Head of Library and Information Science Department, Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon, Tq.
Kallam Dist-Osmanabad.

Abstract:-

The Greenstone smart library software is an open source system for the construction and presentation of information collection. It is collection. with effective full text searching and metadata based browsing facilities that are attractive and easy to use. Moreover, they are easily maintainable and can be increased and rebuilt entirely automatically. The system is extensible software plugins accommodate different document and metadata types. The present paper attempts to discuss the Smart Library Software. Features, Standards, Software distribution and developments, Librarian Interface of Open Source software like Greenstone

Introduction:-

Libraries today buy, subscribe, License and accumulate information in an unexampled array of content categories of publication type and in a rapidly reproducing mix of formats. These is a great deal of cultural divide and philosophical deviation between the traditional information resources being handled by libraries for centuries now and new genre of electronic and smart information being sourced and accessed. In the traditional model, the books and journals bought and subscribed to by the libraries were naturally owned by them. In present development, the electronic information system has influenced, enforced libraries in a exhaustively out of the flood of information. The traditional concept of libraries which was completely based on print media is changing towards smart / electronic form with the help of information technology.

Smart Library:-

A smart library is a library which collection are stored in digital formats and accessible by computers. The digital content may be stored, locally accessed remotely via computer network. The smart libraries are now emerging as a important factor of global information infrastructure adopting the latest information and communication technologies. Smart libraries are networked collections of smart texts, documents, images, sound, data, software etc. In general there are two concepts of achieving the resources in digital format, using equipment, software, network etc. and to disseminate the smart resources such as CD's Floppies, D-journals, pen drive, internet etc. There is consensus all over that there exists a very large quantum of digital information scholarly as well as trade. These are scattered and distributed throughout the Net& also being stored in database and repository spread across the world. There is also an unexampled technology support and availability of infrastructure today in smart libraries.

Smart Library Software:-

Smart Libraries facilitate creation, organization and management of multimedia digital content. The smart libraries also have collections and provide search retrieval and other information services over computer networks. These include internet and internets and other electronic media i.e. CD-ROM. There is an increasing interest among organizations to develop smart libraries for a variety of purposes, improved management and access to internal publications. These libraries also provide facilities for publishing and providing global access to one's research work. Today it is possible to create simple Smart Library Software using current web and database technologies. However, it would take lot more effort to integrate functions such as metadata object search and retrieval, access management and multiple document types. We expect smart libraries to be strong and healthy, scale as collections grow and incorporate international standards.

Selection of Smart Library Software:-

The software selection based on set parameters is in as ascending task, as the technology itself was still emerging only. But in general following criterion considered being the best in the selection of Smart Library Software. They are as follows-

- 1) Goals and requirement specification.
- 2) Proprietary V/S open source.
- 3) Fit the existing information system.
- 4) Accommodate future migration.
- 5) Embrace all possible / predominant formats.

- 6) support standard Smart Library Technologies/platforms.
- 7) Easy installation, population, maintenance.
- 8) Comprehensive Documentation.
- 9) Active user group. E-Mail list.[users/development]
- 10) Hardware and Software requirements and the future available in the software.

In present there are many smart library software that are available today in the Indian market. Some of the popular open source software's for smart libraries, which are in use internationally, are D'space, Dienst, Eprints, Fedora, Greenstone etc. In line with the subject thrust of this paper, the greenstone open source software are discussed In this research paper.

Greenstone: Open Source Software:-

The greenstone digital Library Software is a top of the line 'and internationally famous open source software system for developing smart libraries, promoted by the Newzealand smart library project research group at the university of Waikato. Headed by Dr. Ian H. Witten and is sponsored by UNESCO. The software is issued under the terms of GNU General Public License. Greenstone is being used by a lot of libraries and institutions across the world and the feedback is encouraging. Greenstone is capable of building up building large, searchable collections of smart document. Greenstone is capable of building up multimedia smart document such as, Text, PDF, Audio and Video very easily. Greenstone can build collection of Unicode documents in any language. It is the only software that can build Malayalam language document into smart library collections.

Feature Of Greenstone Software:-

There are very typical features of Greenstone Software, they are:

- 1) Platform Greenstone runs on all versions of windows, and UNIX, Mac OSX. It is very easy to install.
- 2) Interoperability-Greenstone is highly interoperable using contemporary standards.
- 3) Interfaces-Greenstone has two separate interactive interfaces, the reader interface and the Librarian interface.
- 4) Metadata formats-Users defines metadata interactively within the librarian interface. These metadata sets are predefined: Dublin core, AGLS [Australian Government Locate Service].
New metadata sets can be defines using Greenstone's metadata set editor. Plug-ins, is used to ingest externally prepared metadata in different forms and plug-ins exists for MARC, CDS/ISIS, Procite and Dspace METS
- 5) Documents formats-Plug-in are also used to ingest documents. For textual documents, there are plug-ins for-PDF, Postscript, Word, HTML, Excel, E-mail.
- 6) Multimedia Documents- There are plug-ins for-Images, MP3 audio formats, MPEG, MIDI etc.

Software Distribution and Development:-

Greenstone is issued the terms of the GNU General Public License. Originated in 1996. A complete redesign and reimplementation, greenstone3, has been described and released, informed by experience with the current systems and problems and challenge faced by users, international developers, and practicing librarians. While Greenstone3 is an emerging system currently planned for experimental use by computer scientist and information and information technologists. Greenstone3 is fully well-matched with its former, can run old collections without any modifications.

Standards Of Greenstone Software:-

Many popular document and metadata standard are incorporated to greenstone. It can deal with-

- 1] Metadata-
  - a) Can use any metadata set, Dublin Core supplied.
  - b) Plug-ins for-XML, Refer, MARC, OAI,CDS/ISIS,METS,Dspace, BibTex, Etc.
  - c) METS can be used as Greenstone's internal representation.
- 2] Serving-
  - a) Web
  - b) Can publish Greenstone collections on CD-ROM.
  - c) Can publish Greenstone collection on OAI.
  - d) Export collections to METS.
  - e) Export collections to Dspace.
- 3] Documents-

a) Plug-ins for-PDF, ZIP, Images, Poststrip, Excel, MP3 WORD, RTF,PPT,HTML, E-mail, Plaintext, Teal media etc.

Librarian Interface:-

Greenstone users employ the librarian interface to create and maintain smart library collections. The facilities that greenstone provides and the user interface through which library reader's access them are highly customizable at many different levels. Even librarians who need to produce new collections in just a few minutes can dictate-

- 1) What documents format of image formats will be included?
- 2) What searchable ^{indexes} will be provided?
- 3) What browsing structures will be constructed?
- 4) What forms of metadata are available?

We have targeted the Librarian Interface at four different user levels-

- 1) Assistant Librarians- Who can add to existing collection and create new ones with the same structure.
- 2) Librarians-Who can in addition, design new collection.
- 3) Librarian system specialists-Who can customize collection in more complex ways.
- 4) Expert Users- Who can deal with every aspect of the system.

Conclusion:-

Software is an important factor in a digital library system. A general purpose digital library system. A general purpose like greenstone must cater a wide range of users. There are many smart library software available, proprietary as well as open source and most of them confirm to international standards.

Some of the popular open source software for smart libraries which are in use internationally includes- Dspace, Eprints, Fedora, Greenstone etc.

References:-

- 1) The Dublin core Metadata Initiative. <http://dublincore.org>.
- 2) The New Zealand Smart library. <http://www.nzdl.org/cgi-bin/library>.
- 3) Greenstone Digital Library Software <http://www.greenstone.org/english/home.html>
- 4) Steekumar, M.G.(N.d.).Building Digital Libraries using greenstone Open Source Software.
- 5) Orsdel, Lee van. (2002). Doing the Digital Flip. Library Journal, 127(7),51-55.
- 6) Altman, M. (2001) Open Source Software for Libraries form Grenstone to Virual Data Center and Beyond Iasist Quarterly Journal 197),10.
- 7) Marchionini, G.I. (1998) Research and Development in digital libraries. Encnclopedia of Lib. and Inf. Science. 63,259-279.
- 8) Sajana. 9N.d.) Digital Library Software. Greenstone [http://www. file://j:sajana](http://www.file://j:sajana) Digital Library Software Greenstone. html.

Climate Change and Global Warming

Mr. Gambhire Uddhav Shivaji¹ Dr. Pawar M. M.²

¹H.O.D. Dept. of Geography, Chh. Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad

²Dept. of Geography, Dept. of Geography, Chh. Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad

Abstract

The Environment scientists believes that the global warming will be higher than ever in the past thousand years, the scientific committee on problem of environment (Scope) an International body which met at ratzeberg, West Germany has also taken a serious view of the growing menace in increasing in CO₂ may threaten life on earth, since the beginning of human civilization mankind has lived in a competitive relationship with nature. Consequently the sustaining environment has been forced to transform more rapidly than ever before. Human tendency to exert a negative influence on ecology has resulted into rapid increase in the greenhouse gases in the atmosphere, large scale deforestation, loss of biodiversity severe land degradation and environment pollution the effects of these problems are global.

There may be few areas of uncertainty but scientists are sure that a global warming of 3-4 °C could lead to alarming and unpredictable changes in established from 66 nations who studied to earth during international geographic year have confirmed that an increase of 4° C would completely flood many populous island nations from the earth KEY WORDS – climate change, global warming, environment.

Climate change and global warming

1) Global warming –

The report of world watch institute 1992 the earth's surface was warmest in 1990, in recent past global observations has provided clear evidence of climate changes resulting from anthropogenic activities, six of seven warmest years on record have occurred since 1979 – observation on temperature at many places of the world over the last century show an average increase of about 0.7 K, this is supported by palaeoclimate evidence gathered from deep – sea ice – cores from an arctic and Antarctic regions of core fossil fuel burning.

Climate change –

Climate change is largely affected in agricultural areas, now we have to take management, to tackle it we have to increase the uncultivated areas into cultivated areas, we have to take measures of rain water management. We have to grow industries based on agricultural products processing and packaging, we have to increase employment, we have to do farm support business.

Climate change is not an isolated issue. It has several aspects and inter – linkages namely, science and technology economy and trade. Diplomacy and politics – that makes it not just another issue in this complicated world of proliferation issues. But the mother of all issues climate change. However, is differently at many levels, it obliges us to think about it means to lives as part of an ecologically inter dependent human community in the face of many diversities that characterize human society. Climate change provides a potent reminder of one thing that we share in common the planet earth.

Environmental effects of global warming

According to Stockholm Environment Institute, all natural ecosystems can tolerate rise by 0.1°C of temperature will cause more frequent storms to many parts of the world, including regions that have experienced no such activity earlier Global warming could seriously disrupt marine ecosystems. The flooding of many coastal wetlands would mean the loss of breeding grounds of fish, shrimps and birds.

The IPCC (2007) stated that “observational evidence from all continents and most oceans that many natural systems are being affected by regional climate changes, particularly temperature increases” more specifically, there is very high confidence that changes in snow, ice and frozen ground have increased the number and size of glacial lakes, increased ground instability in mountain and other permafrost regions and to ecosystem changes, some marine freshwater systems have seen shifts in range and changes in algal, plankton and fish abundance due to warmer water temperatures, as well as related changes in ice cover, salinity oxygen levels and circulation.

Conclusion –

Now the climate change and global warming are the two major problems considered in the environmental problems. Globalization, over production of different commodities and continued to climate change. Global warming and various problems associated with it, this is high time that states should think about sustainability rather than sustainable development, Environment problems have moved from the margins to an increasing central place in the world.

References –

1. Green Political Thought – Dobson A.
2. Environmental Studies – S.V.S. Rana
3. Becken S and Hay J. 2007 Tourism and climate change – risk and opportunities Clevedon, W (2008) the biodiversity implications of changes in coastal tourism due to climate change.

Study Of The Effectiveness Of The Pranayam Program On The Girls' Physical Fitness Of Higher Secondary School

Mr. Bitu Shivaji Molane

Director of Physical Education, Ardhanari Nateshwar Mahavidyalaya, Velapur, Tal: Malshiras

Dist: Solapur

Abstract

The present paper is based on the study of the effectiveness of the Pranayam program on girl students of higher secondary school. Pranayam brings together physical and mental disciplines to achieve a peaceful body and mind; it helps manage stress and anxiety and keeps you relaxing. Pranayam and Yoga is also useful for better teaching learning process in education. Teachers of Physical Education should know the effect of Pranayam and Yoga can make teaching learning process effective and increase the level of Physical fitness. The present research paper focused on Use of Pranayam program in Higher Secondary Education. In this paper researcher pointed out that how yoga is effective in increasing Physical fitness level of the Girls in higher secondary school. Pranayam helps students to increase their immunity and energy level. Pranayam helps students to stay calm and fight mental health issues. Pranayam helps to provide better physical fitness to the girl students of higher secondary school. Researcher prepared pranayam based program and implemented it on the girl students and made some conclusions which are written in research findings.

Introduction

Pranayam brings together physical and mental disciplines to achieve a peaceful body and mind; it helps manage stress and anxiety and keeps you relaxing. Pranayam and Yoga is also useful for better teaching learning process in education. Teachers of Physical Education should know the effect of Pranayam and Yoga can make teaching learning process effective and increase the level of Physical fitness. The present research paper focused on Use of Pranayam program in Higher Secondary Education. In this paper researcher pointed out that how yoga is effective in increasing Physical fitness level of the Girls in higher secondary school. Pranayam helps students to increase their immunity and energy level. Pranayam helps students to stay calm and fight mental health issues. Pranayam helps to provide better physical fitness to the girl students of higher secondary school.

Need and Importance

1. The present study is important for the teachers of Physical Education.
2. This study is important to know the effect of Pranayam program on Girls' physical fitness.
3. This study is also important for the developing concentration and fitness of the Girls of higher Secondary education..

Research Objectives

1. To study the present condition of the Girls physical fitness.
2. To study the effect of Pranayam program on students' physical fitness. .
3. To study the problems of Girls physical fitness
4. To prepare the Pranayam based physical fitness program..

Scope and Limitations of the research

1. The present study is limited to the Girls of higher Secondary School.
2. The present study is limited to the academic year 2019-20.
3. The present study only focused on the effect of Pranayam based program on Girls physical fitness..

Research Methodology

1. Research Method :

For the present study researcher used experimental method to achieve the objectives of the research.

2. Method of Sampling –

Researcher selected 50 Girls from the class of higher secondary education.

3. Research Tools-

Researcher used 50 Yard Run test for testing their physical fitness as post test for both Control and experimental group.

4. Statistical Tools –

Researcher has used 't' test for testing the hypothesis of the present study.

5. Research Procédure

- For the present study, researcher selected the 50 Girls with purposive sampling method of sample
- Then researcher prepared two equal groups of the 25 students on the basis of their physical fitness performance test.
- After that researcher prepared the Pranayam based physical Fitness program and implemented it on Experimental group for 15 days
- After that researcher used 50 Yard Run test for collection of the data.
- After the collection of the data researcher put the analysis and interpretation of the data in the form of research findings.

Analysis And Interpretation Collected Data

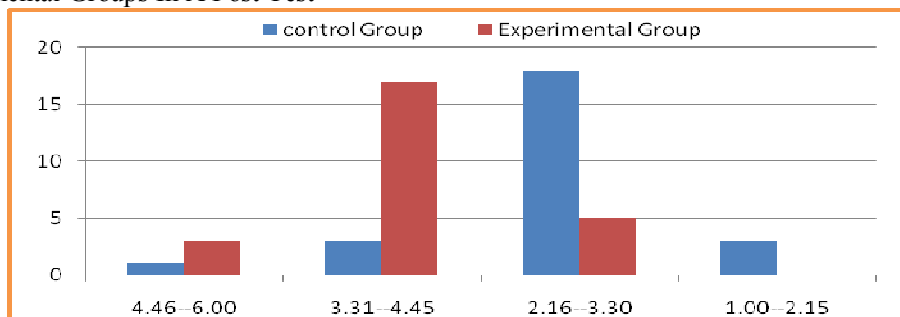
Frequency Distribution Table Of The Scores Obtained By The Girls From Control And Experimental Groups In A Post Test

Table No. 01

Post test		
CI	Control Group	Experimental Group
4.46--6.00	1	3
3.31--4.45	3	17
2.16--3.30	18	5
1.00--2.15	3	0
Total	25	25

Graph No. 01

Frequency Distribution Table Of The Scores Obtained By The Girls From Control And Experimental Groups In A Post Test

Ho.01: There Is No Significant Difference Between The Performance Of The Girls From The Control And Experimental Group In Post-Test.

Table No. 02

Means And Standard Deviations

Sr. No..	Measure	Control Group	Experimental Group
		Post Test	Post test
1	N	25	25
2	M	3.09	1.64
3	SD	3.15	1.72
4	DM	1.42	
4	t- value	2.43*	
5	df	48	

According to the above table no. 02, it is clear that the calculated 't' value 2.43 is higher than the obtained 't' value 1.94. for the 48df. Due to that reason Null hypothesis is rejected. There is difference in the obtained marks in the 600 yard run-walk post test of Experimental group Girls than the control group. So the Yoga based program is very effective to increase the Girls physical fitness.

Research Findings

- 1] Pranayam based program for the Girls of Higher Secondary School can be prepared to develop their physical fitness.
- 2] Pranayam can develop concentration and fitness of the students of higher Secondary School.

3] Experimental group students are better in **50 yard Run** test than the control group Girls who didn't receive treatment of Pranayam.

Conclusion

The present study is important to know the effect of Pranayam program on Girls' physical fitness. The present study is also important for the developing concentration and fitness of the girls of higher secondary school. The present study also shows that teachers and parents should follow Pranayam for their child for developing physical fitness.

References

1. Best, J. W., & Khan, James V. (1986). Research in Education. New Delhi: Prentice-Hall of India Private Limited.
2. Cowen, V. S. (2010). Functional fitness improvements after a worksite-based yoga initiative. *J Bodyw Mov Ther.*, 14(1), 50-54.

Spatio-Temporal Change in The Female Literacy Rate in The Rural Areas of Jalgaon District of Maharashtra

Arvind Amrut Badgajar

Associate Professor in Geography, YCSP Mandal's DDSPP College, Erandol, Dist. Jalgaon (MS)

Email : aabddsp@gmail.com

Abstract :

The higher female literacy rate contributes substantially in the socio-economical development of rural parts of India. The present study aim to investigate the spatio-temporal changes occurred in the total and rural female literacy in Jalgaon district of Maharashtra during 2001 to 2011. The data used for the present study are obtained from secondary sources which comprise District Census Reports, Socio-economic Abstract of Jalgaon District etc. The present study is completed by using a simple methodology. For calculating spatio-temporal change female literacy rates for the data of Census years 2001 and 2011 are used. Though the female literacy rates are lower in the rural areas of the study region but the spatio-temporal changes occurred in the total and rural female literacy rates show considerable increase during the study period. The efforts of Central and State Government for the improvement of female literacy though various schemes like 'Beti Bachao, Beti Padhao, Free education for girls students, girls hostels, free travel passes to girls students has shown fruitful results. Such efforts will definitely lead to remove the gap between male and female literacy rates in near future.

Key words : Spatio-temporal change, female literacy, total literacy, Jalgaon district.

Introduction :

Literacy plays key role in the process of socio-economic development of a country or region. It is proved from the empirical evidences. 'Overall educational development leads to increase in national incomes and its economic development' (Baro and Sala-i-Martin 1995). The regions with higher literacy rates are socio-economically developed region in the world. Literacy expels ignorance and promotes rational thinking in the society. In India, the level of literacy is improving but female literacy is lower than that of males. In fact, females are deprived from the opportunity of education from hundreds of years. 'Girls were being kept out of school because their parents did not appreciate the importance and value of education. The condition of the school and the quality of education, especially in the government schools in the rural areas, were other bottlenecks in attracting children towards school'. (Ahuja,1995). Literacy is the basic building block and a crucial element in the development of education in society. In the context of Indian society, which is essentially patriarchal, it is women and girls who suffer because of low accessibility to education. In other words, gender becomes an important factor in determining the education level of an individual (India Human Development Report, 2011).

This article attempts to analyse the spatio-temporal changes occurred in the total and rural female literacy rates during the decade of 2001 to 2011. The firstly total female literacy rate is taken into consideration which is followed by rural female literacy rate, which is a major concern. It also tries to find out the reason behind high or low spatio-temporal increase in the female literacy rate is different tehsils in the study region.

Objectives :

1. To analyse the spatio-temporal changes occurred in the total female literacy rates during the decade of 2001 to 2011.
2. To analyse the spatio-temporal changes occurred in the rural female literacy rates during the decade of 2001 to 2011.

Research Methodology :

Data : The data used for the present study are obtained from secondary sources. The Topographical maps, District planning map etc. are used to prepare the map of study region. The data about demographic aspects are obtained from website of Census department, Government of India, Socio-economic Abstract of Jalgaon District for the year 2018-19.

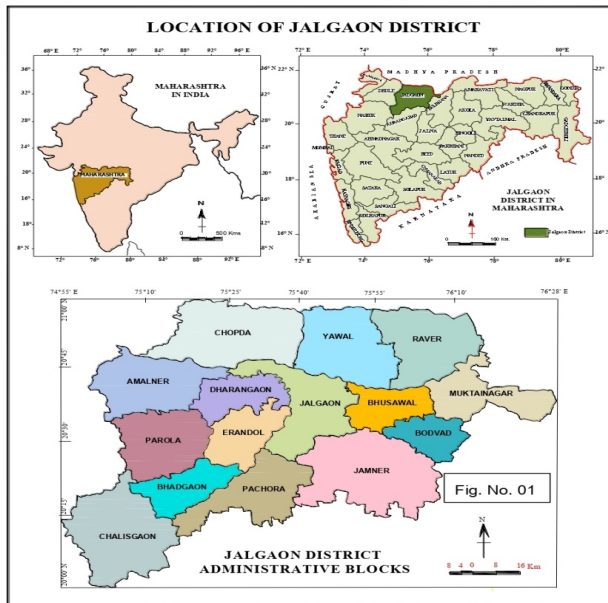
Methodology : The present study is completed by using a simple methodology. The Total Literacy Rate and Rural Female Literacy Rates are calculated using the existing formula. For calculating spatio-temporal change female literacy rates for the Census years 2001 and 2011 are used. The literacy rate of 2001 is subtracted from rate 2011. Then increase or decrease percentage is again

shown is percentage by using 2001 as base year. Because mere differences in percentages of both the years may not give clear quantum of change. The following formula is used for calculating spatio-temporal change in literacy rates.

$$\text{Spatio-temporal change} = \frac{\text{Literacy Rate of 2011} - \text{Literacy Rate of 2001}}{\text{Literacy Rate of 2001}} \times 100$$

The spatio-temporal changes, thus obtained are explained thoroughly with the help of tables and maps.

The Study Region : The selection of Jalgaon district is not arbitrary. The district under study represents various conditions or physical, social and economic situations. The district under study is bounded by the Satpura ranges in the north and Ajanta hills in the south. The district is drained by the river Tapi, which flows towards west. The region experiences slightly different climate than that by rest of the State of Maharashtra, since it is located away from the coast but at much lower altitude than the rest of the plateau of Maharashtra. The location away from the coast has resulted in high range of mean daily temperature which is slightly more than 15⁰C. Low altitude has resulted in abnormally high maximum summer temperature which is normally above 40⁰C. The district is bounded by the State of Madhya Pradesh from the north. The rivers Anner and Panjhra form a boundary in the west between the region and Dhule district. In the east, the district under study is bordered by Buldhana district. To the south, Satmala, Ajanta and Chandor hills form a natural boundary between the study region and the districts of Nasik and Aurangabad.

Jalgaon district, which is one of the 35 districts of Maharashtra lies between 20⁰ N and 21⁰ N latitudes and 74⁰ 55' E and 76⁰ 28' E longitudes (Fig. No.1). The total area of the district is 11765.0 sq. km. According to 2011 Census, the total population of the region was 42,29,917. It includes 15 tehsils and 1475 villages. The district is one of the agriculturally developed districts in the State. Consequently, the economic development of the region depends upon the agricultural development.

RESULT AND DISCUSSION :

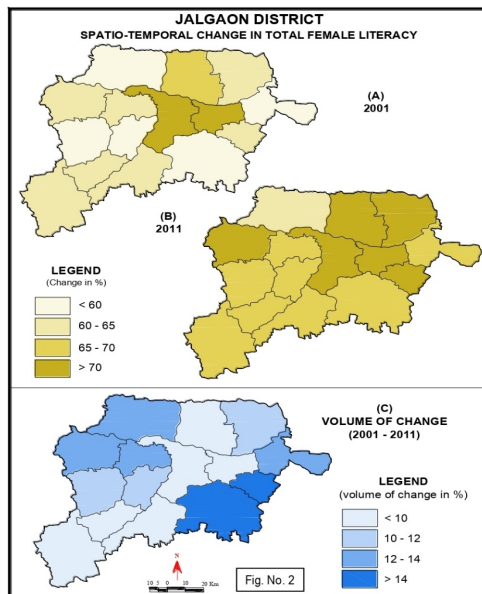
Spatio-temporal Change in Total Female Literacy : The total female literacy rate was 64.30 percent in Jalgaon district. It was higher i.e. more than 70 percent in Bhusawal and Jalgaon tehsil as these tehsils are more urbanized than others. The literacy rates were low,

Table No. 1 : Jalgaon District : Spatio-temporal Change in Total Female Literacy

Sr. No.	Tehsils	Total Female Literacy Rate		Spatio-temporal Change
		2001	2011	
1.	Chopda	56.44	64.34	13.99
2.	Yawal	65.98	70.91	7.47
3.	Raver	62.58	70.02	11.89
4.	Muktainagar	58.67	66.39	13.16
5.	Bodvad	60.22	70.95	17.82
6.	Bhusawal	77.87	81.67	4.88
7.	Jalgaon	74.18	78.96	6.45
8.	Erandol	58.42	65.06	11.37
9.	Dharangaon	60.96	68.70	12.69

10.	Amalner	62.84	70.87	12.77
11.	Parola	59.50	66.18	11.22
12.	Bhadgaon	63.02	67.41	6.96
13.	Chalisgaon	62.73	66.84	6.56
14.	Pachora	60.82	66.39	9.16
15.	Jamner	56.04	65.16	16.29
Total		64.30	70.56	9.74

Source : District Census Handbooks of Jalgaon district, 2001 & 2011.

i.e. less than 60 percent in Chopda, Muktainagar, Erandol, Parola and Jamner tehsils as these tehsils are more rural in nature. In the year 2011, the female literacy rate is more than 70 percent (70.56%). It was recorded more than 80 percent in Bhusawal tehsil and it is followed by Jalgaon tehsil (78.96). The female literacy rate was lower in the northwestern and southwestern tehsils. The spatio-temporal change in the female literacy rate suggests an increase of about 10 percent during the last decade. The highest increase in female literacy rate of more than 16 percent is recorded in Jamner tehsil. The female literacy rate in Jamner tehsil was low in the year 2001. The southeastern and northwestern tehsils have suggested higher percentage increase in the female literacy rate during the last decade while this increase is lower in the central and southwestern tehsils.

Spatio-temporal Change in Rural Literacy : The figures of female literacy are lower in rural areas as

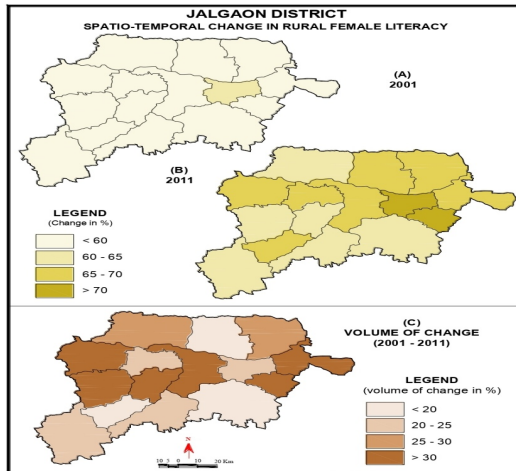
compared to the urban. The rural female literacy rate was about 53 percent in

Table No. 2 : Jalgaon District : Spatio-temporal Change in Rural Female Literacy

Sr. No.	Tehsils	Rural Female Literacy Rate		Spatio-temporal Change
		2001	2011	
1.	Chopda	46.71	60.15	28.77
2.	Yawal	58.25	68.93	18.33
3.	Raver	54.20	68.80	26.94
4.	Muktainagar	48.38	66.39	37.22
5.	Bodvad	50.44	70.95	40.68
6.	Bhusawal	61.67	75.88	23.04
7.	Jalgaon	51.61	69.43	34.51
8.	Erandol	48.83	63.65	30.35
9.	Dharangaon	54.33	67.26	23.81
10.	Amalner	50.58	66.09	30.66
11.	Parola	48.06	63.09	31.28
12.	Bhadgaon	54.68	65.55	19.88
13.	Chalisgaon	50.08	61.58	22.97
14.	Pachora	52.36	63.54	21.35
15.	Jamner	53.05	63.11	18.97
Total		52.83	66.63	26.11

Source : District Census Handbooks of Jalgaon district, 2001 & 2011.

the year 2001. Again it was higher in Bhusawal tehsil while all other tehsils had this rate less than 60 percent. In the year 2011, the rural literacy rate was as high as 66.63 percent. It was more than 70 percent in Bhusawal and Bodvad tehsils in the east, while the southern tehsil had reported comparatively lower rural female literacy rates. The spatio-temporal change suggests an increase of more 26 percent in rural female literacy rate which much higher than that of total female literacy rate. It is a good sign that the female literacy rates in rural area have shown good improvement during the last decade. This increase is much higher in the central part comprising Amalner, Parola, Erandol, Muktainagar and Bodvad tehsils of the study region.

Conclusion :

The higher female literacy rate contributes substantially in the socio-economical development of rural parts of India. Though the female literacy rates are lower in the rural areas of the study area but the spatio-temporal changes occurred in the total and rural female literacy rates show considerable increase during the decade of 2001 to 2011. The efforts of Central and State Government for the improvement of female literacy though various schemes like 'Beti Bachao, Beti Padhao, Free education for girls students, girls hostels, free travel passes to girls students has shown fruitful results. Such efforts will definitely lead to remove the gap between male and female literacy rates in near future.

References :

- Ahuja, K. (1995) : 'Introduction', in Choudhary, K.C. and Sachdeva, J.L. (eds.), Total literacy by 2000, New Delhi: Indian Adult Education Association, p.1.
- Barro, A. M. and X. Sala-i-Martin (1995) : Economic Growth. McGraw Hill, New York.
- Census of India (2001 & 2011). Retrieved from www.censusindia.gov.in
- Institute of Applied Manpower Research, Planning Commission, Government of India (2011). India Human Development Report 2011: Towards social inclusion (pp. 31–32). New Delhi: Oxford University Press.

Study of The Effectiveness of The Yoga Program on The Boys' Physical Fitness of Higher Education

Dr. Wangujare S. A.

Director of Physical Education, Adv. B. D. Hambarde College Ashti, Dist: Beed

Abstract

The present study is based on to find out the effectiveness of Yoga program on the boys' physical fitness of Higher Education. Yoga is a type of exercise in which you move your body into various positions in order to become more fit or flexible to improve your breathing, and to relax your mind. Researcher prepared one program for the students and implemented it on experimental group. After the analysis and interpretation, researcher pointed out some research findings. The present study is important for the teachers of Physical Education. This study is important to know the effect of yoga program on Boys' physical fitness. This study is also important for the developing concentration and fitness of the Boys of higher education

Introduction

Yoga is a type of exercise in which you move your body into various positions in order to become more fit or flexible to improve your breathing, and to relax your mind. Yoga stretches our muscles and soft tissues of our body. It is very useful for our physical fitness According to our Hindu spiritual philosophy: there are three major branches like

- 1] Janna Yoga, the path of knowledge
- 2] Karma Yoga the path of action
- 3] Bhakti Yoga;, the path of devotion.

In this research paper, researcher tried to use such benefits of Yoga and prepared one program for the students and implemented it in students. Researcher mentioned here some of the objectives of the research study.

Need and Importance

4. The present study is important for the teachers of Physical Education.
5. This study is important to know the effect of yoga program on Boys' physical fitness.
6. This study is also important for the developing concentration and fitness of the Boys of higher education.

Research Objectives

5. To study the present condition of the Boys' physical fitness.
6. To study the effect of Yoga program on Boys' physical fitness. .
7. To study the problems of Boys' physical fitness
8. To prepare the yoga based physical fitness program..

Scope and Limitations of the research

4. The present study is limited to the Boys' of higher Education.
5. The present study is limited to the academic year 2019-20.
6. The present study only focused on the effect of yoga based program on boys' physical fitness..

Research Methodology

6. Research Method :

For the present study researcher used experimental method to achieve the objectives of the research.

7. Method of Sampling –

Researcher selected 50 Boys from the Higher Education.

8. Research Tools- -

Researcher used 600 Yard Run-Walk test for testing their physical fitness. As post test for both Control and experimental group.

9. Statistical Tools –

Researcher has used 't' test for testing the hypothesis of the present study.

10. Research Procedure

- For the present study, researcher selected the 50 students with purposive sampling method of sample
- Then researcher prepared two equal groups of the 25 students on the basis of their physical fitness performance test.

- After that researcher prepared the Yoga based physical Fitness program and implemented it on Experimental group for 15 days
- After that researcher used 600 Yard Run-walk test for collection of the data.
- After the collection of the data researcher put the analysis and interpretation of the data in the form of research findings.

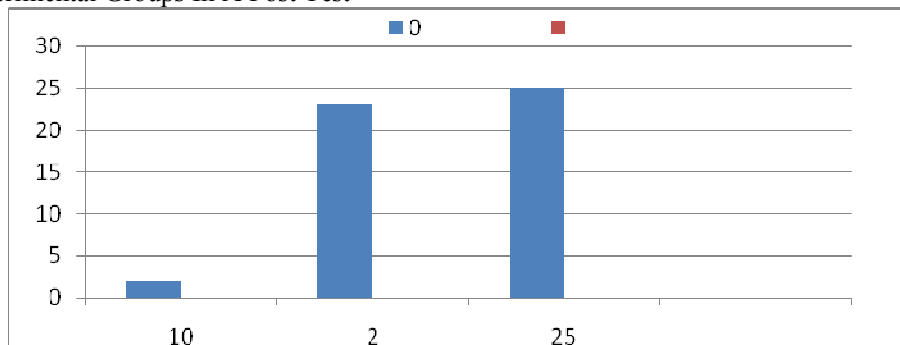
Analysis And Interpretation Collected Data

Frequency Distribution Table Of The Scores Obtained By The Students From Control And Experimental Groups In A Post Test

Table No. 01

Post test		
CI	Control Group	Experimental Group
4.46--6.00	0	0
3.31--4.45	13	0
2.16--3.30	10	2
1.00--2.15	2	23
Total	25	25

Graph No. 01, Frequency Distribution Table Of The Scores Obtained By The Students From Control And Experimental Groups In A Post Test

Ho.01: There is no significant difference between the performance of the Boys from the control and experimental group in post-test.

Table No. 02, Means And Standard Deviations

Sr. No..	Measure	Control Group	Experimental Group
		Post Test	Post test
1	N	25	25
2	M	2.48	1.41
3	SD	2.51	2.71
4	DM	1.07	
4	t- value	2.81*	
5	df	48	

According to the above table no. 02, it is clear that the calculated 't' value 2.81 is higher than the obtained 't' value 1.94 for the 48df. Due to that reason Null hypothesis is rejected. There is difference in the obtained marks in the 600 yard run-walk post test of Experimental group Boys than the control group. So the Yoga based program is very effective to increase the Boys' physical fitness.

Research Findings

- 1] Yoga based program for the students of Higher education can be prepared to develop their physical fitness.
- 2] Yoga can develop concentration and fitness of the students of higher education.
- 3] Experimental group students are better in 600 yard Run- Walk test than the control group students who didn't receive treatment of Yoga.

Conclusion

This study is important to know the effect of yoga program on Boys' physical fitness. This study is also important for the developing concentration and fitness of the Boys of higher education.

The present study also shows that teachers and parents should follow Yoga for their child for developing physical fitness.

References

1. Kansal D.K. : (1996) ***Test And Measurement*** (Ist . Edition), New Delhi, D.V.S. Publication.
2. Best,J. W.,& Khan, James V. (1986). Research in Education. New Delhi: Prentice-Hall of India Private Limited.
3. Buch, M. B. (1974). A Survey of Research in Education, Baroda: Center of Advanced Study in Education, Faculty of Education and Psychology, M.S. University.
4. Cowen, V. S. (2010). Functional fitness improvements after a worksite-based yoga initiative. *J Bodyw Mov Ther.*, 14(1), 50-54.

Marital Rape: A Curse for Womanhood, A socio-legal study

Mrs. Komal R Oswal

Assistant Professor, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

Abstract

Marriage is a sacrament. Marriage relationship is built upon love, trust and understanding. The legislation of India has failed to provide protection to married women. There are laws on women protection, equality and freedom. But the equal laws within marriage functions like sexual satisfaction are not a concern of law. Marital Rape is a silent issue in India. Reported cases are very few but the real picture is different. Women have been exploited since times immemorial. The researcher has taken this issue taking sociological and legal angles to explore this issue. Finally, women need to be empowered in this regard and proper socialization of boys should be done. Of course law needs to be amended and grant the women her fundamental right of life and liberty.

Introduction:

Marriage also called as wedlock or matrimony is a social institution. It is one of the nuclei of society. Marriage is a socially or ritually recognized union between spouses their children and establishes rights and obligations between them. The definition varies in all cultures and religions but typically it is primarily an institution in which interpersonal relationship specifically sexual are sanctioned. Broadly speaking it is considered a cultural universal.

In India marriage among Hindus is a sacrament. According to R N Sharma, a Hindu marriage is a religious sacrament in which a man and women are found in permanent relationship for the physical social and spiritual purposes of Dharma, procreation and sexual pleasure (<https://wordpress.com>). Hindu marriage is considered to be a religious sacrament as Hindu marriage is Deemed to be complete only when certain religious rites like 'home', 'Pani grahan', 'Saptapadi', 'Kanyadan' etc are duly performed by a Brahmin in front of holy fire (Agni Devta) taking cognizance of the rites. Hindu marriage has three essential purposes like dharma, praja and rati

Hindu marriage though is a sacrament, there are many problems associated with it. In Hindu dharma shastra women are given secondary status. Today still women are often considered as an inferior and violence against women is common phenomenon even today. Violence against women is one of the most prevalent and least recognized human rights violations. One and every two women in India experience violence in their routine life. Violence against women affects every woman's life in the region, even if she's not a victim. In India, violence is in many forms ranging from domestic violence, public humiliation, sexual assaults, abusing verbally, physically, mentally, rape dowry deaths, eve teasing, trafficking and even till honour killing.

There have been several laws to protect women from physical, mental or sexual cruelty. There are laws to empower women and give them equality in all spheres. But the notion of marital rape is not taken as of prime concern neither by society nor by legislation. Marital rape refers to unwanted intercourse by a man with his wife obtained by force, threat or physical violence or when she is unable to give consent. Marital rape is categorized in three types a sadistic, a battering or obsessive rape which is by the use of force only. It is an act by husband where the wife is physically, sexually abused having a long-term effect on her psychological state of mind.

Objectives of the study:

- 1) To explore the conceptual understanding of marital rape.
- 2) To analyze the effects of marital rape

Methods:

The researcher has used secondary sources for data collection. The researcher has opted this issue as very few researches have been undertaken on this issue. Research Design is purely descriptive in nature.

Discussions:

A survey conducted by WHO, School of hygiene and tropical medicine, South African Medical Research council in 2013 stated that more than one in three Women 35.6% globally report having experienced physical or sexual partner violence, globally 38% of all murders of women are committed by their intimate partner (husbands), 42% of women have been physically or sexually abused by a partner have experienced injuries as a result of that violence.

In India, approximately every 6 hours a Young Married lady is burnt to death or beaten. According to UN population fund states that more than two third of married women in India between

15 to 49 have been beaten, raped or even forced to provide their husband sex. In 2018, 81% of women experienced rape or physical violence by intimate partners.

It is unsurprising to note that, married women were never in the subject of rape laws. The great law of India gives an absolute power to the husband towards his wife merely on the basis of their marital relation. In 1917, in America the first revolution started of women activist raising their voices against marital rape and elimination of exemption clause and to extend equal protection for women. In the today's scenario, the incidents of marital rape are among 1/3 to half among the clinical samples of battered women, sexual assault by partners accounts for 25% of rapes committed approximately criminal charges of sexual assault may be caused by acts which include genital contact with the mouth or anus or even inserting objects in vagina without the consent of the victim. It is assertion of male Supremacy over women.

Legally section 375 of IPC deals with rape mentions, "sexual intercourse by man with his own wife, the wife not being under 15 years of age is not rape." This section says that an offence of rape within marriage stands only if the wife is less than 15 years of age and if she's under 15 years of age offence is committed and as soon as she crosses 15 years there is no legal protection according to her. If the marriage age of girls is 18 how can the age of 15 be protected from sexual abuse by husband?

Section 498 A of the IPC deals with cruelty, grants the women the right to protect life against perverse sexual contact by the husband. This means, a woman can protect her life but not her body in their marital ties. The significance of consent for a woman's decision is overemphasized. The question arises that isn't consent a prerequisite for sex within marital bonds? is marriage a license to have sex without consent? is excessive demand of sex perverse. There are no answers.

Marital rape is illegal in New Zealand, Canada, Israel, Denmark, France, Norway, Soviet Union, 3 Australian states, around 18 American States, Czechoslovakia and Poland. Rape is humiliation, degradation and violation. Rapists treat rape as sex and not a form of violence as the understanding of rape is forceful vaginal/ penal penetration.

Marriage is a relation in India where the wife is "pativrata". She is expected to worship her husband the husband's wishes and whims especially sexual. Sexual relation should be with mutual understanding, trust and respect for each other. The Domestic Violence Act 2005 has also not included marital rape as an offence which says that any act causing harm, injury, endangering the health life etc of a woman mentally, verbally, physically, sexually is a crime.

Women who are more prone to marital rape under the following situations

- 1) Woman who are married to traditional male dominated men and view women as a 'property'.
- 2) Women who are pregnant
- 3) Women who are ill for a long time
- 4) Women who are in physically violent relationship.

Marital rape is as serious as other types of sexual abuse. The effect of marital rape is not only physical but here it is important to understand the traumatic situation of women who is raped by none other than her own husband and his to spare the entire life with the rapist. The rape occurs in their bedroom but has devastating effect on children also.

- 1) Gynecological effects are vaginal bleeding, AIDS, sexually transmitted diseases, vaginal stretching, pelvic inflammation, pelvic for Cervical infections, unwanted pregnancies, miscarriages, stillbirths, urinary infections and even infertility.
- 2) Physical effects include even the women who are battered and rape leads to injuries such as broken bones, torn muscles, soreness, wounds on various parts of body, black eyes, bloody noses and vaginal and anal injuries
- 3) Emotional effects such as anxiety, shock, intense fear and suicidal attempts too.
- 4) Psychological effects which are long term include depression, negative self-image, sexual dysfunction, eating and sleeping disorders and intimacy problems feeling of grief and loneliness.
- 5) Effects on children include psychological effects of witnessing violence as it can undermine the ability of mothers to care for children and for them too.

This shows that marital rape has long lasting effects not only on women but also her children which affect the Institution of family and ultimately affects the society as a whole.

Conclusion:

The Institution of marriage is based on love, trust and understanding. A husband's sexual superiority or demands fulfillment through any means possible is not a part of this institution.

Marriages are not thrived on sex. Awareness in society and the socialization of boys and men to view women as not objects but as valuable partners. Law needs to be obviously amended and women herself should understand that it is a fundamental right of freedom and 'no' means 'no' and should not ignore such violation and need to combat such brutal evils and break the silence and speak up against this issue.

References:

- 1) www.indianlawjournal.com
- 2) <https://vawnet.org>
- 3) www.who.int
- 4) www.realising-rights.org
- 5) www.oxfamindia.org
- 6) <https://wordpress.com>

The Road Transportation System: A Geographical study in kanakapura Taluk, Ramanagara District, Karnataka

Dr. Nagaraja M¹ Sathish A Revayyanavar² Prof. S. N. Mulimani³

¹Department of Geography KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous), Karnataka

²Lecturer, Dept. of Geography, KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous) Karnataka.

³HOD, Department of Geography KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous) Karnataka

Abstract

In backward areas like kanakapura taluk, cheap and efficient means of transport is essential for progress and prosperity of the area. The study aims to know the spatial aspects of transportation system and their developments in kanakapura taluk. Kanakapura is located at 12° 33' north - 12° 55' North latitudes and 77° 25' east - 77° 42' East longitudes. The total Geographical area of the taluk is 1594.00 sq. kms. Kanakapura is situated 56 km south to Bangalore and 26 kms from Ramanagara on the Arkavathi river bank. Industrial sector and agricultural activities would play significant role in development of the transport activities upon the study area. It is also expected the new transport routes would result and in turn affect the importance of towns and villages through which the roads crossing. It is therefore, very important to examine, assess the transportation system in spatial relation to the regional development and transportation system. The methodology adopted is based on a sequence of logical step. For this kind of study, the researcher has examined and analyzed the study unit at two levels i.e., at the taluk level, and within that hobli level has been selected, secondary data have been used to analyse the transportation of the study area. Estimations are made for the future with reference to the main components of economy of the taluk, which have a bearing on transportation, such as population, agricultural, industrial etc.

Keywords: transportation, Sinews, spatial, functional nature.

Introduction

Transport plays an important role in the economic social and political conditions and in development of the region (*Rabinson H and Bamford C G, 1978*). No wonder, that the transportation system may be called the 'Sinews and Lifeline' of any region or country for its economy and integration (*Director of School education, Govt. of Andhra Prades text book press, 2008*). Without adequate means of transport and communication, there can be no development of industry or trade. Transport has brought many towns and villages nearer to another and has narrowed down the gap to a considerable extent between the production of agricultural and industries, the trade and consumers (*Sharma, Gupta, 1970*). Large scale movement of raw materials- stone quarrying and granite industries, finished products are expected to affect the nature and extent of commodities transported in this region, it is also expected the new transport routes would result and in turn affect the importance of towns and villages through which the roads crossing. It is very important to examine, assess the transportation system in **spatial relation to the regional development and transportation system.**

Aims and Objectives

- To know the Geographical distribution of road transportation system in kanakapura taluk.
- To analyse the variation of road transportation in hobli wise within the taluk.

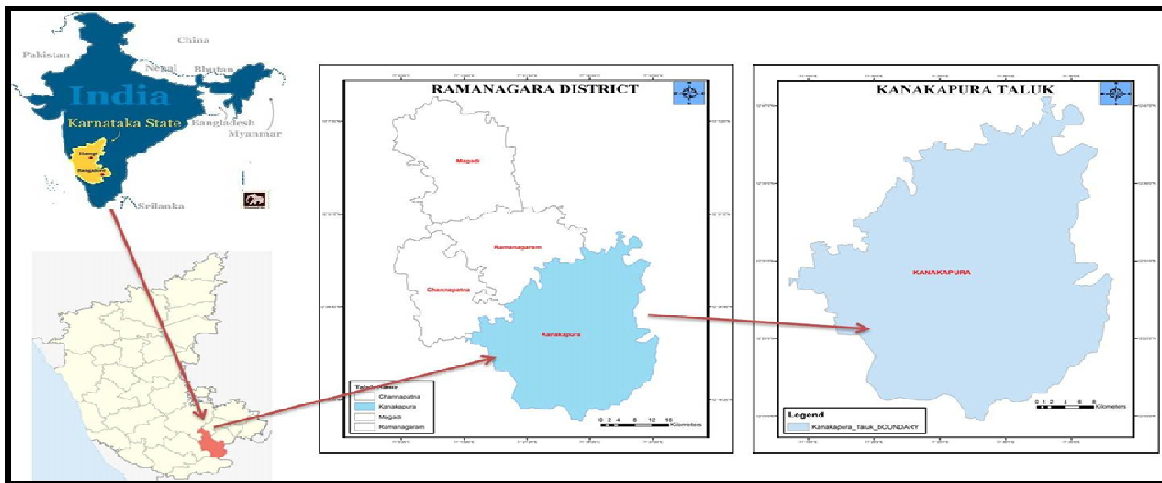
Methodology

The study unit at two levels i.e., at the taluk level, and within that hobli level has been selected, secondary data have been used to analyse the transportation of the study area. The methodology adopted is based on a sequence of logical step. Firstly, details are worked out on the consent status of individual forms of transport in terms of the capacity, actual traffic volume on major roads etc. Estimations are made for the future with reference to the main components of economy of the taluk.

Location of the Study Area

Kanakapura taluk is one of the fourth taluk in Ramanagara district, situated in south eastern part of the district (Fig.1.1). It has an average elevation of 638 meters from MSL. Kanakapura is situated 56 km south to Bangalore and 26 kms from Ramanagara on the Arkavathi river bank. Kanakapura taluk takes its name from Kānikāranhalli, Kanakanahalli and Kanakapura. Kanakapura is a part of the Southern Karnataka Plateau, and is located in the South-eastern corner of Karnataka State. It has the greatest extent of 137 Kms from North to South and 97 kms from East to West, covering a total geographical area of 1594.00 Sq. km. It is the largest taluk, while Channapatna is the smallest with an area of 543 sq. km. in Ramanagara district. Kanakapura is the largest Loksabha Constituency in India, i.e., Bangalore rural Loksabha constituency, which includes Kanakapura, Anekal, Ramanagara, Magadi Channapatna, Kunigal and some parts of Bangalore southern district.

Fig: 1.1 Location of the study unit, Kanakapura taluk

The Standard Classification of Roads

According to the Nagpur Plan, roads are classified into five types. They are – 1) National highway, 2) State highway, 3) Major district roads, 4) Other district roads and 5) Village roads. All these types of roads are functioning in the taluk and they are discussed in detail.

National Highway

The National Highway No. 209 Bangalore to Dindigal passes through the taluk. This is the only National highway in the area, which enters the taluk from northern border of the Harohalli hobli. The total length is 47 km in the taluk i.e., 2.31 percent of the total road in the taluk. It is passing through Harohalli, Kasaba and Sathnur hoblies in the study area.

State Highway

There are two state highways viz., 1) Kanakapura to Anekal road 53 kms via Harohalli and Doddamaralwadi and 2) Kanakapura- Denkanikote 74 kms via Kodihalli. The total length of State Highway in the taluk is 78.50 (3.86%) kms.

Major District Roads

The major district roads are Kanakapura – Ramanagara and Kanakapura – Mysore, Chamaraj Nagara via Malavalli. Kanakapura – Hosur (Tamil Nadu) via Doddamaralawadi and Kodihalli. The total major district roads in the study area are 505.35 (24.86%) kms.

Hobli roads links important market centers. There are eight hobli roads in the taluk as follows:

1. Kanakapura to Harohalli – 17 kms.
2. Kanakapura to Doddamaralawadi – 19 kms.
3. Kanakapura to Kodihalli – 14 kms.

4. Kanakapura to Uyyamballi – 23 kms.
5. Kanakapura to Sathanur – 16 kms.

These roads play an important role in development of the taluk.

Other Roads

Other roads link important tourist places, panchayats, and villages in the study area. There are about 785.40 (38.63%) kms. length have connects panchayat villages, hoblies, market centres and taluk headquarter in the study unit. There are 114 (5.61%) kms. Municipality roads, 21 (1.03%) kms forest roads and 5 bridges can be located in the taluk. The important village roads and their kms have been given below.

1. Kanakapura to Sangam - 35 kms, 2. Kanakapura to Mekedatu- 38 kms, 3. Kanakapura to Harobele dam- 33 kms, 4. Kanakapura to chunchi falls – 31 kms, 5. Kanakapura to Muttatti– 51 kms, 6. Kanakapura to Kabbalu– 19 kms.

Road Density; The density of roads depends in relation to the population, area and its network. The relationship between transportation and population is used for examining physical environment competition; intermediate location commercialization (*Srivastava R K, 1992*). The density of roads has been computed in terms of both the population and area. Road density has been measured in two different heads, i.e., density of roads per 100 sq. kms and density per 5,000 populations. The taluk is averagely served in the road density per 100 sq. km. area (57.95) and in terms of 5,000 populations (28.97) is poorly served.

Table-1.2 indicates the inter-regional disparity of road density in the taluk. Such disparity is because of variation in physical, cultural and economic conditions prevailed in the study unit. The highest road density per 100 sq. km. is found in Kasaba hobli (67.35) followed by Harohalli (64.34), Sathnur (60.34), Kodihalli (59.04) in the *Fig-1.3*. It is because of more population, the maximum number of roads prevailed in these hoblies such as National Highway-209 and State Highway-03 passing in these hoblies except Kodihalli but state highway-03 passing on Kodihalli hobli.

Table-1.2: Hobli-Wise Road Density-2011

Name of the Hoblies	Population	Area in sq. km	Road length in Km	Density of Road	
				Per 5,000 population	Per 100 sq. Km.
Kanakapura	116339	291.0716	783.55	33.68	67.35
Harohalli	48021	127.2918	308.95	32.19	64.34
Doddamaralwadi	45696	340.3166	187.45	20.51	41.02
Kodihalli	49854	248.9532	294.35	29.52	59.04
Uyyamballi	45839	386.0571	186.55	20.35	40.70
Sathanur	45128	200.5948	272.30	30.17	60.34
Taluk	350877	1594.2651	2033.15	28.97	57.95

Source: District Economics and Statistical Office, Ramanagara-2011

* Personal Computed *

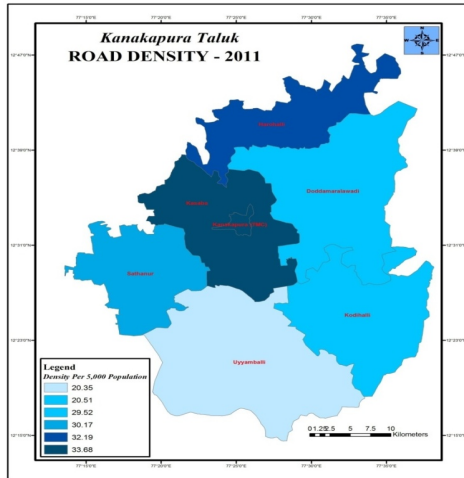
Formula:

1) Density of road per 5000 population = Total Road length x 5000 ÷ Total Population

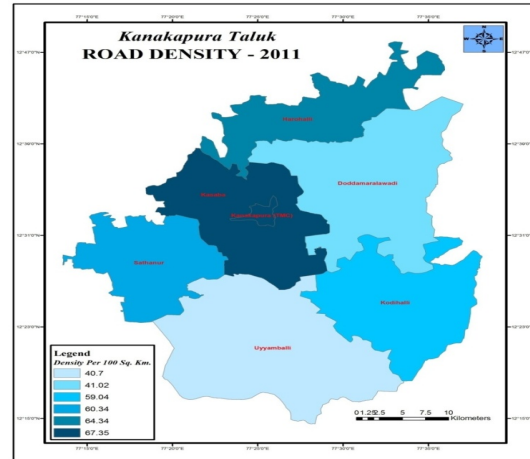
2) Density of road per 100 sq. Km = Total road length x 100 ÷ Total Population x 100

There are two bus depots in the study unit i.e., one in kanakapura town and another one in harohalli from these depots buses are connected to every village and six hoblies in the taluk. The roads were connected to neighbouring Taluks like Channapatna, Ramanagara, Magadi, Anekal, Malavalli, districts like Bangalore, Ramanagara, Mysore, Chamarajnaga, Dharmapuri (Tamilnadu State). The lowest road density is found in Uyyamballi (40.70) and Doddamaralawadi hobli (41.02) due to large area and less population and covers high percentage of forest area in these hoblies. The average road density per 100 sq. km. is 57.95 in the study area (*Fig-1.3a*).

The highest road density per 5,000 persons is found in Kasaba hobli (33.68) followed by Harohalli (32.19), Sathnur (30.17). This inter-variation is mainly due to more number of roads prevailed in different areas. Low density of roads per 5,000 persons is found in Uyyamballi (20.35) because tourist places like sangam, mekedatu and chunchi falls attracts the visitors in this area. This pattern clearly indicates the utilization of the roads is directly concerned to the population and geographical area in the study unit. The road network may be expanded accordingly.

Fig-1.3: Density of Roads/100 sq.km.

Fig- 1.3a: Density of Roads/5000 Population.

Conclusion

The rural road construction get destroyed especially during rainy season because of improper and inadequate attention by the users and as well as by the concerned authorities. The motorable roads are also not uniform throughout the way in terms of surface quality width and pavement both in rural and urban areas. The village roads are destroyed by the users, it is not referred in time and it looks like un-metaled roads. National Highway -209 from Bangalore to kanakapura is broadening and with two-ways developing takes place. New bridge constructed across the river Arkavathy River near kanakapura town. In order to achieve the overall development of the taluk, and root out the problems each one of the taluk, officers and the transport authority should be cautious in the study area.

References

1. Rabinson H and Bamford C G (1978): Geography of Transport, Free Press, London, P.119.
2. Director of School education, Govt. of Andhra Prades text book press (2008): 10th class Social Studies, Vijayavani printers, Hyderabad, p.86.
3. Sharma, Gupta (1970): Road Transport in India, Indian Institute of Road Transport, New Delhi, Vol.17, P.5.
4. Singh R.B. (1966): Transport Geography of Uttar Pradesh- the National Geographical Society of India, Banaras Hindu University, Tara Printing works, Varanasi. P.68.
5. Srivastava R K (1992): "Integrated Area Development – A Case study of Rath Tahsil, Uttarpradesh", Rawat Publications, Jaipur, P. 156.

Impact of Environment on Health Development and Sustainability

Dr. Ravindra Uddhavrao Machale

Dept. of Spotsr, NSSR'S Arts And Commerce College, Parli-V, Dist. Beed Maharashtra

Abstracts:-

Environmental threats to human health are numerous. For ease of discussion and priority-setting, they can be divided into "traditional hazards" associated with lack of development, and "modern hazards" associated with unsustainable development. Traditional hazards related to poverty and "insufficient" development are wide-ranging and include: lack of access to safe drinking-water; inadequate basic sanitation in the household and the community; indoor air pollution from cooking and heating using coal or biomass fuel and inadequate solid waste disposal. Overall life expectancy and other health indicators have improved for those benefiting from economic development. Economic growth in itself is not sufficient, however, to reduce poverty. Furthermore, if economic development is misguided, poorly planned or inadequately regulated, people's vulnerability to environmental health hazards is increased.

Keywords-Environment, Health, WHO

Introduction:-

Our health is inextricably joined to the environment we have a tendency to live in, from rural areas to dense cities, the water we drink to the food we eat, from the places we live to the places we work, and therefore injury to our natural environment additionally ends up in damage to human health. The spectrum of health, environment and development hazards has modified significantly over the millennia of human existence. within the past fifty years in particular, the globe has seen substantial health gains. For example, childhood mortality and morbidity are greatly reduced by better management and bar of infectious diseases. folks reside abundant longer. Between the Nineteen Fifties and also the 1990s, average life redoubled from forty six to sixty five years, and the gap in life expectancy between wealthy and poor countries narrowed considerably, There are major advances in science and technology and health and medicine, infrastructure has expanded, accomplishment has increased, education has improved and incomes and opportunities have increased, particularly for women. Yet, despite all this, in several instances the health gaps between and inside countries are widening. Not all regions of the globe have shared equally in enhancements to health. Sub-saharan Africa, the world's poorest region, still has average life expectations far way so abundant} below those of the wealthiest countries. Underlying much of this unequal burden of illness is that the undeniable fact that environmental factors are a serious contributor to illness and death throughout the world, particularly within the poorest regions Urbanization contributes to redoubled rates of vector-borne diseases, inactive lifestyles and high stress levels, which may result in psychological state issues and misuse in addition as air, land and water pollution, pollution and extremes of temperature (8,9). In addition, road traffic accidents account for an calculable 1.24 million deaths and 20 to fifty million injuries annually (10). Road design, urban structure and density, lighting, signs, road maintenance and legislation and social control around speed limits, drink-driving, motorbike helmet use, seat-belts and kid restraints will all work towards reducing the incidence of death and injury Age-old public health hazards equivalent to inadequate and unsafe food and water, microbiological contamination of the surroundings and poor sanitation and environmental hygiene are still prevalent. In addition, new environment and development issues have emerged, a number of that seem to threaten the whole development problems have emerged, some of which appear to threaten the entire ecosystem. While factors related to the event method {and the|and therefore the|and additionally the} ever-changing use of technology have resulted in substantial gains to folks throughout the world, they need also given further threats to people's health. several of the "newer" hazards associated with chemical contamination of the surroundings are as significant for developing countries as they're for industrialised countries. Countries however disagree with regard to the spectrum of health, environment and development issues with that they have to deal and to which they furnish priority. the amount of economic development and the policy decisions of individual countries are necessary factors determinant the character of the issues two-faced and also the ways that within which they're addressed. In industrialised countries, typical health and environmental problems embrace outside air pollution, chemical element in homes and schools, the "sick building" syndrome, venomous chemicals in drinking-water, non-ionizing electromagnetic wave and chemical residues in food. In

developing countries, health and environmental problems are usually regarding impoverishment and arise mostly as a results of such factors as rapid, uncontrolled urbanization and agricultural and land-use practices. additionally to hazards related to pollution, vector-borne environmental diseases could also be prevailing in addition as health and environmental problems related to an absence of proper shelter, water and sanitation or poor food hygiene. Developing countries therefore got to deal at the same time with issues because of an absence of basic services and facilities, with the impact on health of large-scale, speedy industrialization, urbanization and technological development. Indeed, it's usually difficult to differentiate ancient risks from new and rising ones. For example, pesticides and faecal matter could contaminate constant water provides and pollution may stem simultaneously from burning dirty menage fuels and industrial use of fossil fuels. speedy increment makes it tougher to unravel this load of problems, that outstrips a country's economic development, retards social development and makes excessive demands on services, resources thus the} and also the} capability of the more and more fragile surroundings human health depends on scheme health. protective and up ecosystems are often an efficient means that of permanent management over vector-borne diseases, and maintaining multifariousness can maintain the supply of ancient and western medicines. Development policies and programmes will enhance or undermine each individual and population health, by influencing the social, environmental, economic, cultural and political determinants of health, together with activity health. so as to guard and promote public health, it's therefore essential to think about the health implications of policies and programmes all told sectors, let's say energy, transport, agriculture, and as a part of broader policies concerning labour rights, trade liberalization, holding and environmental protection, among others. Health will thus function an indicator4 of whether or not development and sector policies profit people and their families in {ways that|ways in that} are tangible and simply understood.

The Sustainable Development Goals (SDGs):-

The property Development Goals (SDGs) are a projected set of targets about future International Development which are to switch the Millennium Development Goals by the top of 2015 (17). They aim to supply the globe with a framework to tackle international developmental challenges to succeed in} the next level of prosperity and to decrease inequalities. the subsequent SDGs are relevant to surroundings and health:

- 1.finish hunger, achieve food security and improve nutrition and promote property agriculture
- 2.Ensure handiness and sustainable management of water and sanitation for all
- 3.Ensure access to affordable, reliable, sustainable and trendy energy for all
4. Build resilient infrastructure, promote inclusive and sustainable industry and foster innovation;
- 5.Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable
- 6.Take pressing action to combat global climate change and its impacts
- 7.Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources for property development
8. Protect, restore and promote sustainable use of terrestrial ecosystems, sustainably manage forests, combat desertification, and halt and reverse land degradation and halt multifariousness loss.

Many of the most important health issues equivalent to chronic illness, growing difference and health inequities, global climate change and threats to our natural resources are inextricably linked. These problems are referred to as "wicked problems", that means they need complicated causative pathways, that embrace surroundingsall factors in addition as institutional power, the social environment and economic and work environments, requiring complex, multi-disciplinary solutions. Health all told Policies may be a cooperative approach to up the health of all folks by incorporating health concerns into decision-making across sectors and policy areas paying attention to the social determinants of health to assist manage these wicked issues . As surroundingsall injury is one amongst of} the numerous causative factors in these wicked problems, protection and look after our natural environment should be one of the considerations in Health in all Policies

Local To International Dimensions:-

Virtually every side of the environment could have an effect on physical or psychological state in some way, either absolutely or negatively. this can be true notwithstanding the amount of development at that problems manifest themselves. issues may be regarding each the direct pathological effects of assorted chemical, physical and biological agents and also the additional indirect effects on health and well-being of the broad physical and social surroundings (4), which incorporates housing, urban development, land use, transport, business and agriculture. Health issues

related to air and water pollution, water and sanitation, waste disposal or chemicals and food could also be notably relevant at the native or microlevel (for example, lead in menage mud or environmental tobacco smoke), or may be necessary at the regional or international level (for example, depletion of the gas layer, global climate change, long-range transport of pollution or marine pollution). the issues to be restrained are usually at the same time global Associate in Nursing local. international economic activities, step-up of travel and trade and also the ever-changing use of technology all have important implications for health and the environment. Indeed, erosion of equipment systems at the worldwide level has become a serious, pressing public health issue that ought to be addressed at numerous tiers of state in an overall framework of property development.

Health Relation With Environment And Development

Irrespective of the precise contribution of the environment to ill-health within the world, cooperative action is required to reduce the health impacts. The factors that contribute to issues of health and also the surroundings are manifold and complex, however basic are inadequate attention to health in development policy and practice, lack of coordinated management and scant inter-sectoral collaboration .the basis causes of problems are usually regarding the approach within which development at giant has proceeded, with little attention paid to the results on the environment and health of policies, plans, ways and projects. From recent international conferences command since Rio'92, it's become evident that health problems are an more and more necessary item on the broad environment and development agenda, which environmental problems are receiving additional prominence on the general public health agenda . In 1987, the globe Commission on surroundings and Development joined the difficulty of environmental protection to the subject of economic process and development. The urgency of environment and development issues led later on to the UN Conference on surroundings and Development (UNCED), command in Rio de Janeiro de Janeiro, Brazil, in 1992. This Earth Summit, attended by representatives from 179 countries, was the most important gathering of Heads of State in world history and led to the adoption of Agenda 21, a worldwide programme of action for achieving property development within the ordinal century and on the far side .property development has been outlined as "development that meets the wants of the current while not compromising the power of future generations to satisfy their own needs" . Agenda twenty one highlights, among several aspects, the necessity for additional applicable management of human settlements, and places explicit stress on the need to require health concerns into consideration in designing for sustainable development. The WHO Commission on Health and also the surroundings was convened in 1990 (16) and provided key input for the next Earth Summit. The central relevancy of the human issue to the conception of property development was stressed within the preamble to the Rio de Janeiro Declaration, as follows: "Human beings are at the centre of issues for sustainable development. they're entitled to a healthy and productive life harmonised with nature"

Role And Responsibilities Of The Health Sector:-

Although abundant progress has been created in recent years in the development of comprehensive health and environmental policies and strategies, it's additionally true that several countries throughout the globe are comparatively slow to develop these. This has been due part to the actual fact that there are many gaps in data and perceptions of scant proof on that to act. it's additionally because of the terribly real challenges to the health sector of addressing policy wants with regard to new and enlarged areas equivalent to energy, agriculture, industry and advanced technology. Nevertheless, there's a growing appreciation of the key role that the health sector will play in serving to to make sure that the policies and techniques of assorted sectors and organizations contribute absolutely to health protection and promotion. Monitoring overall health status, making certain that health is monitored at the city, neighbourhood or district level which intra-urban and intra-district variations are detected (this is very important in terms of shifting the main target of restrictive management in several countries from low risks which frequently have an effect on solely comparatively little percentages of the population) Estimating the contributions of assorted environmental and social factors to health problems, by victimization improved indicators of the connection between health and living conditions to support decision-making. Analyzing environmental and social health wants and needs in various development sectors that are important for health, equivalent to housing, native government, transport and industry, together with thought of the health opportunities offered by every sector. Formulating health and environmental policies in partnership with relevant sectors. Advocating, facilitating and fostering the inclusion of health

problems within the work of competent agencies, organizations and communities the least bit levels and usually promoting health and also the surroundings. Supporting health and environmental service delivery and providing such services as are applicable at numerous tiers of government. Supporting the event of analysis that will be necessary to enhance understanding, assessment and management of health risks. Providing technical support and steering in policy and planning, analysis and capability development.

Conclusion

There is therefore growing recognition that economic development, management of the environment and protection of public health should be addressed along in Associate in Nursing integrated way. Whereas the environmental movement has highlighted the side of sustainability, the health movement has ordered special stress on the problems of social justice, equity and human development. Not solely are healthy folks required to make sure development, however additionally health isn't attainable while not development. The emergence of complicated environmental and health systems has created it necessary to outline additional clearly the responsibility of the health sector in serving to ensure that the activities of all sectors and organizations contribute absolutely to health protection and promotion. though environment, health and development issues ought to kind a part of the responsibility of all sectors, the health sector has special responsibilities

References:-

1. United Nations. Agenda 21: the United nations programme of action from Rio. New York: United Nations, 1993.
2. World Health Organization. Health and Environment in Sustainable De-velopment: Five Years after the Earth Summit. Geneva: World Health Organization, 1997.
3. Litsios S. Sustainable development is healthy development. World Health Forum 1994;15:193-195.
4. Warford JJ. Environment, health and sustainable development: the role of economic instruments and policies. Bull World Health Organ 1995;73:387-395.
5. McKeown T. The Role of Medicine: Dream, Mirage or Nemesis? London: Nuffield Provincial Hospitals Trust, 1976.
6. Beaglehole R, Bonita R. Public health at the crossroads: achievements and prospects. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press, 1997.
7. Brown V, Ritchie J, Rotem A. Health promotion and environmental management: a partnership for the future. Health Promotion Int 1992;7:219-230.
8. Smith KR. The risk transition. Int Environ Aff 1990;2:227-251.9. Kjellström T, Rosenstock L. The role of environmental and occupational hazards in the adult health transition. World Health Stat Q 1990;43:188--196.
9. World Health Organization. Ambient (outdoor) air quality and health. 2014. Available from: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs313/en/>
10. World Health Organization. 10 Facts on global road safety. 2013. Available from: <http://www.who.int/features/factfiles/roadsafety/en>
11. World Health Organization. Road Traffic Injuries. 2013. Available from: <http://www.who.int/features/factfiles/roadsafety/en>

Feminist Analysis of the Short Story "The Shroud"

Dr. Sachin Shesherao Ghuge

Dept. of English U.G.M., Ghonsi, Tq.Jalkot Dist.Latur-413532.

E-mail- ghugess@gmail.com

Abstract

The present paper discusses the short story "The Shroud" from feminist point of view. It unearths the patriarchal attitude of the contemporary society of Premchand's time. It also discusses how women are exploited without any fault in the society. It sets objective of the study such as to unearth patriarchal attitude of the contemporary society. To study the story from the feminist point of view and to come to the conclusion that the condition of woman as another in the society.

Keywords: Shroud, patriarchy and woman.

Objectives:

To unearth patriarchal attitude of the contemporary society.

To study the story from feminist point of view

Introduction

Premchand is widely known as Munshi Premchand. He is regarded as the greatest writer of the Hindi Literature. He is the most celebrated writer of the Indian Subcontinent and is regarded as one of the foremost Hindustani writer of the early twentieth century. He is famous as the Upanyas Samrat and wrote more than a dozen novels, around 250 short stories, several essays and translations of number of foreign literary works in Hindi. Premchand is considered as the first Hindi writer whose writing featured realism. His writing describes the problems of the poor and the urban middle class. His writing depicts religious values as something that allows the powerful hypocrites to exploit the weak. He used literature as a medium to aware the present generation on the various social issues and often wrote about the topics such as corruption, exploitation of women, child widowhood, prostitution, poverty and so on. The present research article studies the short story "The Shroud" of Munshi Premchand from the feminist point of view. It discusses the patriarchal attitude of the contemporary society. The basic view is that the civilization, no matter whether it is Western or Eastern is pervasively patriarchal. It is male centered and male controlled. It is organized and controlled in such a way to subordinate women in all cultural domains such as familial, religious, political, economic, social, legal and artistic. The female is defined by negative reference to the male as the human norm, hence as other, or non- man, by her lack of identifying male organ or of male capabilities. In the patriarchal view the male character achieved the most scientific and technical invention and the major works of civilization and culture. Women themselves are taught to internalize the reigning patriarchal ideology and so are conditioned to derogate their own sex and to incorporate their own subordination. In the 1970s the major effort of feminist criticism went into exposing what is called the mechanism of patriarchy that is cultural mindset of the men and women which perpetuated sexual inequality. The critical attention was given to books by male writers in which typical women are presented. In the paper the researcher tried to unearth the patriarchal attitude of the contemporary society depicted in the short story the Shroud. It is the story of a family which belongs to working class of which all members are daily wagers in a village in Orissa. At the outset of the story Ghisu and Madho, father and son respectively are seen sitting outside of the hut in a tense and irritable mood on a dark winter night because Budhiya, wife of Madho, is near the end of her pregnancy and need medical attention, which Madho certainly cannot afford. Madho is impatient and irritated at the heart-rending cries of his wife and wishes she were better dead than suffering such moral pain. The poor lady writhes in pain and both the father and son are helpless. That was winter night and the entire village is covered by a heavy darkness. Both father and son wait Budhiya to die. Both son and father conversing:

"It seems like she won't make it," Gheesu said. "She's been tossing and turning all day. Why don't you go to take look."

"If she has to die, why can't she get it over with?" Madho said, suddenly irritated. "What's the point of going?"

"You're a heartless little shit! Are you really that indifferent to her, the woman you've spent a year's worth of good times with?" (Premchand pg.398)

The above conversation between Madho and Gheesu clarifies the importance of Bhudhiya in their family. All the day Bhudhiya is suffering from pain and the males including husband and father-in law are waiting outside Budhiya to die. Both the father and son are not paying heed to Budhiya. Both are blaming each other for the indifference they are doing for Budhiya. No one is taking responsibility. After the year passed to the death of Ghusi's wife Madho married to Budhiya. Budhiya is the only instrument or object of use for both the husband and father-in law. Whereas Budhiya tried to civilize them some way. She also goes to work as a daily wagger and secure things to fill the stomach of these two shameless men. From the time she had come to home these two men become lazier. If someone tries them to higher as daily wagger they demands double wage.

The Bhudhiya works whole day in others place as a daily wagger and in home as an unpaid labor. She does all chore of family without grudging. She even doesn't have a right to utter a word for their laziness. She doesn't dare to ask them to work for their bread and butter. She is supposed take care for their bread and butter by doing labor in other's field without raising question. She sacrifices everything for men of her family and they do not care for her at the time of her utter need.

We come across the pathetic situation in the story where at one side Buhiya is screaming in pain and on the other side both men of the story sitting silently at the bone fire and peeling potatoes to eat. They have nothing to do with her pain. Both think of their share of potatoes. Gheesu orders Madho to go and see what's wrong with her daughter in law. Madhao thinks that he goes to see Bhudhiya, father will have lion's share in the potatoes and he will be left nothing behind. Madhao ask his father to go and see what's wrong with his daughter- in- law. Gheesu replies, "Wouldn't she be ashamed to see me? He has not seen her without a veil on. Now it is wrong to see her when she doesn't have control on her senses. Both give importance to baked potatoes to the important lady of their family.

They eat potatoes and drunk stomach full water, both of them covered themselves with their dhotis and fell asleep before the bonfire and Budhiya is moaning in labor pain. In the morning Madhao went into the hut to check on his wife and found that she had died. Father and son wail loudly and beat their chest. They are wailing not because she is died they are beating their chest and wailing to get money from villagers to buy shroud and wood for funeral pyre.

Even after the death also her body is not cremated as per the expected norm. Gheesu and Madhao beg money for shroud and wood for last rites. Form landlord and other members of the village they get money, grain and wood to perform the last rites. The villagers give enough money to buy a shroud and wood but in vain. Madhao and Gheesu eat and drink their full and overwhelmed by their drunkness collapsed right there.

Conclusion

The story depicts the plight of woman in the contemporary society. Budhiya is exploited as a wife, daughter-in-law and even after death her last rites are forgotten for the sake of eating and drinking their full. She spent her life feeding her husband and father-in- law and herself died due to carelessness of the male member of her society. The present paper put forth the harsh reality and attitude of the contemporary society toward woman.

Bibliography:

1. Salmi, Bhisma. *Premchand: An Anthology* , Delhi: Bansal & Co., 1981.
2. Barry, Peter. *An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Delhi: Viva Books., 2018.

Management of Library and Information Center

Dr. Dhumal Asmita Shrinivasrao

Librarian shriyoganand swami, arts college.basmath nager

Abstract

Library is one of the important parts in every organization in every educational institution. It provides services to the users to satisfy their needs. Today all the libraries changing to information centers. Library information centers are always ready to solve the problems of information users. Today's information centers fully automated and provide information to the user within seconds. Management and administration of libraries and information centers today are very essential and urgent need. Management is the integrating force in all organizes activity.

Introduction

Library is very important part in every institution. Every library is established in order to meet multifarious needs for information of society. Libraries play a very important and vital role in societal development by providing proper and useful information to the people. Today libraries transfers in to electronic formsthey are called information centers. Library is the temple of learning and understanding system about everything in the world. Libraries are a service organization designed to preserve and facilitate the use of graphic informative records. Library is concerned with communication of knowledge, ideas and thoughts. The first and main function of library is the collection and preservation of knowledge for its dissemination to all world or the the needy people. Library offers services to their users by offering books, materials, various informative journals and piece of information to their users. Library is a big temple of knowledge and information user visit the library to acquire knowledge for their goal.

Today libraries are known as information centers. Libraries progress and success are fully dependent upon the satisfaction of users. Modern libraries and information centers are the big warehouses of information. User gets satisfied when library is able to meet user's expectations or actual needs. Now in modern era libraries are started to develop services and program are more in tune with the needs of the users. Globalization of information, computerization and networking competitions, libraries are firstly transformed in to Digital form. Now every library is more concerned about the library customer and their satisfaction, the quality of library and information products and services and their proper marketing.

Managements Techniques Are Essential And Imprtant Process.

Bringing quality in libraries and information centers are not an easy task. The implementation of management is very essential in every activity. Human life being is depending upon management. Management is the integrating force in all organized activity. Effective management produce more outputs of goods and services with services and expands them through use of science and technology. Manage to all is one of the challenging and risky activity in all world.

Libraries are defined as nonprofit service enterprise has a particular management process. Library is one of the important and always useful organizations in every educational institution. Libraries which were well known as the store houses of knowledge, have got a new changing look in the modern technological era. The activities which were carried out manually in libraries with so much of pain and stress are being carried out smoothly with the help of information technology with greater effectiveness. Libraries have always committed to provide a high quality of service to its users. One of good solutions to improving quality is to provide right information to a right user at a right time this process required a management techniques. To complete and fulfill user need in increasing information is very important to transforming traditional library system to advanced library system. Advanced library system is very powerful and suitable for information users. Libraries transforming process required management techniques. Therefore it becomes essential for library staff and library professional to adopt modern management techniques. In library management there are two popular modern management techniques. One is called TQM total quality management and another is called Reengineering. The implementation of total quality management in library services requires qualitative change of the employs as well as the authority of the library. Application of reengineering is present day need. Fundamental rethinking and radical redesign of a system and process to achieve dramatic improvements and performance like cost quality, service and speed is defined as a reengineering.

TQM Total Quality Management

Quality means degree of excellence. Quality defines that which gives complete customer or user satisfaction. Expectation has been changing over the change in time due to availability of better of library services is based on facilities and satisfaction of user.

Pillars Of TQM

Quality revolution in education is in four pillars of TQM, they are as synergistic relationship between library and its users. Continuous improvement means total dedication. Ongoing process in it qualitative of which largely determine the quality of resulting product. Leadership means skill and vision in leadership problem solving and cooperation are important.

Benefits Of TQM

TQM management techniques results in better quality of service. It creates a loyal user base develops a satisfied user base. It increases staff morale.

Elements Of TQM

Service quality is connected in terms of customer's outputs. Internal and external customers, employee involvement, error free process. Performance measure through superior quality information system. **Continuous improvement mainly concerned with continuous improvements in all work.**

Re-Engineering

Re-engineering has been defined as the fundamental rethinking and radical design of process to achieve improvement. Reengineering is essential when organization facing the time problem. The budgeting process may be too complex. Services are not suitable with customers, users.

Re-engineering is a refreshing new approach.

Three 'R' Reengineering

Re-engineering involves three phases.

Rethink—this phase requires examine current objectives.

Redesign--- this phase requires an analysis of the way.

Retool—this phase requires evaluation can improve quality of services and customer satisfaction.

Benefits Of Re-Engineering

Re-engineering can achieve radical changes in performances.

Re-engineering told how to accept change and know how to deal.

Re-engineering has helped to create more challenging and more rewarding.

Conclusion

Thus TQM implementation is required for library and information centers. It is a top management technique. It provides qualitative techniques for library work. Re-engineering is also very important and useful techniques. These two techniques are the same focus for their customer satisfaction. Management techniques are really useful and suitable for library daily work. With this management techniques library information center work hard and fulfill their users need and give them right information in right time with right way.

References

1. Borkar v., dyangangotri march- may 2006, Nashik.
2. Anandan, c. and gangatharan: digital libraries from technology to culture, new delhi ;kanishka publisher 2006.
3. Kumar p.s.g. : management of library and information center, delhi: B.R. publishing corporation, 2003.

Trends and patterns of Human Development in Karnataka

Renuka Godachi¹ Dr. N. S. Mugadur²

¹Research Scholar Department of Economics, Karnatak University, Dharwad

²Assistant Professor Department of Economics, Karnatak University, Dharwad

Abstract

This paper focuses on the trends and patterns of human development and considers the literacy level of Karnataka. The Yadagiri and Raichur districts have low performance of educational status and also Human Development Index. Udupi district had better performance in both educational status and Human Development Index. In this paper is find out the inequality existing the districts of Karnataka state. Further, the study also suggests the Government should take effective implementation programme for the development of Karnataka especially north region and also should concentrate to improve the female education in Karnataka.

Keywords: Human, Development, Index, and Education

Introduction

Ever since the publication of Human Development Report (HDR) by the United Nations Development Programme (UNDP) in 1990, the landscape of development theory, practice and policies, and measurement of development at national, state and district level have undergone far reaching changes. Prior to the emergence of human development as a key approach to improve the quality of life, the focus of development paradigm was on materialistic progress, taking growth with equity and social justice for granted. Technocratic model of economic growth based on “trickle-down” mechanism focused on physical aspects of savings, investment and economic growth until 1970s. A mere increase in national income or output did not guarantee an improvement in the quality of people’s life in general and weaker sections of the society in particular. Amidst high rates of economic growth, human poverty, social exclusion, vulnerability, gender discrimination, crimes, etc., continues to be widespread and persistent among different sections of the society.

Human Progress does not take place automatically and higher income is no guarantee for a better life. Hence, the focus of development shifted from economic growth based on “trickledown mechanism” to economic development based on “basic needs approach” in the 1980s and to human development based on “capability approach” in the early 1990s. Accordingly, per capita Gross Domestic Product (GDP) or Gross National Income (GNI), as an index for economic development is considered to be inadequate in measuring the comforts and well-being of the people. Mahabub ul Haq, drawing upon scholarly academic inputs from Amartya Sen’s writings, went beyond national output or income and 2 architected a composite Human Development Index (HDI) as an important basis for measurement of quality of life and policy intervention. The essential choices are to have a long and healthy life, to be knowledgeable and have access to resources needed for a decent standard of living and to be able to participate in the community life. If these essential choices are not available, many other opportunities in life remain inaccessible (UNDP, 1990). Fundamental to enlarging these choices is building “human capabilities”- the range of activities that a person can do.

Human development approach, as developed by Amartya Sen and Mahabub ul Haq, which puts people at the centre of the development, considers economic growth as a means to development, but not merely an end in itself. Therefore, human development is defined as a process of enlarging people’s choices as well as raising the level of wellbeing already achieved (UNDP, 1990). Income earning is one of the choices but it is not the sum of all choices. Attainment of better education, health, physical environment and equalization of opportunities to participate in political, social and economic domains of life, freedom to exercise their rights, personal self-respect, etc., are also as important as income. These choices can be infinite and can vary over space and time.

In India, the preparation of HDRs has begun with the publication of the Madhya Pradesh HDR in 1995. It is the first sub-national HDR in the world and the second report was published in 1998 and the third in 2002. Karnataka was the second state to publish the Karnataka Human Development Report (KHDR) first in 1999 and the second in 2005. In 2014 Karnataka prepared all district wise human development reports.

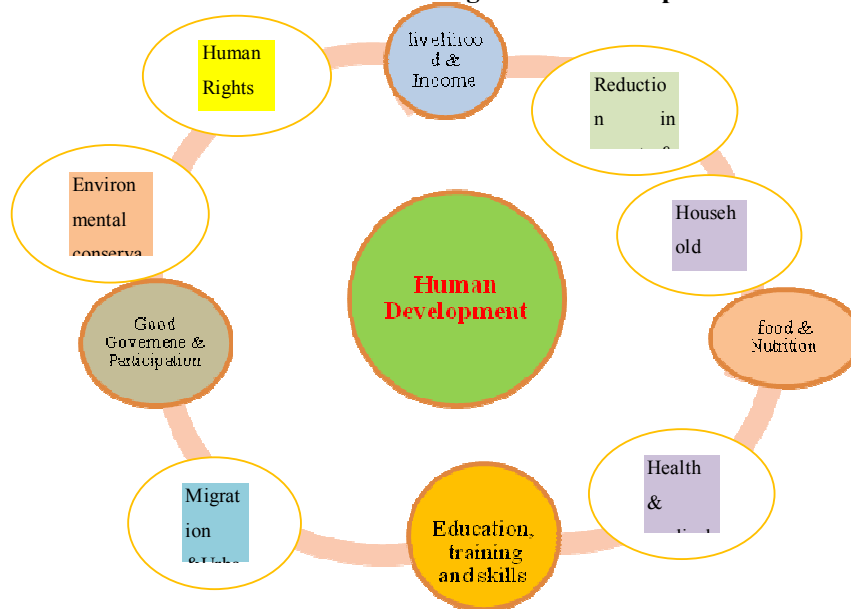
Components of Human Development

Human development is described as the build-up of capacity to enjoy the components of well-being assumed to be normally sought by the human beings. The components of the human development are as follows:

1. Longevity
2. Ability to read and write
3. Capacity to earn and command goods and services.(SLI)

The index of human development is made up of three dimensions i.e., [a] longevity, [b] education or knowledge and [c] a decent standard of living. A composite index, the human development, thus contains variables, like life expectancy at birth, adult literacy rate, combined primary, secondary and tertiary enrolment ratio (educational attainment) and real GDP per capita or standard of living (in PPP).

Factors Contributing Human Development

Literature Review

The study contribute to the writing by investigate the spatial inequality in human development and enquiries, whether the patterns of human development are conditioned by spatially dependent factors, by viewing space as one of the factor influencing human development. Over the last, two decades there is a great development in the level of human development, also facing stunning inequality (Niranjan, 2020). The study opined that there is a highly correlation between per capita income and human development index and three is inequality existing in Karnataka by region wise north Karnataka is very backward compare to north Karnataka (Siddalingaswami and Raghavenda,2010). The paper present the spatial outline of allocation of the HDI and the level of women empowerment in Karnataka, taking the district as a unit of analysis. This analysis is carried out with a limited number of indicators, but can be complete to a larger number of indicators. It was observed that the 5 indicators for the purpose of this analysis were found to have a positive relationship with HDI in the state (Pradeep Kumar et.all, 2012).

Objectives of the study

1. To know the literacy level among the rural urban and gender wise in Karnataka.
2. To analyze the trends and patterns of the human development in Karnataka.

Methodology

The paper is mainly based on secondary source of data, using statistical tools like percentage and ratios. Data were collected from Karnataka Human Development Report period from 1991 to 2011 and Census Report also.

Results and Discussion

Human Development is a multivariate phenomenon. It encompasses several aspects of life. Human development is more than HDI. As mentioned earlier, the HDI includes only three essential choices, namely decent standard of living, long and healthy life and to be able to gain knowledge. There are several factors which contribute to human development in different ways. Most of the factors that drive human development are inter-related and reinforcing with each other. The most important factors that contribute to human development are the livelihood and income earning options; reduction in poverty and inequality; access to household assets and amenities; access to food and nutrition; access to health and medical care services; education, training and skills; migration and urbanization, good governance and participation; environmental conservation; and human rights and protection.

Table-1: District wise Literacy rate among the Rural-Urban in Karnataka, (As per 2011 Census)

Sl. No.	District	Rural			Urban			Total		
		Male	Female	Persons	Male	Female	Persons	Male	Female	Persons
1	Bagalkot	75.77	52.58	64.2	86.55	70.65	78.58	79.23	58.4	68.82
2	Bengaluru Urban	84.54	70.92	78.21	91.66	85.27	88.61	91.01	84.01	87.67
3	Bengaluru Rural	83.06	66.8	75.16	89.57	80.95	85.37	84.82	70.63	77.93
4	Ramanagara	73.96	56.36	65.26	85.47	77.51	81.54	76.76	61.5	69.22
5	Belagavi	79.12	59.2	69.28	91.1	79.95	85.56	82.2	64.58	73.48
6	Bellari	72.42	51.02	61.81	83.58	69.62	76.63	76.64	58.09	67.43
7	Bidar	76.28	56.82	66.73	87.42	75.88	81.81	79.09	61.55	70.51
8	Vijayapura	74.03	51.1	62.81	87.8	74.79	81.33	77.21	56.72	67.15
9	Chamarajnaragar	64.8	51.06	57.95	83.29	73.54	78.39	67.93	54.92	61.43
10	Chikmagalur	83.82	70.15	76.95	91.4	84.51	87.93	85.41	73.16	79.25
11	Chitradurga	79.19	61.91	70.68	90.22	81.55	85.89	81.37	65.88	73.71
12	South Kannada	90.97	79.83	85.33	95.5	88.83	92.12	93.13	84.13	88.57
13	Davanagere	79.63	63.69	71.77	88.19	79.77	84.02	82.4	68.91	75.74
14	Dharwad	80.98	62.72	72.09	90.49	81.31	85.92	86.37	73.46	80
15	Gadag	82.83	60.62	71.86	88.01	73.92	80.94	84.66	65.44	75.12
16	Kalaburagi	69.08	46.86	58.09	85.12	71.91	78.61	74.38	55.09	64.85
17	Yadagiri	58.02	36.05	47.05	80.03	63.92	72.01	62.25	41.38	51.83
18	Hassan	81.41	64.29	72.79	91.94	84.81	88.36	83.64	68.6	76.07
19	Haveri	83.05	67.89	75.69	87.39	79.29	83.39	84	70.46	77.4
20	Kodagu	85.94	76.37	81.09	94.41	88.58	91.48	87.19	78.14	82.61
21	Kolar	78.11	59.82	69.08	90.05	82.18	86.13	81.81	66.84	74.39
22	Chikkaballapura	75.41	57.1	66.39	86.01	77.06	81.57	77.75	61.55	69.76
23	Koppal	77.12	54.85	66.05	85.48	70.59	78.03	78.54	57.55	68.09
24	Mandya	76.34	59.21	67.78	87.78	78.75	83.24	78.27	62.54	70.4
25	Mysuru	70.64	55.78	63.29	89.5	82.67	86.09	78.46	67.06	72.79
26	Raichur	66.01	42.37	54.11	83.1	67.1	75.12	70.47	48.73	59.56
27	Shivamogga	83.14	69.6	76.37	91.35	84.24	87.79	86.07	74.84	80.45
28	Tumakuru	80.48	62.71	71.66	90.93	83.67	87.32	82.81	67.38	75.14
29	Udupi	89.85	78.65	83.91	95.22	89.21	92.13	91.41	81.58	86.24
30	North Kannada	87.63	74.87	81.31	94.49	86.91	90.73	89.63	78.39	84.06

Source: 2011 Census Report.

Table-1 reveals that literacy level of Karnataka as per 2011 census, the study is focus on all districts of Karnataka. Total literacy is very high and urban female and people's performance is more than other district in Udupi district. South Kannada district has high performance share in Rural

literacy level, these two districts are located in South Karnataka. Yadagiri district is very less share in literacy level compare to other districts of Karnataka. apart from yadagiri Raichur district is sharing less literacy level. These two yadagiri and Raichur districts is located in North Karnataka region of Karnataka state.

Table-2: Trends and Patterns of Human Development Index from 1991 to 2011

Name of District	1991		2001		2011	
	Value	Rank	Value	Rank	Value	Rank
Bagalkote	0.505	20	0.591	22	0.384	24
Belagavi	0.545	9	0.648	8	0.449	18
Bellari	0.512	18	0.617	18	0.354	25
Vijaypur	0.504	21	0.589	23	0.33	27
Bidar	0.496	23	0.599	21	0.43	19
Dharwad	0.539	10	0.642	10	0.61	6
Kalaburgi	0.453	25	0.564	26	0.407	20
Gadag	0.516	17	0.634	13	0.35	26
Haveri	0.496	22	0.603	20	0.406	21
Koppala	0.446	26	0.582	24	0.28	28
Yadageri	NA	NA	NA	NA	0.196	29
Raichur	0.443	27	0.547	27	0.165	30
Bangalore Rural	0.539	11	0.653	6	0.603	7
Bangalore Urban	0.623	4	0.753	1	0.928	1
Chitradurga	0.535	13	0.627	16	0.386	23
Kollar	0.522	15	0.625	17	0.543	11
Tumakur	0.539	12	0.63	15	0.471	17
Chamarajnar	0.488	24	0.576	25	0.401	22
Chikkamangalore	0.559	7	0.647	9	0.627	5
Southkannada	0.661	1	0.722	2	0.691	2
Kodagu	0.623	3	0.697	4	0.658	4
Shivamogga	0.584	5	0.673	5	0.596	8
Uttar Kannada	0.567	6	0.653	3	0.565	10
Udapi	0.659	2	0.714	3	0.675	3
Mandya	0.511	19	0.609	19	0.491	15
Mysuru	0.524	14	0.631	14	0.533	12
Hassan	0.519	16	0.639	11	0.576	9
Davanagere	0.548	8	0.635	12	0.528	14
Ramanagar	NA	NA	NA	NA	0.533	13
Chikkaballapura	NA	NA	NA	NA	0.486	16
KARNATAKA	0.535407		0.633333		0.4884	

Source: Human Development Report 2014.

Table-2 depict that trends of Human Development Index in Karnataka. The Raichur district had very low value and rank over a period of 1991, 2001 and 2011. In 1991 Dakshin kannada take high value and rank after words it take second place and Bangalore Urban getting first place in 2001 and 2011. we see this table North Karnataka got very low values and ranks compared to South Karnataka.

Suggestions:

- Government should take proper implementation programme for the development of the Karnataka especially north Karnataka.

- Government should concentrate to improve the female education.

Conclusion:

Education is the key indicator of development of the economy and also one of the components of human development index. Education and human development is positively correlated. This paper also proves which district has very low literacy level that district get a very low of HDI value and rank and this very low is located in North Karnataka so there is a need of development.

References:

1. Majumder Rajarshi. (2004) Human Development in India: Regional Pattern and Policy Issues, *Indian Journal of Applied Economics*, Vol. 2, Issue No.1.
2. Hanagodimath, Shiddalingaswami, and V. K. Raghavendra. (2010). Regional disparities in Karnataka: a district level analysis of growth and development, Centre for Multi-Disciplinary Development Research Dharwad, Karnataka, India. CMDR Monograph series no 60.
3. Government of Karnataka, Directorate of Census Operations. (2011).
4. K Pradeep Kumar, Sowmyashree K L and B Chandrashekara. (2012) A Spatial Analysis of Human Development and the Level of Women Empowerment in the Karnataka State, *Artha Journal of Social Science*, ISSN 0975-329X, pp 45-59.
5. Shivashankar P.G.S.Ganesh Prasad. (2015) Human Development Performance of Gram Panchayats in Karnataka -2015, *Director, ANSSIRD & PR, Mysore*.
6. R Niranjana, Rajappa S. (2018) Regional Inequality in Education, Health and Income Human Development in Karnataka, *Asian Journal of Management*, Volume IX, Issue III, ISSN 2321-576.
7. Government of Karnataka, Planning and statistics department of Karnataka. (1999, 2005, 2014). Karnataka Human Development Report.

Rural Development: Issues and Challenges in India

Dr. Rahul N. Surve

Associate Professor, Dept. of Extension Education, Smt. Ratnaprabhadvi Mohite Patil College of Home Science for women, Akluj Tal- MalshirasDist- Solapur

rahulsurve2678@gmail.com

Abstract

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas. According to 2011 Census 68.84% of population lives in villages. The backwardness of the rural sector would be a major impediment to the overall progress of the economy. India is predominately an agricultural country and farming is their main occupation. Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic welfare of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. The vital sectors such as agriculture, infrastructure development, and community and social services, and in rural development as a whole, our performance is not appreciable. Economic development in any country to a greater extent depends on rural development and it assists the economy to grow and sustain. In the rural areas agriculture is the main source of livelihood to the people.

Keywords : Issues and Challenges, Rural, strategy and Perspective

Introduction:

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas. According to 2011 Census 68.84% of population lives in villages. The backwardness of the rural sector would be a major impediment to the overall progress of the economy. India is predominately an agricultural country and farming is their main occupation. Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic welfare of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. The vital sectors such as agriculture, infrastructure development, and community and social services, and in rural development as a whole, our performance is not appreciable. Economic development in any country to a greater extent depends on rural development and it assists the economy to grow and sustain. In the rural areas agriculture is the main source of livelihood to the people. Today, inclusive rural development is more specific concept than the concept of rural development of earlier, in border terms; inclusive rural development is about improving quality of rural life. More specifically, inclusive rural development covers three different dimensions such as Economic, Social and Political. Economic dimension encompasses providing both capacity and opportunities for the poor and low-income households in particular, benefit from the economic growth. Social dimension supports social development of poor and low-income households, promotes gender equality and women's empowerment and provides social safety nets for vulnerable groups. Political dimension improves the opportunities for the poor and low income people in rural areas to effectively and equally participate the political processes at the village level. This is being achieved through development research, effective use of local resources, extension of appropriate technologies and up gradation of skills and capabilities with community participation.

Rural development is the backbone for any country's economic development and it helps the economy to grow and sustain. Rural development is the axis of the economy involving the labour ethics impacting the potential of business in big way. The industrial development itself cannot take place without agriculture. Specifically, agriculture contributes to economic development by product contribution and market contribution. Agricultural sector is the long-term strategy for the economic development. The agriculture is volatile and fluctuating industry because it depends on the monsoon and the weather conditions. Obviously, there is a direct relationship between agriculture production, income and the demand for industrial goods. Similarly, performance in agriculture also influences total demand via government savings and public investments. Agriculture is the main contributor to national income and it is the primary source of savings and capital formation which influences the economic growth of any economy.

Objective Of The Study:

1. To know the importance of Agriculture in Rural Development.
2. To analyze the Issues and challenges of rural economy in India.

Research Methodology:

The study is theoretical in nature and the required material for the study is collected through secondary sources like books, journals, reports.

Review Of Literature:

Rural economics is the study of rural economies, including:

1. Report of the All India Rural Credit Committee, New Delhi, 2003.
2. Farm and non-farm industry. (Gustav Ranis and Frances Stewart ,1993).
3. Economic growth, development, and change (Thomas P. Tomich, Peter Kilby, and Bruce F. Johnston 1995).
4. Mehta, A. (2011), "Rural Entrepreneurship – A Conceptual Understanding with Special Reference to Small Business in Rural India", *Elixir Marketing*, Vol. 36
5. General-equilibrium and welfare analysis, for example, system interdependencies and rural urban income disparities.

Objectives of Rural Development:

1. Following are the primary objectives of rural development:
2. To improve the living standards by providing food, shelter, clothing, employment and education.
3. To Increase productivity in rural areas and reduce poverty.
4. To involve people in planning and development through their participation in decision making and through centralization of administration.
5. To ensure distributive Justice and equalization of opportunities in the society.

The Issues of the Indian rural economic Development:

The basic issues of the rural economy are related to the economic environment and the noneconomic environment. The economies are impacted by the national and the international environment. The economic elements of the rural environment directly put an impact on the Indian business market. The business has to understand the needs of the rural environment and change according to the rural markets so enhance the value to the society. The rural economic environment is a complicated process because it encompasses the rural values, ethics and culture. The adaptation of government's values into the rural environment includes the following elements:

1. Rural environment as a complex and dynamic strategy.
2. It involves rural people's satisfaction and loyalty.
3. Changing attitude of the rural society.
4. Focusing on continuous people service.
5. Maintain a constant updating technological change.
6. High technological purgation and modernization.
7. Implement of the people friendly policies.
8. Assimilation of rural growth and development.

Challenges of the Rural Development:

The business is facing massive challenges in today's highly competitive market and to acquire the maximum possible market share in an overcrowded market. The following are the threats that force the business to design and implement better solutions and services to the customers

1. The nature of competition has become global.
2. The rate of change is accelerating out of control.
3. The rural people have been impacted by the changes through the media
5. The rural economy is expanding.
6. The internet is transforming the business landscape.
7. Industry barriers are collapsing enabling major brands to enter new markets of rural sector through market penetration strategies.

The Perspectives of the Rural Economic Development:

The Indian rural economic development is an important part of the Indian economy where the government has to foster growth by providing employment and business opportunities to the people. The government is in pressure to provide high quality services in the global environment of high competition. The service providers on the part of government can design the package to form the value chain which generally governs the economies of the scale. The basic objectives of the rural economic development are as follows:

- **Human Perspective:** The economic development of the rural sector has to look after the individual needs of the farmers because if he is given attention he will give better products and enhance the productivity and efficiency of the rural economy.

- **Social Perspective:** For every sector of development, the social issues are important because we are existing in this society which is the web of human emotions and feelings. The rural people have to be respected, their social and cultural values are important and the government development policies have to incorporate the values of the rural society.
- **Economic Perspective:** The society or any economy can only be successful if the design, implementation and feedback are according to the specific needs of a particular section of the society. Every policy related to the economic development requires a unique profit oriented strategy for growth and sustainability.
- **National Perspective:** The government has the national objective for enhancing the gross domestic product of the country so as to increase the national income of the country through the rural and urban development.
- **Global Perspective:** The government policy has to focus on the global issues because now we are connected to the world through the technological up gradation happening in the world. The economy is liberalized where global influence cannot be ignored.

The proposed strategy to develop the rural economy:

The aim of economic development is to produce high business potential in the rural environment. The development can touch all the dimensions of human growth to generate employment, better opportunities and high potentials for connectivity. The rural people have to be connected to their resources related to the land through agricultural development. The sub drivers of economic environment development are clean and comfortable conditions and healthy perceptions of work ethics Profits & Growth. The government has to design policies to simply sell the benefits and growth to the people in terms of generating options for small scale industrial development.

Availability of revenues and resources:

The economic development can be through the connectivity of the business needs and resources to the processes in term of man, material and money. Financial resources: The government policy has to generate money and investment for the better growth of the organization. Money is the fluid which pumps the blood of development to the society to create a better tomorrow.

The role of government in upgrading the rural environment:

The rural economic development involves the integration of cross functional areas and this delivers critical policies for the change to give sustainable development to the rural sector. The practice of using better and upgraded policies helps in better performance so to enhance the overall productivity integrating the various variable of the rural economic environment. The total economic system is impacted by the forces of operation in the markets because they connect the people and business. The government has to understand the needs of the people and provide them the employment opportunities through project based growth. The government needs to invest in education so as enhance the empowerment and ability of people.

Role Of NGOs and SHGs:

Voluntary social services have been an integral part of the sociocultural and religious ethos of our society from ancient times. The objective has been to increase human capacities by promoting noneconomic factors such as education, health and nutrition, which in turn would speed up the process of economic development. The role of NGOs is both co-operative and complementary to the state. The existence of NGOs assumes importance in the context of rural settings, as living conditions have deteriorated. State-NGO partnership alone cannot resolve all the socio-economic problems; hence it has to be in co-ordination with all agents of social change, i.e., the state, local self-governments, the corporate sector, academics and civil society groups. NGOs can play a significant role in strengthening local self-government by facilitating interaction and co-operation with state departments and also acting as catalysts to effectively implement various departmental schemes. The role of voluntary agencies in the development of rural areas can be to supplement efforts of government for the upliftment of the poor and needy disseminate information about development schemes and programmes of the government to rural people; make people aware of the consequences of female feticides and imbalance in sex ratio; mobilize financial resources from the community; help in upgradation of skills of rural youths for self-employment opportunities; facilitate the formation of self-help groups and micro-finance; ensure protection of women and children's rights and abolish ills of child labour; and, make available technologies in a simpler form to the rural poor.

Self Help Group(SHG):

When individuals, on their own initiative, act in a conglomeration to meet their individual and common needs with the primary focus on self-reliance, it can be called a Self Help Group (SHG). The benefits of self-help groups are based on cooperation rather than competition. They provide benefits of economies of scale, cost effective alternatives for different financial services, collective learning, democratic and participatory culture and a firm base and platform for dialogue and co-operation. SHGs develop from a common binding force, common need, interest and concern, especially for the rural poor. It is this common binding force, which makes SHGs function more efficiently. The effectiveness of SHGs would be considerably enhanced if a symbiosis could be worked out between them and Panchayati Raj Institutions (PRIs). The key to this is the integration of SHGs with the democratically elected and empowered panchayats. There is urgent need to work out a mechanism that will allow the SHGs and the PRIs to work in coordination and establish a system of supporting each other's work.

Rural Development Strategies in India:

- Provide MSP (Minimum Support Price) for various crops to the farmers, apart from providing Crop Insurance.
- Irrigation facilities to all the agricultural fields should be provided.
- Provide Life Insurance to all the farmers who are actually performing agriculture.
- Instead of giving direct cash in to the hands of farmers, Government has to provide free of cost all required inputs like quality seeds, fertilizers and pesticides etc.
- For purchasing Tractors, Electric Motor Water Pumps etc on subsidy, Government should provide loan facility to the farmers.
- Electricity for farmers should be supplied on subsidy rates.
- In the event monsoon failure and crop failure due to floods etc, Government must come to the rescue of the farmers.
- As there are no other activities except agriculture in rural areas, Government must provide loan facility to the interested educated youth for starting Startups to reduce unemployment.
- Strengthen and develop existing Agricultural Markets in addition to the establishing new Agricultural Markets.
- Establish new agricultural godowns in addition to the existing godowns.
- Agricultural research, extension of rural education and training programmes for farmers should form a part of institution building activities.
- Infrastructure building activity related to the growth of irrigation, transport, communications and health facilities.
- Programmes to improve agricultural production and marketing should be organized.
- Up dated information on policies related to land tenure, agricultural output, prices etc should be provided to the farmers.
- Frequent weaving of agricultural loans for political mileage is not good for the economy as it gives wrong signals to those farmers who repay their agricultural loans promptly.

Government Schemes for Rural Entrepreneurship in India:

- Entrepreneurship Development Institution Scheme
- Rajiv Gandhi Udyami Mitra Yojana (RGUMY)
- Performance and Credit Rating Scheme (Implemented through NSIC)
- Product Development, Design Intervention and Packaging (PRODIP)
- Khadi Karigar Janashree Bima Yojana for Khadi Artisans
- Marketing Assistance Scheme
- Provision of Urban Amenities to Rural Areas (PURA)

Conclusion:

The government has realized that they need to put their resources in front to support a strategic changes happening in the economic environment. The economic business development is a comprehensive approach which provides seamless integration of every area of rural society. The economic development touches the life of people and integrates the people, process and technology, taking advantage of the revolutionary impact of the internet. The government is facing massive challenges in today's highly competitive market and strives to acquire the maximum possible

development. The economic development can be successful if the design and implementation of the government's processes are according to the changes happening in the environment. The economic development of the rural environment can be by the government through the establishment, development, maintenance and optimization of long term mutually valuable relationships between the business and macroeconomic environmental variables.

REFERENCES:

1. Report of the All India Rural Credit Committee, New Delhi, 2003.
2. India: Human Development Report, National Council for Applied Economic Research, Oxford University Press, New Delhi, 1999.
3. India Panchayati Raj Report- 2001 Volume I & II, National Institute of Rural Development, Hyderabad, January 2002.
4. Johl, S.S. and Ray, S.K. 2002, Future of Agriculture in Punjab, Centre for Research in Rural and Industrial Development, Chandigarh.
5. Mehta, A. (2011), "Rural Entrepreneurship – A Conceptual Understanding with Special Reference to Small Business in Rural India", *Elixir Marketing*, Vol. 36

Society's Sustainable Development by Digitalization: Measures and Implications

Princ. Dr. Dilip B. Shinde¹ Prof. Vikas Shivaji Shinde²

¹Principal, MVP's K. K. Wagh College, Pimpalgaon Baswant Tal. Niphad (Nashik)

²Assi. Professor, MVP's A & C College, Khedgaon, Tal. Dindori, Dist. Nashik

Abstract:

The immense use of digital devices and our growing dependency on them clearly states that digitalization is the need of the hour and has great potential to revolutionize the socio-economic growth parameters thus, forming a symbiotic relationship with all inclusive growth and sustainable development. It has become that important instrument which has simplified the functioning and processes in various areas like administration, regulation, planning and operations of the socio-economic domain by ultimately enriching the quality of life. This very feature of the digital age results in sustainable development as when the societies are digitally empowered, they are more Conscious, Connected, Compliant, Collaborative and Content towards their own growth and in return they work in a tandem as responsible resources for nation's future prospects. This paper therefore aims at showcasing the scope of Digitalization in the current scenario and its role in helping nations globally attain the ideal aim of Inclusive Growth, the relationship between digitalization and sustainable development.

Key words: digitalization, sustainable development, indicators, society, macro- marketing

Introduction:

The main radical changes that occurred through industrial revolutions shaped today's society. Four eras of technology deeply changed everything that surrounds us and affects daily life. i. e. Medicine, education, transport, manufacturing, banking, business, sports, food industry, etc., everything changed under the influence of these significant changes. Technology is continually developing, but sometimes the costs are great. Thus, it is significant to measure the impact that technological changes have on sustainable development, the synergistic development of economy, society, and environment. Recently, there is an emergence of various measures of national performance. Numerous indices are used with the aim to measure different aspects of a nation's economic development: competitiveness, innovativeness, entrepreneurial activity, etc. However, there are indices oriented towards measuring different national phenomena, such as goodness of a country, which inspects contribution of a nation to the humanity; or overall sustainability that evaluates contribution to sustainable development goals. In these recent trends, another index emerged because of rapid digital development: The Digital Economy and Society Index (DESI). In this paper, we examined the digitalization impact on the main sustainability components: economy, society, and environment as well as digitalization, sustainable development, macro-marketing, relationship between sustainable development and digitalization, with focus on DESI.

Society's sustainable development by Digitalization:

Today's environment is highly dependent on technological capabilities and keeping track with contemporary development is becoming crucial at both micro and macro level. Today's societal characteristics are highly influenced by the industrial revolutions occurred in the last three centuries. Revolutions have occurred throughout history when new technologies and novel ways of perceiving the world caused a profound change in economic systems and social structures. From the first industrial revolution and steam machine in the 1760s, technology has developed exponentially by constantly upgrading itself and behaving as a sort of recursion where new technologies were created by the old ones. The second revolution in the late 19th and early 20th century was induced by the development of electricity and it enabled mass production. Afterwards, the 60s of the 20th century brought computers that shaped the third industrial revolution or, so-called, digital revolution. This era introduced personal computers and the internet. Finally, based on the previous digital revolution, the current, fourth industrial revolution is led by artificial intelligence, machine learning and Internet of things. Schumpeter explained this phenomenon through his waves of innovation. He claims that each wave of innovation does not last equally, and that their length is shortened due to the rapid development of new technologies. Currently, we are living in the 5th wave of innovation, where digital solutions are becoming the leading impetus of change. One of the major revolutions in modern business is switching from traditional to digital business models for achieving higher

competitiveness level. In this, fifth wave of innovation; we can distinguish three eras of digital transformation:

1. Digitization: where the analog items are converted into digital versions (i.e. electronic version of paper documents),
2. Digitalization: where digital technologies are used to change business models, create revenue, improve business and value-producing opportunities; and
3. Digital transformation: where digital technologies are used to change all business aspects. Currently, we live in the third era of digital transformation, and new challenges are put in front of governments, companies, entrepreneurs, and customers/consumers.

According to Brundtland Commission (1987) states that: "Sustainable development (SD) is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." This concept suggests that the well-being of humanity can be achieved only by the synergistic effect of three basic pillars: economic growth, social equity, and environmental protection. Additionally, due to the complexity of today's society, culture has been identified as the fourth dimension of sustainable development.

Dang and Pheng (2015) explored new theories of economic development and well noted, "on the way to achieve rapid economic growth, countries around the world have been exploiting their natural resource reserves at alarming rates". Both science and society have noticed this occurrence, and consequently, sustainable development has been increasingly highlighted as a priority for nations and enterprises.

Schmarzo (2017) stresses out that this era of digital transformation represents "application of digital capabilities to processes, products, and assets" with the aim to "improve efficiency, enhance customer value, manage risk, and uncover new monetization opportunities." Similarly, Bertini (2016) points out that digital transformation affects not just lives, but also individual's experiences.

Organization Culture 21 states that "culture ultimately shapes what we mean by development and determines how people act in the world". This component of Sustainable Development is important because it determines how the changes will be accepted in the society. Thus, it could be a crucial factor in the adoption of the digital transformation. Some authors criticize the SD definition given by the Brundtland Commission and even consider five determinants of sustainable development- **Place**: with three dimensions of space; **Permanence**: the dimension of time; and **Persons**: human dimension. However, this concept is too abstract to be applied, and not sufficiently explored and scientifically confirmed. Recent researches also examine the influence of culture on accepting digitalization.

Macro-marketing:

Taking a systems perspective of marketing it is evident that everything is networked: people, companies, society, and as such they must respond to customer demand. If we observe macro-marketing from a perspective of activities within society than marketing is helping to optimize overall social benefits from entire marketing process and marketing processes are functioning as a result and determinant of economic and social environment. Consequently, marketing from a macro-marketing perspective is a facilitating agent that helps to organize activities in society to improve conditions for individuals in a specific society. Macro-marketing is more oriented on social aspects of marketing and institutions. This concept tries to explain the functioning of complex marketing mechanisms of economic and social environments. As such, it is an important determinant of sustainable development. Kilbourne (1997) claim that only macro-marketing can effectively examine the relationship between sustainable consumption and quality of life. They recognize four dimensions: technology, economics, ethics, and politics as crucial for determining sustainable consumption. By fostering macro-marketing activities and mechanisms (information, individual actions, participation of business, measuring indicators, and political support of government. it is possible to transform society from the state of hyper consumption to the desired state of sustainable consumption. Macro-marketing activities encourage a behavioural change of society by raising awareness and they are also responsible for accepting the radical technological changes (i.e. digital transformation) macro-marketing approach is researching, among others, globalization, the environment and quality of life, and due to that is the most suitable for analysing and advancing sustainability. The socio-economic transition in Vietnam to a market-oriented

economy and thus examined the macro-marketing aspect of their performance. The Sustainable Society Index values with macro-marketing activities and concluded that it is crucial to foster macro-marketing activities in order to achieve a sustainable society. Further, one of the possibilities for exploring this impact of macro-marketing on society is to analyse global indices. For example, the Sustainable Society Index can offer important issues related to marketing and sustainable business practices. Moreover, secondary data that also include various indexes are a lucrative pool for approaching and researching sustainability issues through macro-marketing. In the process of adopting changes, macro-marketing can be used as an approach that takes into consideration different cultural aspects of the society where the change is being implemented. Layton (2007) points out that culture and its elements are an integral part of macro-marketing approach to marketing systems. Therefore, cultural context is important in defining and exploring marketing environment. It interacts with other elements in the environment like economic development, level of technology and the physical environment to ensure sustainable development of a society. In the era of digital transformation of society, the technological change and the growth of knowledge are a driver of economic growth and wealth. Consequently, in this process of the digital transformation of the society, it is important to consider different cultural dimensions. Different dimensions of culture and cultural change operate together through marketing systems to change society and to influence sustainable development of the society. Therefore, there is interconnectedness between society, culture and macro-marketing approach.

For the measure of digitalization, we observed the Digital Economy and Society Index and compared the results with other measures related to the sustainable development components. To measure the level of achieved digitalization in a country, European Commission developed The Digital Economy and Society Index (DESI), a composite measure that summarises indicators related to the digital performance and digital competitiveness of the EU member states. The index is compounded of a set of indicators related to the digital policy mix and has a three-layer structure (European Commission, 2017). At the first level, there are five principal dimensions: Connectivity, Digital skills, Use of Internet, Integration of Digital Technology, and Digital Public Services. Second level has 12 sub-dimensions, and the third level has 31 individual indicators.

• Global Competitiveness Index • Global Innovation Index • Gross Domestic Products • Global Entrepreneurship Index • The Good Country Index • Sustainable Development Goal Index • Sustainable Society Index. To examine macro-marketing role in the process of digitalization, we included measures of Hofstede's cultural dimensions in the research.

Conclusions:

Technological changes are rapid. They significantly shape our society. Since the length of the waves is shortening, it demands quick and agile reaction on the market. Currently, we are living in the era of digital transformation. Digital technologies are changing all business aspects, and new challenges are occurring. In adopting these changes, macro-marketing has a special role with its specific approach. Nonetheless, man must not forget his natural environment in chasing the economic development. Thus, developing sustainably has been set as a priority action, and the hypothesis was proposed that that digitalization affects sustainable development. Digitalization significantly correlates with the sustainable development components, indicating that we can confirm our posited hypothesis. Higher digitalization level is in a relationship with economic development through higher competitiveness, innovativeness, and entrepreneurial activities. Also, GDP is higher in more digitalized countries. Nevertheless, not just economic development, but the social aspect is also positively influenced by the digitalization. However, environment is neglected with a medium negative impact of the digitalization. Based on correlations results between different Hofstede's cultural dimensions and digitalization it is noted that cultural differences have a large impact on the process of digitalization. More hierarchy, individualism, risk orientation, and readiness to enjoy life are leading to higher digitalization. On the other side, traditional societies have similar digitalization level as the future-oriented ones. This also leads to the conclusion that macro-marketing has an important role in accepting digitalization if the tools are used and shaped by a nation's cultural characteristics.

References:

1. Bartels, R., Jenkins, R. L. (1977) "Macro-marketing", *The Journal of Marketing*, Vol. 41, No 4, pp. 17–20, doi: 10.2307/1250229.

2. Benner, E. (2017) "Cultural Acceptance of Digitalization and Growth of an Economy: A Comparison of East and West Germany", Economics Student Theses and Capstone Projects. 53.
3. Al-Hujran, O., Al-Dalahmeh, M., Aloudat, A. (2011) "The role of national culture on citizen adoption of eGovernment services: An empirical study", Electronic Journal of E-government, Vol. 9, No. 2, pp. 93–106. Available at: <http://www.ejeg.com/issue/download.html?idArticle=230>
4. Bertelsmann Stiftung and SDSN (2017) "Sustainable Development Goals Index: Overview". Available at: <http://www.sdgindex.org/overview/>
5. Bertini, P. (2016) "Focus on technology hinders true digital transformation". Available at: <http://www.brandknewmag.com/focus-on-technology-hinders-true-digital-transformation/>

Fish and Fisheries of Gharni Dam Gharni Dist-Latur (M.S.)

Dr Jadhav R. R.¹ Gaikwad S.P.²

^{1,2}Department of Zoology, Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal, Dist – Latur

Introduction

Gharni is the one of the town from Latur district, 35 Km away from Latur situated on the river Gharni, The present dam has 22.460 km³ (5,390 cumi) water storage capacity and infested with aquatic plants and animals. This dam is under the control of local Fisherman which runs the fisheries activities. The present study covers the study of physico-chemical parameters, aquatic weeds, planktons, socio-economic status of fisherman future scope for the development, suggestions etc. Before this some workers does the work on fish and fisheries of various like Roy and Parinda (1976) studies on chilka – lake, sreenivassan (1979) studied the status of the reservoir fisheries is Tamil Nadu sreenivassan (1974) studies limnology and primary production, fish production in tropical pond motwani and saigal (1974) studied fisheries of sarda sagar reservoir (U.P.).

Material and Method

The physico-Chemical parameters were carried out by using standerd method descried in APHA Data was collected during the year 2019 January and February Fishes was collected from the dam and identified as per the guidelines given in fresh water fisheries of India (Jayram 1994) the data co-operative society was collected from the society office at Nalegaon by taking interview of Fishermen the information was recorded.

Result and Discussions, Table I Physico-Cemical Parameters of Gharni Dam.

Sr.No	value in January			value in Feb	
	Morning	Evening	Morning	Evening	
1	Temp in water	15°C	19°C	17°C	22°C
2	pH	7.4	8.1	7.5	8.5
3	Turbidity	13cm	14cm	14cm	17cm
4	Oxygen	10mg/lit	12mg/lit	12mg/lit	14mg/lit
5	Alkalinity	0.6	0.9	0.7	0.8

Fish and Fauna.

Fish fauna is included Indian major carps and minor carps i.e. Rohu (Labeorohita), catla (catla-catla), mrigal (Cirrhinus Mrigala), Dock (Channa-Punctatus-ophicephalus), Gugali (Wallago attu), Tilapi (Tilapia Mosambica) etc. Fish seed generally stocked in rainy season and harvested in the month of may. Crafts used for harvesting is cast net, gill net and drag net. Fishermen market theirs catch at Latur, Solapur, Nanded Market there is a no cold storage facility.

Aquatic Plants:

This dam bears following aquatic plants i.e. sagino procumbens, Erodium bortys, Gnaphalium, pistia, Azola etc.

Socio-economic status of Fishermen:

Fishing is generally considered as lowest profession. This activity done by the economically backward classes They are illiterate superstitious and addicted. These factors are responsible for their dependence on the middleman for marketing and naturally major part of the profit goes to the middleman. The most important factors that influence at the utilization and development of the fishery resources is the socio economic conditions of the fishermen.

Future scope

There is vast scope for development of fishery in this dam.

1. Proper stocking of the seed.
2. Proper Marketing.
3. Preventing robbery.
4. Culture of Non fish organisms.

Suggestions.

Following suggestion can be recommended

1. To provide the technical knowledge.
2. They can have their seed production unit.
3. Cold storage plant.
4. Education and health facilities.
5. Transport facilities.

6. To provide the catching tools.

References

1. APHA-AWWA (1985) Standard method for the examination of water and waste 16th edition 1-12,34.
2. Chacko P.I. and Rajogopal, A (1962) Hydrobiology and fisheries of the Ennore river near Madras from April 1960 to March 1961 Madras Journal of fisheries Vol. No. 1 July 1962; 102-104.
3. Jayram K.C. (1994), The freshwater fishes of India, A handbook of zoological survey of India. Culcutta 70006 Indai.
4. Kamble S. M. and Mohekar A.D. (2006) – Bio-diversity of fishes or river Manjara near Kallam Dist – Osmanabad, Maharashtra – J.Aqua. Biol. Vol.21 (3) 2006;3-4.
5. Motwani M.P. and Saigal B.N. (1974) – Fish fauna of sarda sagar reservoir in pilibhit (U.P.) and ome recommendations for development of reservoir fisheries . Indian journal of fisheries Vol.21. No-1-1974-109-199.
6. Roy A.B. and Parida, N.D. (1976)- Notes on the ecology of chilka lake and the socio-economic condition of the chilka fishermen with suggestion for their improvement Madras Journal of fisheries Vol. VII Aug 1976;62-66.
7. Sreenivassan A. (1964) – The limnology, primary production and fish production in a tropical pend. Limnolceanogr -09; 391-396.
8. Sreenivassan A. (1969) XIII status of reservoir fisheries in Tamilnadu-madras journal of fisheries Vol. VII Aug. 1979; 60-68.

Impact of Covid-19 on travel and Tourism Industry Overview in India

Mr. Vitthal Saraji Asawale¹ Mr. Dhananjay Shivaji Kadam²

^{1,2} Assistant Professor, Department of Geography, Rayat Shikshan Sanstha's, Dada Patil Mahavidyalaya Karjat, Dist Ahmednagar.

Abstract-

Travel & tourism industry in India has been a significant contributor to the country's GDP. The sector even generates a large employment base. So when by mid-March, the popular tourist attractions in India started to close down, and the news on putting a halt on flying began to make rounds, we all started to predict the grim future of the travel industry in the country already. In fact the shutting down of the iconic Taj Mahal on March 17, 2020, which attracts millions of visitors every year, was a sign enough to assess the hard blow this pandemic was launching at us. In this Research paper, we will try to understand the importance of the tourism sector in India's economy; the present and future impacts of the pandemic; and the proposed measures and recovery plans.

Key notes – Tourism industry, Impact in GDP, Effect in Economy.

Introduction

In 2018, travel & tourism contributed 9.2% in India's GDP and generated 26.7 million jobs in that year. This industry not only employs workers in cities but also provides an earning base for the rural population. The tourism sector accounts for 12.75% of employment in India, 5.56% of it is direct and 7.19% is indirect. Over 87 million people were employed in the travel sector in 2018-19 in India, according to the Ministry of Tourism (MOT) annual report for 2019-20. It is estimated that in India, branded and organized hotels annual revenue is ₹38,000 crore (\$5 billion). The restaurant industry in India, has an annual turnover of approx ₹4 lakh crore (\$53 billion). This industry provides direct employment to more than 7 million people. India's air transport industry employs over 400,000 people directly and 940,000 are employed in related supply chains. Tourism industry special identity for India these industry get potential of foreign exchange so this industry in the view of economically special importance so the need sustain the type of industry to provide government policies to sustain it.

Study Area

India is situated north of the equator between 8°4' and 37°6' north latitude and 68°7' and 97°25' east longitude It is the seventh largest, country in the world with a total area of 3,287,263 square kilometers (1,269,219 sq mi). India measures 3,214 km (1,997 mi) from north to south and 2,933 km (1,822 mi) from east to west. It has a land frontier of 15,200 km (9,445 mi) and a coastline of 7,517 km.

Objectives

- To understand the role of tourism industry in India.
- To Know the Impact of covid -19 in tourism Industry

Methodology

This Research Paper is prepared with the support of secondary data Source and various researches Journals Published and non published Data Source.

Effects of Corona virus on Travel & Tourism in India

1. On account of Corona virus, the Indian tourism and hospitality industry is expecting a potential job loss of around 38 million.
2. In the third week of March 2020 itself, the hotel sector saw a decline of more than 65% in occupancy levels as compared to the same period in 2019.
3. With international and domestic travel on halt, demand for turbine fuel has substantially declined.
4. Indian Association of Tour Operators (IATO) estimates the hotel, aviation and travel sector together may suffer a loss of about ₹85 billion keeping in mind the travel restrictions imposed on foreign tourists.
5. Impact of Covid-19 would be felt on both white and blue collar jobs.
6. India's outbound and inbound travel will witness an all time low.
7. The restaurant industry in India is expecting almost zero revenue in the immediate term, and a drop of 50% in the months to come.
8. At least 30 per cent of hotel and hospitality industry revenue could be impacted if the situation doesn't improve by the end of June 2020.

9. There is a threat of job loss of nearly 15% in the hotel and restaurant industry once the lockdown is lifted, as they will not see an immediate surge in demand.
10. Aviation industry in India could incur losses worth ₹ 27,000 crore (\$3.3-3.6 billion) in the first quarter of 2020-21.
11. The passenger growth of airlines is likely to fall sharply to a negative 20-25% growth for the 2020-21

Things to Know

1. The tourism sector was already facing some trouble before the rise of the Covid-19 pandemic due to the impact of the global economic slowdown.
2. Economic growth in the world decelerated in 2019-20, resulting in weaker growth in foreign tourist arrivals and foreign exchange earnings from tourism in India.
3. With more than 60% of organized hotels in India shut, recovery should be expected gradually.

4. Recovery Plans-

5. As per the point above, we are staring at a gradual or in fact slow recovery scenario of the tourism industry in India, however, the important thing to focus on is there's hope of recovery after all. For the recovery of the sector few things have been proposed by leaders in the industry.
6. Experts have emphasized on the need to focus on the potential of domestic tourism and try to gain some profit through it.
7. ICC suggests setting up of a 'Travel & Tourism Stabilization Fund' with direct benefit transfer to each unit to prevent financial and job loss.
8. The experts also recommend cost optimization at all operational levels.
9. It is also being recommended to cautiously utilize the FF&E Reserves. Operators would need to support the hotel owners.
10. Any dry powder that is available in the market should be utilized more on buying operating assets rather than building new ones. Corona virus may have brought the pace of travel & tourism industry in India to a complete halt, but it hasn't yet defeated the spirit of the people involved in this sector. The blow may seem harsh but there's still hope left. We believe, if we persevere and stay in this together, you as travelers and we as operators, we will get through this what right now feels like a nightmare. Our request to you is to not give up on your plans of domestic travels this year. Once things are in place, we will be back with our unmatched travel services. Remember like everything else in our lives, This Too Shall Pass.

Conclusion-

In India tourism sector play very important role in economic development. India has been significant contributor in GDP with reference to tourism industry. In a large scale impact on employment department. There is a threat of job loss of nearly 15% in the hotel and restaurant industry once the lockdown is lifted, as they will not see an immediate surge in demand. Aviation industry in India could incur losses worth ₹ 27,000 crore (\$3.3-3.6 billion) in the first quarter of 2020-21. The passenger growth of airlines is likely to fall sharply to a negative 20-25% growth for the 2020-21. Over all directly or indirectly in large scale negatively impact in the specially tourism industry and government need to the proper planning for recover the tourism industry in India.

References

1. Krishna, A.G., 1993 "Case study on the effects of tourism on culture and the environment: 2.. India; Jaisalmer, Khajuraho and Goa"
3. Honey, Martha and Gilpin, Raymond, Special Report, 2009, "Tourism in the Developing World- Promoting Peace and Reducing Poverty"
4. Market Research Division, Ministry of tourism, GOI, 2009 "Tourism Statistics 2008"
5. www.ibef.org
6. www.incredibleindia.org
7. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tourism>
8. <http://www.gdrc.org/uem/eco-tour/envi/index.html>
9. <https://www.tourmyindia.com/blog/impact-of-covid-19-on-travel-tourism-industry>
10. Creating a better post-COVID-19 world. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://medium.com/%40alanalew/creating-a-better-post-covid-19-world-36b2b3e8a7ae>
11. Covid-19's Impact On The Indian Airline Industry | Curly Tales. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://curlytales.com/the-future-of-the-airline-industry-post-lockdown/>

12. COVID-19: Impact on the Indian Hotels Sector, A Report by HVS. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <http://bwhotelier.businessworld.in/article/COVID-19-Impact-on-the-Indian-Hotels-Sector-A-Report-by-HVS/10-04-2020-188770/>
13. How bad is the impact of coronavirus on India's airlines?. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://economictimes.indiatimes.com/markets/stocks/news/how-bad-is-the-impact-of-coronavirus-on-indias-airlines/articleshow/75080538.cms>.
14. How Covid-19 could affect aviation in the long run. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://indianexpress.com/article/explained/covid-19-aviation-industry-6454695/>
15. . Immediate steps required to minimise COVID-19 impact and revive the sector: FICCI - Grant Thornton Travel and Tourism report, Jun 10, 2020. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <http://www.ficci.in/pressrelease-page.asp?nid=3736>
16. Style, L. (2020). How travel and holidaying will change in the new normal. Retrieved 11 July 2020, from <https://www.thehindu.com/life-and-style/travel/travel-and-tourism-industry-looks-to-reboot-in-the-new-normal-of-covid-19/article31686505.ece>
17. Tourism Policy Responses to the coronavirus (COVID-19). (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/tourism-policy-responses-to-the-coronavirus-covid-19-6466aa20/>
18. 10 ways the world changed after the 9/11 attacks. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://www.insider.com/world-changed-after-september-11-2018-9#2-airport-security-has-gotten-alot-stricter-2>
19. Covid-19: Flight Plan for Indian Aviation Industry | India Corporate Law. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://corporate.cyrilamarchandblogs.com/2020/05/covid-19-flight-plan-for-indian-aviation-industry/>
20. COVID-19 Government Public Health Mitigation Measures. (2020). Retrieved 11 July 2020, from <https://www.iata.org/en/programs/safety/health/diseases/government-measures-related-to-coronavirus>
21. Dash, J. (2020). Covid-19 impact: Tourism industry to incur Rs 1.25 trn revenue loss in 2020. Retrieved 11 July 2020, from https://www.business-standard.com/article/economy-policy/covid-19-impact-tourism-industry-to-incur-rs-1-25-trn-revenue-loss-in-2020-120042801287_1.html
22. . Ganguly A. (2020). Coronavirus: Travel industry seeks government support to tide over impact of Covid-19 outbreak. Retrieved 11 July 2020, from <https://www.financialexpress.com/lifestyle/travel/tourism/coronavirus-travel-industry-seeks-government-support-to-tide-over-impact-of-covid-19-outbreak/1888137/>
23. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. (2020). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal Of Sustainable Tourism*, 1-20. doi: 10.1080/09669582.2020.1758708
24. Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Hoepken, W., Law, R., & Neidhardt, J. et al. (2020). e-Tourism beyond COVID-19: a call for transformative research. *Information Technology & Tourism*, 22(2), 187- 203. doi: 10.1007/s40558-020-00181-3
25. Hall, C., Scott, D., & Gössling, S. (2020). Pandemics, transformations and tourism: be careful what you wish for. *Tourism Geographies*, 1-22. doi: 10.1080/14616688.2020.1759131.

Sustainable Development, Climate Change and India.

Keshav Gangurde

Dept. of Chemistry, VPMK's, Arts, Commerce & Science College, Kinhavali, Tal.- Shahapur,
Thane, (M.S) India, 421 403.

Email Id: keshav.gangurde@gmail.com

Abstract

Recently, several studies have shown that sustainable development all over the globe impact on climate change. The newly rooted principle 'More consumption - more development' results in imbalance of nature. Over the last 30 years, human intervention affected rainfall, storms and snowfall has begun to emerge. The changing pattern of rainfall deteriorated agricultural cycle. Due to global warming the temperature of earth's atmosphere increasing continuously. The sea level has increased due to melting of ice on Antarctica. Rising sea temperatures have changed the breeding cycle of fish, as well as bleaching of coral islands. This has endangered the habitats and breeding grounds of millions of marine life. Storms coming from the sea were nothing new. But their numbers have increased in the last few years. This is causing a lot of loss of life and property in the last few years. So, time has come to develop alternative strategies for sustainable development, which explore all the options of reducing energy needs, increasing efficiency of use of conventional and renewable energy sources. The present study focuses the relation between sustainable development and climate change. It also highlights the efforts taken globally in overcoming environmental crisis and the status of India.

Keywords: Sustainable development, industrialization, fossil fuels, climate change, India.

Introduction

Economic growth began as the world embraced industrialization. It was based on fossil fuels such as coal, petrol, diesel and natural gas. The use of fossil fuels has revolutionized production, transportation and living worldwide. But at the same time burning of large amount of these fossil fuels released carbon dioxide and other harmful gases into the air. This changed the amount of different gases in the air. The effects of local pollution were visible in the Western countries. The excess of greenhouse gases caused the sun's energy to be trapped in the earth's atmosphere, affecting the overall cycle of nature. The average temperature before the start of industrialization has risen by 1.0°C so far [1]. The various studies are showing that, if this increase reaches 2 degrees, the existence of the whole world will be threatened. Over the last 30 years, the idea of how human intervention can affect rainfall, storms and snowfall has begun to emerge. Due to the irregularities in the rainfall, the agricultural cycle deteriorated. The temperature in the place, which is cold even in summer, has gone beyond 40 degrees. Rising sea temperatures have changed the breeding cycle of fish as well as bleaching of coral islands. This has endangered the habitats and breeding grounds of millions of marine life. Storms coming from the sea were nothing new. But their numbers have increased in the last few years. This is causing a lot of loss of life and property in the last few years. So, time has come to realize the human intervention in the climate change and to start thinking over the remedies through research in this area. This paper addresses the challenges of climate change and the status of India in overcoming these challenges.

Global efforts to stop climate change

The United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) is a joint effort to combat climate change. Leaders, scientists, governments around the world have been working on this for over 26 years. For the first time, the issue of climate change has been used to convince developed countries of their responsibility to the world. UNFCCC - Under the Kyoto Protocol, have provided financial assistance to reduce carbon emissions in developing countries. There are two ways to solve this problem. Finding technical and systematic answers to reduce the use of fossil fuels - e.g. use of electric vehicles, non-fossil fuels and renewable energy sources, efforts to reduce factory pollution and electricity consumption etc. On the other hand, to create systems and technologies to cope with the changes caused by previous actions - e.g. creating an 'Early Warning System' to save lives from storms, creating low day crop varieties and decreasing the use of pesticides, fertilizers to reduce damage to agriculture.

India took this question seriously from the beginning. In fact, the combined contribution of developing countries like India to climate change is less than 10%. The problems posed by climate

change are mainly the result of fossil fuel consumption and overall unlimited physical development in countries like US, Europe, China and Japan. But this change is having an impact on the whole world. It also affected developing and poor countries and their people. In 2008, India created the first national climate change prevention program to mitigate and adapt to climate change [2]. Work was started in mission mode on various perspectives like - agriculture, electricity, energy conservation, health, power consumption, solar energy, water etc.

Sustainable development goals & climate change

In 2015, the Paris Agreement on Climate Change and the Sustainable Development Goals were adopted globally to limit global temperature rise. According to this, every country in the world has to give a written commitment on how much carbon emissions we will reduce from our country by 2030. So far, more than 189 countries have given written commitments to the United Nations. These were important decisions in the overall development journey. Climate change will affect the fulfillment of all objectives. Therefore, the objectives emphasize climate change action. As the Paris Agreement emphasizes on this, the policy of working together was decided at the global level.

Paris Agreement - Some Sustainable Goals on Climate Change -

1. To keep the temperature rise below 2°C, even less than 1.5°C.
2. To minimize the emission of Green House Gases.
3. Creating a global cooperation system to cope with the changes that are currently taking place due to rising temperatures.
4. Promoting technology transfer.
5. To provide financial assistance to poor, underdeveloped countries.
6. To increase public awareness by providing climate change education.

(Source: www.un.org)

India's goal on Climate change

1. To generate 40% of total electricity generation from non-fossil-fuel energy resources.
2. To reduce emissions by 33-35% by 2030 compared to 2005 levels of carbon emissions.
3. To create an additional natural sinks like – forests, wetlands etc. to absorb and store 2.5 to 3 billion tons of carbon dioxide in the air.

(Source: www.nrdc.org)

India's approach on climate change

In India scope of efforts ranges from replacing domestic bulbs to building an international solar alliance. Awareness in this regard has also increased at the individual level and in industry. People have saved billions of units of electricity by installing LED lights at their own cost. Many companies have made various efforts to save energy, improve technology, and increase public transportation for employees.

The following outcomes are there in last 5 years –

1. 37.16 Crore smart LED lights have been installed in the last 5 years under SNLP programme and UJALA initiative of Government of India. As a result 53.89 billion kWh of electricity was saved per year and 42.8 million tons of carbon dioxide emissions were reduced annually.
2. Increased clean power generation capacity up to 136 GW along with the increase in solar energy up to 36.05 GW.
3. Increase in import duty on coal. The revenue generated so far is used to promote clean energy research and utilization.
4. Increased vehicle quality level for smoke control from 'Bharat 4' to 'Bharat 6'.
5. Only 5% GST on electric motors, 28% on other cars.
6. Asia's largest fully operational 750 MW solar power project launched in Riva district of Madhya Pradesh.
7. 33 States and Union Territories of India have developed special action plans to combat climate change.
8. India and France have formed the Global Solar Alliance. It is the first global organization of countries to receive the gift of sunlight. This will include technology transfer for solar energy, financial assistance and exchange of experiences.

Conclusion

Now a day the challenge of climate change is big and serious as we are experiencing it through environmental disasters. Changed lifestyles and life principles are responsible for it. 'More

consumption - more development' this newly rooted principle is causing the overall balance of nature to be upset. The increased incidence of natural disasters, the resulting loss of life and property, the arrangements that have to be made for it, have made it difficult for many countries to bear the cost. On the other hand, it was observed that the goals that each country has set for itself under the Paris agreement to combat climate change are not enough. The initiatives of UNFCCC and provisions of Kyoto protocol are insufficient in handling climate change challenges. The need for technology to reduce the use of fossil fuels and to complement the environment with physical growth is inseparable. Ecofriendly technologies have been developed in developed countries. But there are many difficulties in making it available to other countries. India had taken good initiatives in reducing the emission of greenhouse gases. But the area of thorny forest in country has been declining for the last several years. This is increasing the sensitivity of coastal areas. New technologies and new systems are important. But along with them traditional system and knowledge should also use. Though the problems are increasing due to climate change, they can be solved from the experience of the ancestors to fulfill the sustainable goals without creating imbalance in nature.

References

1. IPCC (2007a), UN Intergovernmental Panel on Climate Change, Fourth Assessment Report – climate change, 2007. [http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr_spm.pdf]
2. Pandve H.T; India's National Action Plan on Climate Change, *Indian J. Occup Environ Med*; 2009, vol. 13(1), 17-19.
3. Press Information Bureau, Government of India, Ministry of Power, Report - Government of India's UJALA and Street Lighting National Programme Complete Five Successful years of Illuminating India, 2020. [<https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=197275>]
4. United Nations Framework Convention Climate Change 1992 ((UNFCCC), Geneva, Switzerland, United Nations Environment Program Information Unit on Climate Change, 1992.
5. Aizebeokhai A.P; Global warming and climate change: Realities, uncertainties and measures, *International J of Physical Sciences*, 2009, vol. 4(13), 868-879.
6. Parikh K; Sustainable development and low carbon growth strategy for India; 2012, vol. 40(1), 31-38.
7. Ramanathan V; Feng Y; Air pollution, greenhouse gases and climate change: Global and regional perspectives, *Atmospheric Environment*, 2009, vol. 43(1), 37-50.
8. Kumar S; Madlener R; CO₂ emission reduction potential assessment using renewable energy in India, *Energy*, 2016, vol. 97, 273-282.

Agricultural Development Using Remote Sensing Techniques

Dr. Balu Laxman Rathod

Assit. Professor, Dept. of Geography, Kankavli College, Kankavli. (M.S.)

Abstract

Remote Sensing is the science and art of obtaining information about an object, area, or phenomenon through the analysis of data acquired by a device that is not in contact with the object, area, or phenomenon under investigation. Remote sensing data (the image) have been used to derive thematic information on various natural resources and environment. The type and level of information extracted depends on the expertise of the analyst and what he is 'looking for' in the data. For example remote sensing image of land can be used to derive information on vegetative cover, water bodies, land use pattern, geological structure, soil, etc.

Key words: - Development, Sustainable, Croplands, Green Revolution, New Techniques.

Introduction

India is an agricultural country; one third population depends on agriculture sector directly or indirectly. Agriculture continues to be the mainstays of the Indian economy. Hence, adequate production and even distribution of food has lately become a high priority global concern. With the changing agricultural scenario and global competition, there is a need of exploiting the available resources at maximum level. The development of new and improved varieties of plants and availability of such varieties to Indian farmers is of crucial importance for a sustained increase in agricultural productivity. Soil is one of the most important natural resources of any country. The soil not only grows a variety of food and fodder crops required for men and animals but also produces raw materials for various agro-industries viz, sugar and starch factories, textile mills, canning and food processing units. It is a complex body showing many variations in depth, colour, composition and behavior. Every soil consists of hard materials called mineral matter, soft and spongy organic matter, water, air and living organisms. The sustainable agriculture may be defined as any set of agronomic practices that are economically viable, environmentally safe, and socially acceptable. If a cropping system requires large inputs of fertilizer that leak from the system to pollute ground water, drinking supplies and distant coastal fisheries, the system may be sustainable economically as the long-term supply of fertilizer is stable and the economic cost of fertilizer is easily borne by larger grain production but it is not sustainable environmentally or socially, since it does not cover the cost of environmental damage or social costs. The organic agriculture focuses on "living soil", on optimizing the use of biological processes and on avoiding the use of synthetic chemicals and fertilizers.

Aims And Objectives

- 1) To apply the modern techniques In Agricultural Development.
- 2) To study the need of sustainable of agriculture development in Indian economy.
- 3) To promote Socio-Economic development of the local community through micro- level planning in the study area.

Methodology Of The Study

The present study has been descriptive; the data for this study were obtained from secondary sources. The secondary has been collected from various references which already existed in published form; part of the paper is based on literature review the method comprising of collecting all the available papers relating to the them and selecting relevant papers/books for the review purpose. Selection of the paper is done on the basis of their relevance and contribution to the body of knowledge. The author has made an attempt to do primary reading of the selected papers which will constitute the core of this review study. Remote sensing can play an important role towards generating a sustainable development plan of Agriculture. Use of satellite images is an effective techniques for study and classification of land resources in Agriculture. The data collected through Primary and Secondary source will be processed and represented by GIS, GPS, Remote Sensing Software, Cartographical and statistical techniques. The various methods and techniques will be used to explain and analyse the relevant section of the study.

The methodology is divided into two parts

- 1) Field work components.
- 2) Laboratory components.

Agricultural Applications :-

The economy of most developing countries is mainly governed by agricultural. In India the agricultural sector sustains the livelihood of around 70% of the population and contributes to about 35% of the net national product. The major concern is to increase food grain production. Knowledge of food grain production well in advance of harvest enables the country to adopt suitable measures to meet the shortages, if any, and assist in policy making decisions like the level of buffer stock, imports, fixing of support prices, etc.

The applications remote sensing can be used to study the different aspects of agricultural like crop – type classification, yield forecasting and others.

Crop Type Classification :-

Crop types can be identified by their spectral response patterns and image texture. Successful identification of crops requires a knowledge of the developmental stages of each crop in the area to be inventoried. Because of changes in the crop characteristics during the growing season, it is often desirable to use images acquired on several dates during the growing cycle for crop identification. Some parameters used for classification are:

- 1) Ground surface covered
- 2) Crowns of individual plants
- 3) Texture
- 4) Alignment and spacing
- 5) Evidence of irrigation etc.

Yield Forecasting :-

The conventional procedure for crop yield estimation by the Bureau of Economics and Statistics (BES) in India involves crop cutting experiments conducted during harvesting in the plots selected based on a pre designed sampling scheme using available ground data. Crop yield forecasting using remote sensing is more complex, because of the high variability involved, crop yield is a function of various parameters like soil, weather, cultivation practice, fertilizers used, irrigation, date of sowing, etc. Remote sensing observed data in the form of some kind of vegetation index can be correlated with crop yield, based on the actual field data. Thus, an empirical relationship can be established. On the other hand some bio-physical parameters which are derived based on remote sensing observation say leaf area index at the critical stage of plant growth.

Water Resource :-

Remote sensing data has been used in many applications related to water resources such as surface water body mapping, groundwater targeting, wet land inventory, flood monitoring, reservoir sedimentation etc. in False Colour compositing (FCC) water bodies appear as different hues depending on their physical characteristics such as depth of water, turbidity, etc.

Almost 85% of the rural water supply in India is depended on ground water. Remote sensing plays a vital role in delineating potential area of ground water occurrence for detailed exploration, thus reducing the cost and time involved in ground water exploration. Ground water occurs in porous and permeable rock formations called aquifers. Satellite data provide information about geomorphic features, structures, land use and rock types (in a few cases) indicating the presence of ground water. Some structural features that are indicators for potential ground water zones, viz., valley fills, alluvial pans dykes etc. appear in satellite imagery which helps in water detection

Conclusion

The conditions for development of sustainable agriculture are becoming more and more favorable. New opportunities are opening the eyes of farmers, development workers, researchers and policy makers. They now see the potential and importance of these practices not only for their direct economic interest but also as the basis of further intensification and ecological sustainability. This does not mean that agrochemicals can be abandoned. Also, research has an important role to play. Bankers and funders should think of how best to provide incentives and credits, accessible to poor farmers and women, to make investment in dry land farming possible. As conditions for farming will continue to change, the key to sustainable agriculture is the capacity of farmers and all other actors in agricultural development, as well as the wider society, to learn, experiment, adapt and cooperate in an effective way. To conclude, a small farm management to improve productivity, profitability and sustainability of the farming system will go a long way to ensure the all round

Remote sensing data has been used in many applications related to Agricultural and water resources such as surface water body mapping, groundwater targeting, wet land inventory, flood

monitoring, reservoir sedimentation etc. in False Colour composing (FCC) water bodies appear as different hues depending on their physical characteristics such as depth of water, turbidity, etc.

Reference

- 1) Ajai, A. S. Arya, P. S. Dhinwa, S. K. Pathan and K.G.Raj (2009), Desertification/Land Degradation Status Mapping of India, Current Science, Vol. 97, No. 10.
- 2) Government of India (2009), Report of the Thirteenth Finance Commission, New Delhi.
- 3) Kalirajan, K.P., G.Mythili and U.Sankar (2001), Accelerating Growth through Globalization of Indian Agriculture, Macmillan India.
- 4) Socio-Economic survey reports.
- 5) www.encyclopedia.com/doc/1B1-369403.html.
- 6) www.ndtv.com/convergence/ndtv/story.aspx.

Climate Change and Cropping Pattern in Belagavi District of Karnataka State

Dr. Nagaraja M¹ Prof. S. N. Mulimani² Sathish A Revayyanavar³

¹Department of Geography KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous), Karnataka

²HOD, Department of Geography KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous)
Karnataka

³Lecturer, Dept. of Geography, KLE Society's Lingaraj College, Belagavi, (Autonomous) Karnataka.

Abstract:

A climate change takes place in atmosphere of earth is nothing but climate change. It is a long-term change in statistical distribution of weather patterns over a period of time that range from decades to millions of years. It may be a change in average weather conditions or a change in the distribution of weather.

Change climate Adverse effects agriculture Example drought conditions may lead to decline in agricultural activity and effecting both food scarcity through reduced food production and livelihood through the decline in gainful employment opportunities and management of food scarcity and agricultural sustainability, natural resources and also disturbed ecosystem to larger extent.

Climate conditions which will significantly challenges efforts to control soil erosion and rehabilitate degraded lands even in well production environments low organic matter are expected to experience the greatest impact of erosion on crop productivity because of the poor resilience of these soils to erosive forces and the high sensitivity of yields to significant soil erosion can often be difficult to detect and its impact on crop productivity can be masked by use of inorganic fertilizer extreme events, which significantly contribute to total erosion are very likely to increase with climate change.

Key word: Green house effect, Pollution, Depletion of forest-deforestation, Increase in desert land, Physical change, The Volume of Changes in Cropping Pattern.

Introduction:

Belagavi is the administrative headquarters of the eponymous Belgaum division and belagavi district, the Govt. of Karnataka has proposed the second capital of Karnataka, (Earlier known as "Venugrama" or the "Bamboo Village"). present study an attempt has been to analyze the growth of agriculture, spatial distribution of agriculture pattern. Distribution and usage of water in irrigation should keep in mind. The dynamics of agriculture growth mainly depends on two forces, namely natural increase ground water and occurrence of rainfall in the region during a specific period of time. Therefore in the present study an attempt has been to analyze the distribution of agriculture In the modern era, the process of industrialization accelerated the rate of population growth and has led to urbanization, due to this factor agriculture and ecological structure have undergone vast Change in the district. Vision to create new opportunities of water storage, enhance the efficiency of the existing water bodies, utilize the available water resources in the district in an efficient manner and to address the ill effects that are resultant of an hitherto unhealthy irrigation practices, so as to make agriculture an assured profession and make the lives of rural population better equipped to face the present world.

Objectives:

Following are the objectives of a new effort being comprehensively put forth for the welfare of agriculture in the District:

- Enhancing the area under assured climatic change in the study area.
- To analyze spatial distribution of agriculture in the study area.
- Combating the ill effects of unscientific water usage, such as soil salinity, through implementation of sub-surface drainage system.

Data Base And Methodology:

In the present study, we have made an attempt to analyze agriculture growth in Belgaum district with emphasis of climate change; the required data for the present study analysis have been obtained from both primary and secondary sources of data. The field observation has been made in selected wards and same information has been incorporated in the part of analysis.

Area Under Study:

The Belagavi district is being located in the north-western part of Karnataka State in extends between 15-23 to 16-58 North latitude and 74-05' to 75-25' East Longitudes, The district consists 16 talukas and cover area of 13,415 sq km (1927 sq km is under forest, 6273 sq km is nearly about 50% of the geographical area is normally under crops)

and 42,07,200 population of district. The generally district receives annual rainfall 1279 mm Experience and also modular drought conditions intermediately and nearly 80% of the annual rainfall received during southwestern monsoon from June to September. The highest, lowest and normal rainfall received at Belagavi Metrological Station respectively is 2377 mm, 764 mm and 1279 mm. Agro-climatologically the district can be divided into three zones i.e. high rainfall "Hilly zone", "Northern transitional zone" and "Northern dry zone" It is situated near the foothills of the Sahyadri mountain range (Western Ghats) and about 100km from the Arabian Sea. the area of the district is about Area 13415 sq km of the total geographical area.

Highlights Of The District Study Area:

- ❖ Western side of Belagavi relatively cooler because of high attitudes, But the temperature increases towards the eastern part of district.
- ❖ The lowest temperature is recorded in the district 6.7° C and temperature ranges of 19°c to 31°c
- ❖ The district western part receives average annual rainfall about 950mm and low rainfall eastern part of the district and average normal rainfall 842 mm recorded.
- ❖ The monsoon wind plays a significant role in the seasonal. The crop is predominantly a Kharif crop. The Soils are shallow to medium black clay and red sandy loam is in equal proportion. The crops suitable for these conditions are Paddy, jowar, groundnut, cotton so most of the crops are rainfed. After 1980 the district tremendously change in cropping pattern example in the district Khanapur and Belagavi taluka, the main crop was paddy but today in place of paddy sugarcane crop and other vegetables are grown because of amount of rainfall also tremendous changes in the district, in year 1960 Rainy days are 110, but today only 53 rain days are recoded it is one of cause climate change and cropping pattern.

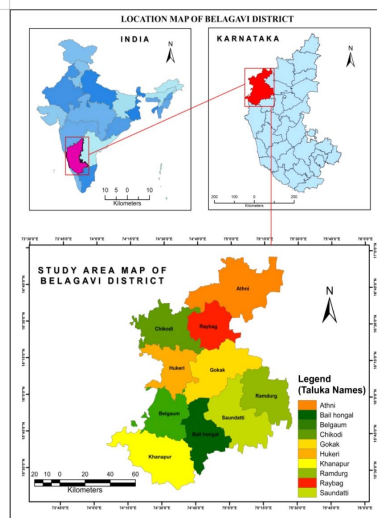

Fig. 1: Location Map Of Belgaum District

Causes:

1. Green house effect
2. Pollution
3. Depletion of forest-deforestation
4. Increase in desert land
5. Physical change and
6. Degradation of Soil

It is the loosening of the stable soil. Farmers were practicing unscientific method of agriculture techniques in the cultivation and Converting fertile soil into infertility by using chemical fertilizers. Soil degradation may also be viewed as any change or disturbance to the soil causing failure in the growth of the crops as well as plants.

Importance Of Agriculture:

When we focus towards the district agriculture plays an vital role in the devolvement of the state. It is found that agriculture is the backbone of both district and state. The economic progress of this measured by the progress of agriculture. Therefore, there exists a great importance of agriculture in the district.

- ❖ The main source of livelihood: around 60-70% of people depend upon agriculture.
- ❖ The main source of food and raw material: Agriculture provides not only food products, but even raw materials for industries.

- ❖ Good support to state income
- ❖ The basic source of revenue: Agriculture provides a large amount of revenue
- ❖ The important source of export: most of the state and nation exports comprise of many agricultural goods.
- ❖ We need to urgently catch on with the changed mentality of the farmers and put our sincere efforts to revive traditional aquifers while implementing the new ones. By focusing towards the importance and in order to progress economically the people of district have adopted various methods in agriculture. These methods are adopted depending upon the factors that control the agriculture namely relief, climate, soils, market, and labour and so on. They are as follows:
  1. Intensive farming, 2. Double cropping, 3. Multiple cropping, 4. Subsistence farming
  5. Single cropping, 6. Commercial farming, 7. Irrigation farming, 8. Dry farming and,
  9. Mixed farming.

There Is Need For The Conservation Of Following Reason:-

- ❖ To have Sustainable climate for the reducing carbon dioxide in the atmosphere
- ❖ To protect slopes of the hills and mountains and the watersheds of rivers.
- ❖ To prevent soil erosion and to at as Shelter again the strong winds.
- ❖ To prevent desertification
- ❖ To provide healthy environment for the present and the future generation.

Table, 1: Rainfall distribution in the district

Year	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2015	2015	2016
Rainfall in mms	1069	1069	1069	1069	1069	1069	1069	1069	1069	1069	1069

Data sources Belagavi district at Glance 2006 and also 2016.

Average actual rainfall, from 2006 to 2016 in Belagavi district average annual rainfall 842.5 mm. Table-1, The talukas located in the Northern Transition Zone (NTZ) and in Hilly Zone receive fairly good rainfall (772.5 mm to 1959.7 mm), in comparison with the talukas falling under the ambit of Northern Dry Zone-NDZ (508.3 mm to 623.7 mm). Thus, while the talukas in NTZ and Hilly Zone often escape the wrath of drought situation, living with the scanty rains and associated calamity has become routine in the talukas of NDZ. Although the District is blessed with the flow of many rivers (the primary of them being Krishna, Ghataprabha and Malaprabha, each with subsidiary rivers and ravines) and Dams across the rivers for storage of water, the years in succession with poor and ill distributed rainfall and exceeding dependence of the urban and rural populations for drinking water on the Dams has meant that the water stored for agrarian purposes in the dams most times fails to reaches the farmers 'fields in the quantities appropriate and at the time when the crop water demand is acute and critical.

Change In Cropping Pattern:

Due to uncertain rainfall and temperature i.e. the change in the climatic conditions even the cropping is totally different from ancient times. The district, with 9.50 lakh hectares of annual area under agriculture cultivation is primarily southwest monsoon- dependent, as said before, and as high as 70% of annual crop coverage (6.65 lakh hectares) occurs during the period of June to September. The Kharif food grain production mainly comprises of maize, while bulk of the oilseeds production is contributed by soybean cultivators. And among commercial crops, the District boasts of the highest area under sugarcane cultivation in the entire state, with a sugar production of nearly 175 lakh Metric tonnes. Twenty two operational sugar factories in the district annually produce 150 lakh tonnes of sugar, making the district a potential contributor to the state economy.

Table, 2: Cropping Pattern changing 2006 to 2016 In Belagavi District.

Talukas	Paddy 2006 (In Hectares)	Paddy 2016 (In Hectares)	Sugarcane 2006 (In Hectares)	Sugarcane 2016 (Hectares)
Athani	900	0	42127	68811
Bailhongal	4234	3534	7235	11368
Belagavi	32019	25018	4395	6362
Chikkodi	1160	730	19925	38546
Gokak	507	0	32116	47666
Hukkeri	31860	1853	12426	16259

Khanapur	30506	28793	9167	12066
Raibag	986	0	33725	38777
Ramadurga	135	15	14523	15927
Savadatti	180	12	9055	10525

Data Sources: Belagavi District at Glance 2015-16.

Chemical Fertilizers Usage in Tonnes 2016 in Belagavi District, Nitrogen usage is more (82602 tonnes) in the Belagavi District comparatively **Phosphorus** (36967 tonnes) **Potash** (36372 tonnes) total Chemical Fertilizers used in the district is 155941 tonnes. It may increase the yield per hectare but it adversely affects the soil fertility.

Table, 3: Chemical Fertilizers Usage in Tonnes 2016 in Belagavi District.

Talukas	Nitrogen	Phosphorus	Potash	Total
Athani	9497	2943	2981	15421
Bailhongal	4243	3146	1540	8935
Belagavi	17643	6722	4050	28415
Chikkodi	7861	4977	4981	17819
Gokak	14052	3806	4690	22548
Hukkeri	5004	1724	2119	8847
Khanapur	4458	3115	1536	9109
Raibag	14638	6710	10888	32236
Ramadurga	2134	1355	1091	4580
Savadatti	3066	2469	2496	8031
Total	82602	36967	36372	155941

Data Sources: Joint Director Agriculture Department, Belagavi.

Conclusion And Suggestions:

Agriculture is one of the important occupations of not only Belagavi district but also the state. It is the backbone of the state economy as well as the source of income to maximum population. So in spite of rapid industrialization and the generation of technology agriculture have not lost its position, scope and importance from the minds and hearts of the state and nation lastly I would like to conclude that the change of climate has to be taken seriously and should bring out measures and steps before our sphere earth and motherland loses its own origination. Creation of new water sources; repair, restoration and renovation of defunct water sources; construction of water harvesting structures, secondary & micro storage, ground water development; Developing/augmenting distribution network where irrigation sources (both assured and protective) are available or created; Promotion of scientific moisture conservation and run off control measures to improve ground water recharge so as to create opportunities for farmer to access recharged water through shallow tube/dug wells; Promoting efficient water conveyance and field application devices within the farm viz, underground piping system, Drip & Sprinklers; Encouraging community irrigation through registered user groups. Farmer oriented activities like capacity building, training and exposure visits, demonstrations, farm schools, skill development in efficient water and crop management practices (crop alignment) including large scale awareness on more crops per drop of water through mass media campaign, exhibitions, field days, and extension activities through short animation films etc.

References:

1. Athawale, A. G., 1966 "Some New Methods" of crop-combination, "Geographical Review of India, Calcutta.
2. mBanerjee, B. 1969, "Essays on Agricultural Geography", Nabshakti press (Ed.) Calcutta.
3. Bhatia, S.S., 1965, "Pattern of Crop-Concentration and diversification in India." Economic Geography, Worcester.
4. Bhatia, C.R., 1981, "Changing landuse and cropping pattern in Bihar," Perspective in Agricultural Geography, Concept publication, New Delhi.
5. Agricultural situation of India Journal, June 2015.
6. Agricultural Department Annual Report, 2016.
7. Bharat Krushik Samachar Magazine, April 2016.
8. C B Memoria Regional Geography of India.
9. Data Sources Belagavi District at Glance, 2015-16.
10. Metrological Department Report, 2016.

Changing Pattern of Sprinkler Irrigation Technology in Ahmednagar District: A Geographical Perspective

Dr. Amol S. Shinde

Assistant Professor, Dept. of Geography, (UG & PG), Walchand College of Arts and
Science, Solapur (MS)

Email id: asshinde23@gmail.com

Abstract:

Irrigation is a deep-rooted practice. In a nation like India where the precipitation is both deficient and capricious, irrigation assumes a significant job in limiting its antagonistic impact on farming. Farming is a spine of our economy. In this way, its soundness and improvement relies upon the accessibility of water for irrigation. Irrigation advancement and improved homestead practices have handled the fundamental issues of low profitability, second rate trimming design, subsistence horticulture and rustic neediness in the downpour sustained zones. Here water supply for horticulture is intense issue. So limit such issue ranchers in this track utilized the trickle irrigation innovation in agribusiness to improve the farming generation. In view of this point, the present study is to analyses the spatial distribution of Sprinkler Irrigation technology and to highlight the absolute change in Sprinkler Irrigation technology in Ahmednagar district of Maharashtra State.

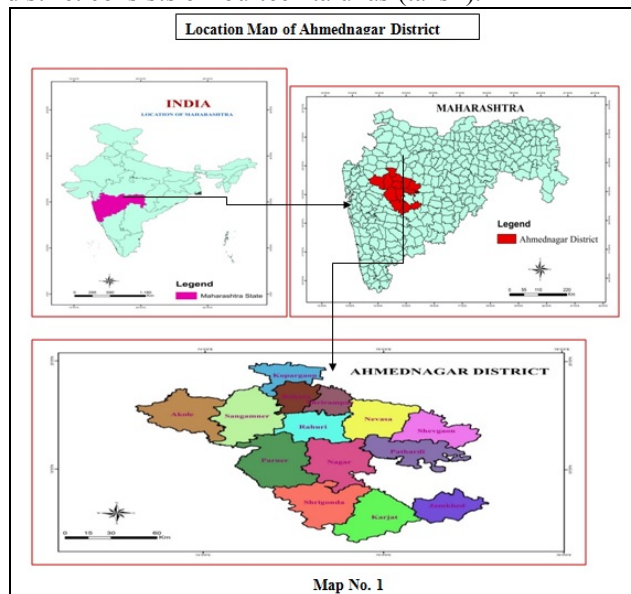
Key Words:- Irrigation, Sprinkler Irrigation technology

Introduction:

Sprinkler irrigation is a system in the case of which water pressure is applied to the surface of any crops in the form of thin spray from above. This method is advantageous, as water can be applied at any controlled rate and uniform distribution and high efficiency can be ensured (Jaiswal, 1984). The micro-sprinkler is designed to distribute water in the fine form rain shower. About 31 per cent saving in water over traditional methods and about 31 per cent more land is brought under irrigation (Patel, 1981). This method can be used for most of the soil types except where the infiltration rate is less than 4 mm per hour and for almost all crops except rice and jute (Michael, 1978).

Study Area:

The District of Ahmednagar lying Between 18° 02' and 19° 09' North latitudes and 73° 09' and 75° 05' East longitudes is situated partly in the upper Godavari basin & also in bhima basin .This district is very irregular but compact in shape it is bounded on the northly Aurangabad, Nashik and South part of Solapur Osmanabad district the north east by Beed district on the south west Pune district The Total geographical area of A.Nagar district is 17035 sq km out of It has a Elevation is 649 m (2,129 ft) sea level Ahmednagar District has an average temperature of Max: 44.10 °C Min: 4.4 °C Rainfall 600.80 mm. with the highest temperatures occurring in April and May the total tahsil wise widely extension. Pravara. Mula, Godavari. Sina Kukadi which river flowing west to east in the division. Ahmednagar district consists of fourteen talukas (tahsil).

Objective:

- 1.To Spatio-Temporal Pattern of Sprinkler Irrigation System in Study area.
- 2.To Absolute Change in Sprinkler Irrigation System in Study area.

Methodology:-

The present study is based on primary as well as secondary data. The scope of the study is confined to Ahmednagar district covering all tahsils. Two villages have been selected from each tahsil where there is maximum use of sprinkler irrigation.

Further, the sample respondents were selected who have adopted sprinkler irrigation and those without sprinkler in these villages selected. Individual farmers are selected for conducting this study. The reference period of study is 20 years that is from 1990-91 to 2010-11. Besides this, the secondary data obtained from the records of Zilla Parishad and State government Agricultural Dept. of Ahmednagar District

Result and Discussion:

A) Spatio-Temporal Pattern of Sprinkler Irrigation System:

The table 1 exhibits that the district as a whole has only 0.18 per cent sprinkler irrigation system applied in the study region in 1991 after it is continuously increased and reached up to 4.01 per cent in 2011. But the spatio-temporal distribution varies from tahsil to tahsil.

Table No.1, Tahsil-wise Percentage Area under Sprinkler Irrigation, in Ahmednagar District, 1991 to 2011

Sr. No.	Name of Tahsil	Sprinkler Irrigation		
		1991	2011	Change
1	Akole	0.15	4.35	4.2
2	Sangamner	0.3	3.16	2.86
3	Kopargaon	0.22	6.56	6.34
4	Rahata	2.39	4.69	2.3
5	Shrirampur	0.18	3.61	3.43
6	Newasa	0.14	1.56	1.42
7	Shevgaon	0.15	2.53	2.38
8	Pathardi	0.32	8.19	7.87
9	Nagar	0.24	6.75	6.51
10	Rahuri	0.09	2.85	2.77
11	Parner	0.2	6.74	6.53
12	Shrigonda	0.12	2.28	2.16
13	Karjat	0.14	6.31	6.17
14	Jamkhed	0.17	9.28	9.11
District		0.18	4.01	3.83

Source: Compiled by the researcher on the basis of Govt. District Superintendent Agricultural Office, 1991 and 2012.

In 1991, the high proportion of sprinkler irrigation system i.e. above 0.25 per cent was applied in Sangamner, Rahata, and Pathardi tahsils. Sangamner and Rahata tahsils continuously sugarcane cultivated as resulted in the conversion of soil in saline.

Therefore, advanced irrigation system is used in these tahsils whereas in Pathardi tahsil is inadequate water leads to develop an advanced irrigation system.

The moderate proportion of sprinkler irrigation system i.e. from 0.19 to 0.25 per cent was used in Kopargaon, Nagar, and Parner tahsils. The low proportion of sprinkler irrigation system i.e. from 0.12 to 0.19 to per cent was applied in the tahsils of Akole, Shirampur, Newasa, Shevgaon, Karjat, and Jamkhed.

While a very low proportion of sprinkler irrigation system i.e. below 0.12 per cent was implemented in Rahuri and Shrigonda tahsils of the district due to the high development of surface irrigation

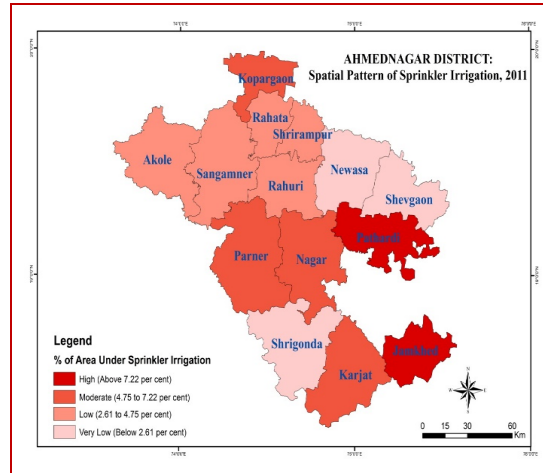
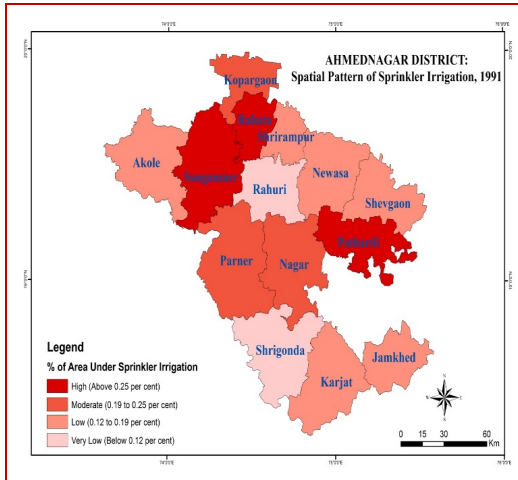
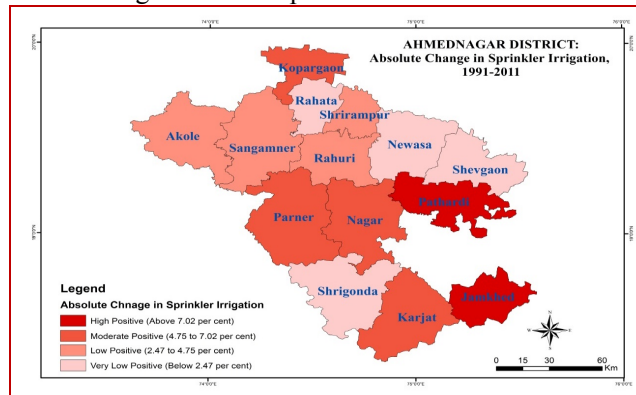

Table 1 indicates that the district as a whole has a 4.01 per cent sprinkler irrigation system is implemented in 2011, but spatial distribution varies from tahsil to tahsil. The high proportion of sprinkler irrigation system i.e. above 7.22 per cent is applied is found in Pathardi and Jamkhed tahsils due to inadequate water lead to develop an advanced irrigation system. The moderate proportion of sprinkler irrigation system i.e. ranging from 4.75 to 7.22 per cent is used in Kopergaon, Nagar, Parner and Karjat tahsils. The low proportion of sprinkler irrigation system i.e. ranging between 2.61 to 4.75 per cent is used in the tahsils of Akole, Sangamner, Rahata, Shrirampur and Rahuri. While, very low proportion of sprinkler irrigation system i.e. below 2.61 per cent is implemented in Newasa, Shevgaon and Shrigonda tahsils of the district due to the fertile soil, high development of surface irrigation.

B) Absolute Change in Sprinkler Irrigation System:

Table 1 designates that the positive change in sprinkler irrigation system as a whole district has 3.83 per cent, but the spatial distribution of change in sprinkler irrigation systems varies from tahsil to tahsil. The high positive change in sprinkler irrigation system i.e. above 7.02 per cent is recorded in Pathardi and Jamkhed tahsils located in dry area low development of surface irrigation resulted in the high use of micro-irrigation like a sprinkler.

The moderate positive change in a sprinkler irrigation system is registered in Kopergaon, Nagar, Parner and Karjat tahsils i.e. ranging from 4.75 to 7.02 per cent. The low positive change in sprinkler irrigation system i.e. ranging from 2.47 to 4.75 per cent is found in Sangamner, Akole, Rahata, Shrirampur and Rahuri tahsils of the district. While the very low positive change in sprinkler irrigation system i.e. below 2.47 is recorded in Newasa, Shevgaon and Shrigonda tahsils of the district due to the fertile soil, high development of surface irrigation.

Conclusion:

Irrigation to be the key contribution for the improvement of horticulture. The investigation manages spatio-worldly conveyance of methods for irrigation, its effect on the trimming design and the yields of harvest. The high proportion of sprinkler irrigation system was applied in Sangamner and Pathardi tahsils in 1991 and Pathardi and Jamkhed tahsils 2011. While, a very low proportion of the

sprinkler irrigation system was implemented in Rahuri and Shrigonda tahsils in 1991 and Newasa, Shevgaon and Shrigonda tahsils in 2011.

References:

1. Jaiswal, P.L. (1984): Hand Book of Agriculture, Indian Council of Agricultural Research, New Delhi.
2. Michael, A.M. (1978): Irrigation: Theory and Practice, Vikas Publishing House, New Delhi, Pp. 598, 611.
3. Patel A.S. (1981), "Irrigation - Its Employment Impact in the Command Areas of Medium Irrigation Projects in Gujarat", Indian Journal of Agricultural, Vol. XXXVI, Issue No.4, Pp. 45-57.
4. Amol S.Shinde (2019):Drip Irrigation Technology in Agriculture Sector: A Special References to Ahmednagar District, Research Journey, International E-Research Journal,Vol.VI, Issue No.2 Pp. 101-107.
5. Mane S. P, Shinde A. S., (2014), "A Study Changing Pattern of Rain Water Harvesting Management An Ancient To Modern Age In India- Geographical Analysis" Review of Research Vol. 3/Issue. 10, ISSN: 2249-894X.
6. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "Irrigation Pattern In Malshiras Tahsil Of Solapur District: A Geographical Analysis." Review of Research ISSN2249-894X, impact factor: 5.2331(UIF), Volume, Issue-9 Pp-74-77.
7. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018), "Agriculture Productivity in Malshiras: A Geographical Analysis," Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 4.574, Volume 2, Issue-9 Pp-658-662.
8. Santosh P mane and Somnath B. Gaikwad (2019) "Agriculture Productivity Calculate Based on MG Kendall's Method in Malshiras Tahsil." Research Journey, ISSN: 2348-7143 impact factor: 3.261 (SJIF), Issue-114, Pp-145-151.
9. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "A Study of Irrigation Intensity of Different Sources in Malshiras Tahsil." Research Journey, Research Journey, ISSN: 2348-7143 Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-28-36.
10. Somnath B Gaikwad, Santosh P Mane & Dashrath K Banduke (2019) "Crop Combination Calculate on Weaver's Method in Malshiras Tahsil." Research Journey, ISSN: 2348-7143, Impact Factor- (SJIF) 6.261, Special Issue 144 (A) Pp-145-151
11. Dr. A. M Kamble, A. P. Waghmode & S. P. Mane (2019) "A Study of Socio-Economic Status And its Impact on Wrestling Player's Performance in Solapur University (MS) India" Review of Research, ISSN: 2249-894X, Pp-1-8.
12. Dr. Banduke D. K. & Santosh P. Mane (2019) "Rice Productivity in Satara District: A Geographical Analysis." Research Journey Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015),(GIF)–0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-159-165.
13. Mane Santosh P. (2020) "Impact of Irrigation on Agriculture in Malshiras Tahsil of Solapur District (Ms): A Geographical Analysis" unpublished M.Phil. Dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.
14. Dr. Rajaram Patil & Santosh P. Mane (2020), "Geographical Analysis of Agricultural Land Use Pattern of Kankavli Tahsil", Research Journey Pp-50-54, ISSN 2348-7143

Effect of Tributyltin Oxide on Biocompounds in Different Tissues of The Gastropod Snail *Indoplanorbis exustus*.

P. R. Kokate

P. G. Department Zoology, G. M. D. Arts, B.W. Commerce and Science college Sinnar (Nashik).

Abstract

The freshwater snails *Indoplanorbis exustus* was exposed to Tributyltin oxide for 48, 72, 96, hrs. The exposure caused significant decrease in lipid content in various tissues like hepatopancreas, gonads, mantle and foot. The stored lipid is considered as energy reserve and preferred over glycogen during stress condition. The total lipid content observed in the present study was maximum seen in Gonad > Mantle > Foot & > hepatopancreas.

Key Words: - *Indoplanorbis exustus*, Tributyltin oxide, Biochemical constituents, Energy reserve, glycogen, stress condition.

Introduction

The organisms have to adapt to the changes in the surrounding environment for their survival. Planorbid snails are aquatic molluscs. Effect of a sub lethal concentration of biocide, Tributyltin oxide (TBTO) extensively used in agriculture and paper industry has been studied for changes in lipid, glycogen and protein in the tissues of Hepatopancreas, Gonad, Mantle & Foot. Effect of pesticidal stress on changes in biocompounds of different tissues of gastropod have been reported by Gise A.C.(1969) ; Menzie C.M. (1972a) Gabbott P.A.(1976) ; Swami et.al.(1983) ; and Mane et. al.(1986). Therefore the present studies has been undertaken to study the toxic effect of Tributyltin oxide (biosides) on biocompounds in selected tissues viz. gonad, mantle, foot, and hepatopancreas of a freshwater snail *Indoplanorbis exustus*.

Materials and Methods

The Freshwater Snail *Indoplanorbis exustus* were procured from Godavari River near Nashik and maintained in plastic troughs in tap water and were containing aerated for acclimatization for seven days. Water was changed every after 24 hours and animals were fed with green algae and angiosperm (*Chara*, *Vallisneria*) twice in a week.

The toxicant was prepared by adding 85 ml. of TBTO solution in 100 ml to prepare the stock solution. From this stock solution various concentrations (0.1 to 0.9 / lit.) of TBTO solution were prepared. Their effect of biocompounds like lipid, glycogen & protein in four major organs of snail i.e. hepatopancreas, mantle, foot & gonad was studied.

Lipid was estimated by the method described by Cox and Pearson (1964), Glycogen by Du Bios method (1956) and protein by Lowry et. al. (1951).

Results and Discussion

From the study, it was clear that all the different biochemical reserves showed significant decrease when compared with the values of tissue (fig. 1, 2 and 3) in control group. The glycogen, protein, and lipid source plays important role in physiology of animals. The gastropod glycogen showed distribution pattern as Hepatopancreas > Foot > Gonad > Mantle. In lamellibranch molluscs, glycogen is stored in considerable amounts in certain tissues; (Giese 1969). In the gastropod, *Indoplanorbis exustus*, showed less glycogen level. Lipids are also considered as energy reserve during stress conditions. The stored lipids are normally preferred over the glycogen. In the present study for gastropod *Indoplanorbis exustus*, the gonad is most prominent organ to store lipids, and then followed by mantle & foot. Similar observations were also reported by Mane et.al. (1980) in bivalve *Indonaiia caeruleus*. The protein value show higher level in hepatopancreas as compared to other tissues. Decrease in glycogen concentration in the *Indoplanorbis exustus* exposed to TBTO, is probably due to toxicant or suppressed neoglycogenesis. The decrease in glycogen level after 48 hrs. of exposure was not significant in gonad and foot, where as in hepatopancreas and mantle it showed significant decrease. It is clear that an increase or decrease in might have happened after 24 hrs.

This support with earlier data by Menzie(1972a) in *Lepidocephalus grutea*. In the molluscs it is found that glycogen is converted into fatty acids / triglyceride reserves via triose phosphate. This glycolytic sequence is further used in production of pentose sugar for nucleic acid synthesis. The glycogen level is also necessary as intermediate for glycogenesis. (Gabbott, 1976).

The lipid contents observed in the present study was seen in Gonad > Mantle > Foot and > Hepatopancreas. This suggests that there is biosynthetic shift in carbohydrates and protein metabolism

to the lipid synthesis in the snail. Similar suggestion was also made by Swami et. al. (1983) in freshwater mussel after exposure to the pesticides. The decrease in protein level attributed to the stress. Thus the possible effects of TBTO on all metabolic pathways might be resulting in decline in metabolic activity. The actual exposure continuously causes stress on animal resulting in death of organism.

Table 1 : Lipid quantification using Cox and Pearso (1964) in the freshwater snail *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide.

ORGANS	CONTROL	48 H.	72 H.	96 H.
HP	157.8	109.95	278.54	67.12
GONAD	329.86	282.74	235.62	204.2
MANTLE	267.86	235.62	157.8	125.66
FOOT	235.62	204.2	125.66	94.24

Graph 1: Quantification of lipids in different organs of freshwater snails *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide at different time interval.

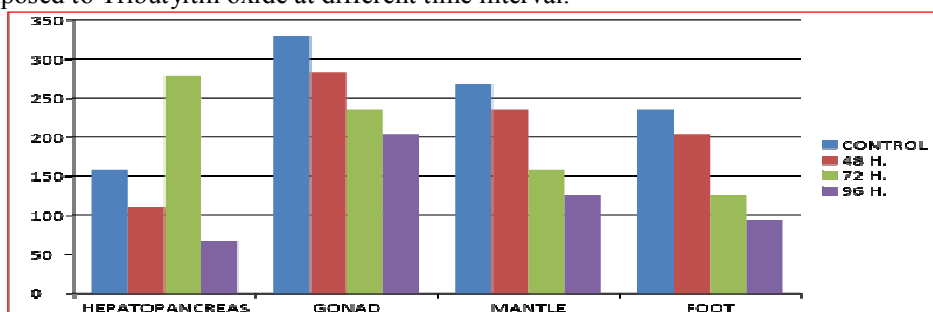

Table 2: Glycogen Du Bios method(1956) estimation (mg/ml) in the freshwater snail *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide.

ORGANS	CONTROL	48 H.	72 H.	96 H.
HP	0.8687	0.808	0.7576	0.6465
GONAD	0.7576	0.7374	0.6465	0.4949
MANTLE	0.4141	0.3636	0.333	0.3131
FOOT	0.8788	0.8585	0.777	0.7676

Graph 2: Quantification of Glycogen in different organs of freshwater snails *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide at different time interval.

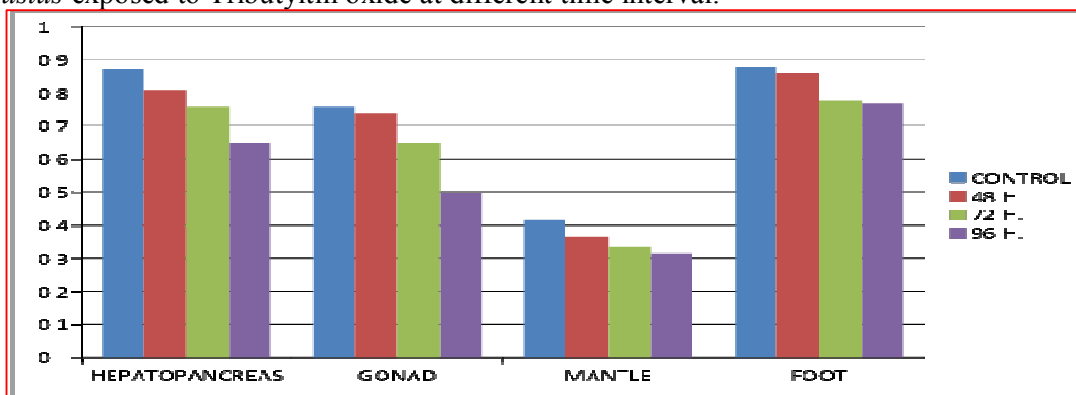
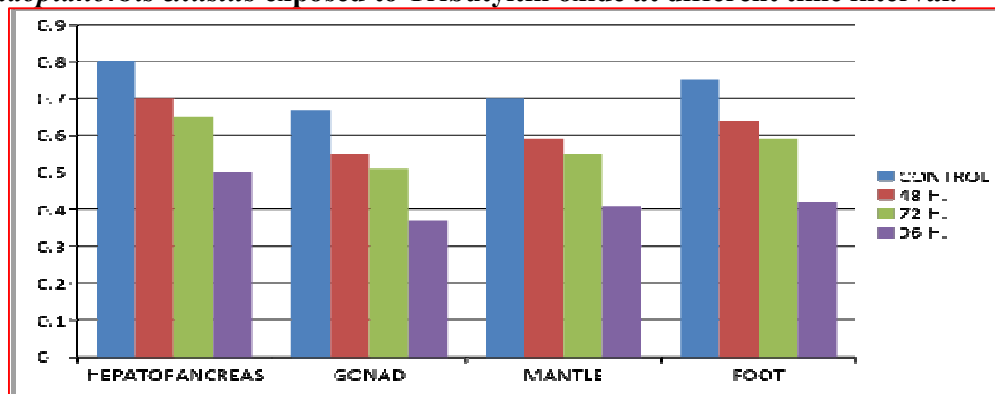

Table 3: Protein quantification using Lowrys method in the freshwater snail *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide.

ORGANS	CONTROL	48 H.	72 H.	96 H.
H.P.	0.8	0.7	0.65	0.5
GONAD	0.67	0.55	0.51	0.37
MANTLE	0.7	0.59	0.55	0.41
FOOT	0.75	0.64	0.59	0.42

Graph 3: Quantification of Protein in different organs of freshwater snails *Indoplanorbis exustus* exposed to Tributyltin oxide at different time interval.

References

1. Biochemical methods by S. Sadashivam & A. Manickam, Edition 2, new age international (P) Limited 2004: pg. 24-25
2. Carroll W. V., Longley R.W. & Roe J. H. The determination of glycogen in the liver and muscle by the use of anthrone reagent, J. Biol. Chem.220 (1956) (2) 583-593.
3. Cox H.E. & Pearson, D (1962): The chemical analysis of foods, Chemical Publishing Co-Inc, New York .p - 420
4. Gabbott P.A. (1976): Energy metabolism, in:Bayne,B.L.(Ed.). Marine mussels: their ecology & physiology, International Biological Programmer 10 pp 293-355.
5. Gise A.C. (1969):A new approach to biochemical composition of mollusc body. Oceanogr.Mar..Biol. Ann. Rev., Vol.7 (1969) pp.175-229
6. Mane U. H.,Akarte S.R. & Kulkarni D.A. : Acute Toxicity of Fenthion to Freshwater Lamellibranch Mollusc *Indonaia caeruleus* (Prashad1918), from Godavari River at Paithan.-
7. A Biochemical Approach, Bull. Environ. Contam. Toxicol. (1986) 37: 622-628.Menzie, C.M. (1972): Effect of pesticides on fish and wildlife.
8. In F. Matsumura, G.M. Boush, and T. Misato (eds.): Environmental Toxicology of pesticides, New York: Academic press .p.487
9. Swami K.S., Rao IKS, Reddy, Moorthy L.C., Chetty, Indira S.K. (1983): The possible metabolic diversion adopted by freshwater mussels to counter the toxic metabolic effect of selected pesticides. Ind.J.Comp.Anim.Physiol. (1), 95-106.

Acknowledgement:-The author expresses his thankfulness to Dr. A E. Desai, Head P.G. Department of Zoology, K.T.H.M. College, Nashik.

Effect of Eight Weeks Complex Training on Explosive Strength of Adult Male Kabaddi Players

Dr. Sajed A. Chau¹ Dr. Ramraje A. Aware²

¹Head & Director, Dept of Physical Education & Sports, Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon, Tq-Kalamb Dist-Osmanabad

²Assistant Prof., Dept of Physical Education & Sports, Shri Bankatswami Mahavidyalaya, Beed

Abstract:

The objective of this study was to investigate the effects eight weeks of complex training program, in this program combined practice of weight training and plyometrics, on explosive strength factor development of adult Kabaddi players. Thirty adult male Kabaddi players, aged 18 to 25 years old, were selected from simple random technique and assessed using squat jump (SJ), countermovement jump (CMJ), depth jump (DJ) and medicine ball throw (MBT), before and after the 8-week in-season training program. Both the experimental group (EG; n = 15) and the control group (CG; n = 15) the control group continuing their regular sports practice; additionally, the EG performed 4 sessions per week of a complex training program. The EG significantly improved in the SJ, CMJ, DJ, and MBT values ($p = 0.05$). Compare to the control group. Our results support the use of complex training to improve the upper and lower body explosive strength levels in adult Kabaddi players. In conclusion, this study showed that more strength conditioning is needed during the sport practice season. Furthermore, we also conclude that complex training is a useful working tool for coaches, innovative in this strength-training domain, equally contributing to a better time-efficient training.

Key words: Kabaddi players, Complex training, Squat jump, Countermovement jump, Depth jump and Medicine Ball Throw.

Introduction:

In Kabaddi game in the playing situation players the ability to generate maximal strength levels in the shortest period of time has been considered as essential to obtain high sport performance levels. Moreover, strength training is part of Kabaddi preseason programs with a background of related benefits that improve sport performance, reduce injury rate, and provide higher motivation levels for the players. Two methods, resistance and plyometric training, are usually referred to in the literature as improving the most powerful strength characteristics explosive strength in Kabaddi players. Several studies have demonstrated the positive effects that result from the application of these methods, reporting higher increases in the explosive strength indicators. Conversely,

On the other hand, complex training, a method that combines resistance training and plyometrics, has been reported in literature and has been proposed to increase muscular power. Several authors postulated complex training as comparable high-load weight training exercises with plyometrics, set for set, in the same workout session. Others stated that complex training is a method in which various sets of heavy resistance exercise are followed by sets of a lighter resistance exercise.

In this study, we implemented the term, that is, the athletes performed plyometric exercise sets on the ground, following the resistance training sets in the weight room. The organizational characteristic of this methodology enables the researcher to easily supervise weight and plyometric training in a single workout on the same day. Thus, given the lack of literature on the effects of complex training in Kabaddi, the aims of this study were to understand how young Kabaddi players respond to a complex training routine and determine the changes induced by this kind of training on explosive strength indicators.

Material and Method

Subjects

Thirty adult male Kabaddi players were selected as sample for the study. The subjects were randomly assigned to the experimental group EG (n = 15: age, 22.5 ± 0.6 years old) and the Control group CG (n = 15: age, 22.8 ± 0.6 years old) all the subjects regularly doing Kabaddi game practice experience subjects were selected from Beed district.

Selection of Variable

Subjects were assessed before and after a eight week complex training program for upper and lower body explosive strength, This procedure allowed for the assessment of the following variables: Squat and Jump (cm), Countermovement Jump (cm), Depth Jump & medicine ball throw (m) There

was familiarization with accurate testing procedures. Tests followed a general warm-up that consisted of running, jogging, and stretching. Which was assessed after two trials with a 60-second rest between trials, all the other tests were performed with 3 trials and all the correspondent mean values were considered for statistical analysis.

Procedure

The eight week complex training program was determined for each subject in all the selected exercises one week before the beginning of the complex training program. This procedure is similar to those described in literature. Additionally, the experimental group was instructed on the correct exercise techniques. The complex training program is described workouts occurred four days weekly. A standardized warm-up routine consisting of running, jogging, and stretching was used. During the study, the Control group was not involved in complex training program.

Statistical Analysis

Statistical analysis followed the most important descriptive statistics, such as mean and standard deviation. An independent-measures t-test was used to determine differences between group's pre and post-test. A significance level of 0.05 was used.

Results of the study:

The results between the pre and post-test for explosive strength scores in both groups and the results between groups at baseline and after the training program are presented in Table no-1 The Squat jump, Countermovement jump, Depth jump & medicine ball throw the experimental group showed significant increases in all the variable scores compare to the control group.

The groups were similar on pre-test, but significant differences were observed post-training in all the variables. A effect of the studied indicators for experimental group during the eight weeks complex training program.

Table no-1
 Comparison of explosive strength test results mean and SD between the two groups
 in pre-post test experimental & control group

Test	Group	N	Pre-test	Post-test	p-value
SJ (cm)	EG	15	24.79 ± 4.2	28.01 ± 4.6	0.00
	CG	15	22.70 ± 4.3	20.74 ± 3.9	0.09
CMJ (cm)	EG	15	29.88 ± 5.9	33.02 ± 6.2	0.00
	CG	15	30.76 ± 5.1	28.40 ± 4.0	0.06
DJ (cm)	EG	15	34.71 ± 7.4	36.64 ± 8.1	0.01
	CG	15	31.11 ± 4.8	30.75 ± 4.1	0.06
MBT (m)	EG	15	3.47 ± 0.6	4.15 ± 0.5	0.00
	CG	15	3.10 ± 0.4	3.09 ± 0.4	0.06

Table no. 1 shows that there were 15 subjects each in experimental and control group. The pre-post test mean in tests of squat jump (SJ), countermovement jump (CMJ), depth jump (DJ) and medicine ball throw (MBT) as experimental group pre-test mean was (24.79 ± 4.2, 29.88 ± 5.9, 34.71 ± 7.4, 3.47 ± 0.6) respectively experimental group post test mean was (28.01 ± 4.6, 33.02 ± 6.2, 36.64 ± 8.1, 4.15 ± 0.5) and control group pre-test mean was (22.70 ± 4.3, 30.76 ± 5.1, 31.11 ± 4.8, 3.10 ± 0.4) respectively control group post test mean was (20.74 ± 3.9, 28.40 ± 4.0, 30.75 ± 4.1, 3.09 ± 0.6).

Discussion

The main findings from this study were the significant increases in the height of the different jumps SJ, CMJ & DJ and in the distance of the MBT, which proved the complex training efficacy. These findings show the quality of the training program design. There is a lack of literature regarding studies on the changes in the height of Jumps and in the distance of MBT in adult Kabaddi players submitted to complex training programs. However, changes in jumps in adult Kabaddi players have been studied following the application of plyometric training programs. In fact, such changes have been reported in adult Kabaddi players aged 18-25 years.

It is our base of study the positive results found in the present research work may be related, though in a subjective and empirical way, to the Kabaddi players' adherence to the training program. Its unusual design and diversified structure may have contributed to improved performance and to the

maintenance of high levels of motivation. In conclusion, we strongly believe that complex training increases SJ, CMJ, DJ and MBT levels. This is an important part of sports conditioning that may contribute to improved performance in adult Kabaddi players.

References

1. American Academy of Pediatrics. Strength training by children and adolescents. *Pediatrics* 107: 1470–1472, 2001.
2. Asmussen, E and Bonde-Petersen F. Storage of elastic energy in skeletal muscles in man. *Acta Physiology Scand* 91: 385–392, 1974.
3. Bosco, C. La Valoracion de la Fuerza con el Test de Bosco. Barcelona: Editorial Paidotribo; 1994.
4. Bosco, C. La Fuerza Muscular. Aspectos Metodológicos. Barcelona: INDE Publications; 2000.
5. Brittenham, G. Complete Conditioning for Basketball. Champaign, Ill: Human Kinetics; 1996.
6. Brown, ME, Mayhew, JL, and Boleach, LW. Effect of plyometric training on vertical jump performance in high school basketball players. *J Sports Med Phys Fitness* 26: 1–4, 1986.
7. Chu, DA. Explosive Power and Strength: Complex Training for Maximum Results. Champaign, Ill: Human Kinetics; 1996.
8. Chu, DA. *Jumping Into Plyometrics* (2nd ed.) Champaign, Ill: Human Kinetics; 1998.
9. Cronin, JB and Owen, GJ. Upper-body strength and power assessment in women using a chest pass. *J Strength Cond Res* 18: 401–404, 2004.

Application Of Mobile Technology In College Library Services

Shri. Mahesh. S. Tanawade

Librarianm Vasundhara Kala Mahavidyalaya, Solapur

Abstract:

Mobile devices offer users the ability to perform a variety of activities such as send and receive media files, access social media platforms, discover places and things, network with colleagues and friends, access online entertainment, bank and shop online, and many others. Libraries have always adopted new technologies to assist in their objective of providing clients with effective and efficient services, as well as timely access to needed information. Application of mobile phones to provide library and information services are a significant step in this direction. The development of mobile technology has resulted in shifting the academic environment from traditional to mobile learning settings. This paper describes mobile technology applications in library & Information services. Finally it conceives the future of mobile library technology.

Keywords: Mobile technology, Mobile library services, Library Applications, Mobile library websites, Skills required

Introduction:

Information and communication technologies (ICT) have provided faster access to information and it is also challenging the libraries to rethink and remodel their services adopting the technological changes. Implementation and relevance of Information and Communication Technologies (ICTs) have not only changed the way people access information, but has also given birth to the new channels of communication. Invention of mobile phones is a vital achievement of technological developments. (Malathy S. and Kantha P, 2013) The traditional library services are now moving to mobile library information services. There are the challenges in providing the necessary information to users at the right time. Mobile technologies have made communication and information access very convenient and timely to users. The adoption of mobile technology alters the traditional relationships between libraries and their users and introduces novel challenges to reader privacy. There is the shift from 'd-learning' (distance learning) to 'e-learning' and now from 'e-learning' to 'm-learning' will be the next big wave, which will reform education in India. (Mohan Lal Vishwakarma, Shyam Lal Maurya, Shivani Govil, 2013) Nowadays, libraries are functioning in a user centered, technology based atmosphere, providing individualized value added services. The Internet and networking of libraries and information centers have facilitated information access 24x7 at one's fingertips. Library and Information Science (LIS) professionals are no more merely caretakers of books. They do the challenging, non-commercial business of satisfying information needs of users. Therefore, today's LIS professionals look forward to assume new earnings of communication for outreaching the users to take information at their ease. (Dr. K. Kumar)

Objectives:

This study explores the prospect of providing library services with mobile phones.

- Encourage librarians and library users in the use of library operations.
- Examine the benefits derived from the use of Mobile technologies.
- To identify the services that could be delivered through mobile phones
- To disclose the obstacles that libraries may face in providing information and services
- Through mobile phones and make suggestions to ensure adequate provision of these services. (Dr. K. Kumar)

Literature Review

This chapter focused on the review of literatures related to the study. As revealed by search of literature, much work has not been done in the area of library services through mobile technology. There were, however, some related studies to the present study. To review, therefore, we focus on the following areas; i. Mobile technology ii. Adoption of mobile services iii. Mobile library website features iv. Library & mobile based services v. Prerequisites for implementing library based services.

Statement of the Problem

With the growth in the use of mobile devices among library users and its unlimited advantages over traditional means of information search, academic libraries in this part of the world are still in the embryonic stage in terms of providing information services through mobile technology. Hence, the need for this study to ascertain the views of library users on information services.

Mobile Technology and Libraries:

Mobile devices are ubiquitous in today's society, and there's no evidence that that is going to change. Today's most of the library users have mobile phones for their personal uses as well as they also use the mobile phones for some other applications. In library, the Mobile Technology has now come up with "Libraries in Hand" trend. Librarians are in move to determine how these devices are affecting information access and ensure that they are communicating with users and providing Web content in the most appropriate and effective ways. Librarians are utilizing the mobile technology and put their efforts to increase the market and demand for mobile access to personalized facts and information anytime, anywhere on "s own handheld device. Since mobile handheld devices truly are personal devices, search histories and physical locations can be harnessed to produce more accurate, individualized information and services. Libraries today are covering most of the technologies given by mobile industry like PDA's, Blackberry, iPod, Cellphones, and mobilizing library contents in a portable form suitable for small screen and delivering short services in the form of contents and information with device's multiple searching features. Librarians will need to become proficient in using these devices to enable users to access the many where from any place. So, it is crucial for librarians to understand mobile devices and provide services through them. Library may provide robust services to their users only with the help of desktop computing and internet access. (Suthar)

Mobile Devices Used In Libraries:

- PDAs (Personal Digital Assistant)
- Smart Phones
- Cell Phones
- iPods and MP3 players
- Tablets

The design of mobile devices and services is important to accessibility. As reading becomes more inclusive of diverse communities, libraries will need to address the ongoing accessibility challenges of the mobile world. 5.0 Services of Mobile Technology in Libraries Librarians are in move to provide better services with the use of mobile technology to their users for information access and information retrieval and ensure that they are communicating with their users and providing Web content in the most appropriate and effective ways. Since mobile handheld devices are personal devices, search histories and physical locations will harness to produce more accurate, individualized information and services. Many libraries offer the following services to their users through the mobile technology

E-Books and Databases

The publishers are in move to convert content into an e-book format for mobile devices (ranging from Kindle, Sony's e-book reader, cell phones, and other e-book readers) and this allows for remarkable functionality and formats the e-books as you desire and provide a great reading experience for the user. Google has worked with major publishers to bring chapters, pages and volumes off of the bookshelf and onto the mobile device. The end result would be downloadable e-books which Google users would store on their Blackberries, PDA's and smartphones (or mobile e-book reading devices) along with the traditional PC's and laptops which would either be free and advertiser supported, or available via "on demand" micro payments.

SMS/Texting –

Library Instant Access Google SMS enables you to send queries as text message over your mobile phone or device and easily get precise answers to our questions without Links, without web pages just text and information in seconds. Merriam Webster (online) has mobile subscription facility, and just by putting our mobile number we get the word information just by messaging. Library OPAC system is now mobile facility of text message to check the availability and the details of books. Publishers are sending extract from books via SMS. Websites are now giving the option of sending content to IM addresses and via SMS.

Cataloguing Service

This service is a heart of the library because this service provides to library users for their needed information. How many titles are available and how many copies are available in the library for a particular material and also search via mobile by the users. Through this

service, library users able to know their access their library account, request and renew their items on their own mobile device

Current Awareness Service

Current Awareness Service is a form of service can be from different new latest e-journals/articles. It can be made available to the users through wide range of mobile devices. They can access and search the same over their mobiles.

Reference Service

Reference services in libraries today are becoming increasingly a virtual, as more and more researchers are working remotely. Technologies such as instant messaging, e-mail and SMS text messaging are making it easy for libraries to maintain their relevance as information hubs by offering convenient services to busy users. Ask-a-Librarian services can be offered to mobile patrons, enabling them to submit their research questions remotely by text. (Suthar)

Text reference service:

If the library receives a high volume of enquiries that require brief responses, such as dictionary definitions, facts or service information then Librarians can provide instant answers, and links to articles/references in real time.

E-resources with Mobile Interfaces:

Some publishers are already delivering e-books (both text and audio) that are accessible via mobile phones. It offers access to a variety of databases and digital resources such as e-Books, e-Journals, Web databases, dissertations, audio books, streaming music, films, images and article databases which can be used on mobile. These collections can either be downloaded from the library websites on user's own mobile devices or libraries lend mobile devices with the collections already on them. A large collection of audio books both free and subscription based services are available for download and also transferable to mobile devices. Libraries can make use of multimedia messaging service (MMS) on mobile devices to share photos, videos, and audio. Most of the e-book publishers provide 24x7 access to the library subscriptions from any internet terminal within the campus, as well as on mobile devices, such as iPads, Android devices, and Kindle.

Creating Mobile Web Sites, OPACs and Applications

- Android Developers. Resources for creating Android applications. Includes developer's guide, tutorials, and videos. Access: <http://developer.android.com>
- AirPac (Innovative Interfaces). Offers a mobile version of the Innovative Interfaces (III) library catalog. Includes features such as cover images, integrated library locations with Google Maps software, request and renew items, and more. Contact Innovative Interfaces for pricing. .
Library Anywhere. Created and sold through LibraryThing, Library Anywhere is a mobile catalog for any library. Includes mobile Web and apps for iPhone, Blackberry, and Android. Prices range from \$150 annually for schools to \$1,000 annually for universities (additional fees may apply). Access: <http://www.librarything.com/forlibraries>.
- MobileTuts+. Tutorials for all mobile developers, regardless of platform. Topics include techniques for building mobile apps and mobile Web sites. Access: <http://mobile.tutsplus.com/>.
- Mobile Web Best Practices 1.0: Basic Guidelines. Created by the World Wide Web Consortium (W3C), this document specifies guidelines for developing Web-based content for mobile devices. Access: <http://www.w3.org/TR/mobile-bp/>.
- W3C MobileOK Checker. Validate mobile-optimized Web sites for compatibility with current Web standards. Results include severity, category, and description of the error along with best practices for fixing issues. Access: <http://validator.w3.org>. (Sharma) 15.0 Library-Based Services
- M-Libraries offer the opportunity for the expansion of existing library-based services into the mobile domain.
- Library Catalogue, Loans & Reservations Service
- The Interactive Library Map Service.
- Recommendations Service
- These services enable users more efficient access to resources and information whilst moving throughout the library.
- This infrastructural system, and its inherent mobility, affords an ideal opportunity to enhance the user's library experience. (Mayank Trivedi and Vishnu Suthar)

Conclusion:

In the modern era, several organizations such as libraries, documentations centers are highly involved in the process of information communication and dissemination. Mobile phones are essential tool for everyone for information communication purpose. Human being, in information society, depends to use mobile phone to communicate thoughts, facts, conversations, in brief, information. Libraries especially use several tools and techniques to circulate the information to the user community. At the same time, libraries should be advertised. For this purpose, the use of technology is very essential. Mobile technology has become boon to the libraries. In modern era, libraries can adopt mobile technology to provide its services in a better way and effectively for the remote users.

References:

1. Dinesh, r., .arun pravin, s., aravindhan, m., & rajeswari, d. (2015). Library access system smartphone application using android. *International Journal of Computer Science and Mobile Computing*, 4(4), 142-149. Retrieved November 7, 2017.
2. Dr. K. Kumar. Application of Mobile Technology among Engineering College
3. Library users: A Study. *Community of Knowledge*. Retrieved November 7, 2017
4. Liu, Y., & Briggs, S. (2015). A Library in the Palm of Your Hand: Mobile Services in Top 100 University Libraries. *Information technology and libraries*, 133-148. Retrieved November 7, 2017
5. Saxena, A., & Yadav, R. (2013). IMPACT OF MOBILE TECHNOLOGY ON LIBRARIES: A DESCRIPTIVE STUDY. *International Journal of Digital Library Services*, 3(4), 1-58. Retrieved November 7, 2017,
6. Suthar, A. A. (2013). Using Mobile Technology To Deliver Effective Library Services. *Asian Journal of Library and Information*, 5(3), 72-75. Retrieved November 7, 2017.
7. Sharma, D. (2014). Application of Mobile Technology in Library Services: An Overview. *International Journal of Information Technology and Library Science*, 3(2), 17-24. Retrieved November 7, 2017, from <http://www.ripublication.com>
8. Mayank Trivedi and Vishnu Suthar. A plan of M-Library for Smt. HansaMehta Library: A study. *International Journal of Information and Communication Technology Research*. 2011 (July); 1(3): 91-95 ISSN-2223-4985 Retrieved November 6 , 2017

A Study of Pollution Problem in World

Dr. Jaising Dnyandev Salunke

Dept. of Sociology, Azad Mahavidyalaya, AUSA

Introduction:-

Pollution is the introduction of harmful materials into the environment these harmful materials are called pollutants. Pollution can be natural or created by human activity such as trash or run off produced by factories. It damages the quality of air, water, and land in our environment. The rapid growing industrialization is leading lots of environmental issues by its uncontrolled polluted emission. Other reason of pollution in India are the destruction of forest, emission of vehicles, land degradation due to use of poisonous insecticide for agriculture, shortage of natural resources, rampant burning of wood fuel and many more. Pollution is the main reason to lead lots of disease, health issues and long-term livelihood impact. Air pollution in India is serious health issues. of the most polluted cities in the world India is the world largest consumer of the fuel wood, agricultural waste and bio mass for energy purpose. Pollution is the introduction of contaminants into the natural environment that causes adverse change. Pollution can take the form of chemical substances or energy, such as noise, heat, or light. Pollutants, the components of pollution, can be either foreign substances/energies or naturally occurring contaminants. Pollution is often classed as point source or nonpoint source pollution. In 2015, pollution killed 9 million people worldwide.

Objectives:-

1. To study of pollution problem in India
2. To examine air, water, soil, pollution

Data Collection:-

In present project work primary and secondary data is highly relied upon. The primary data is the raw data collected through different sources such as observation were designed. Secondary data is collected from published and unpublished literature, socio-economic review, gazette, Central Pollution Control board and various websites.

Pollution definition:-

Pollution is the introduction of contaminants into the natural environment that cause adverse change. Pollution, also called environment pollution, Pollution of all kinds can have negative effects on the environment and wildlife and often impacts human health and well-being.

Types of Pollution:-

The three major types of pollution are air pollution water pollution and land pollution.

Air Pollution :-

Air pollution is the presence of substances in the atmosphere that are harmful to the health of human and other living beings, or cause damage to materials. Indoor air pollution and poor urban air quality are listed as two of the world's worst toxic pollution problems in the 2008 Blacksmith Institute World's Worst Polluted Places report. Air pollution is the presence of substances in the atmosphere that are harmful to the health of humans and other living beings, or cause damage to the climate or to materials. There are different types of air pollutants, such as gases ammonia, carbon monoxide, sulfur dioxide, nitrous oxides, methane and chlorofluorocarbons. There are different types of air pollutants, such as gases, particle, and biological molecules. The human health effects of poor air quality are far reaching, but principally affect the body's respiratory system and the cardiovascular system. Individual reactions to air pollutants depend on the type of pollutant a person is exposed to, the degree of exposure, and the individual's health status and genetics. The burning of coal and wood, and the presence of many houses in concentrated areas made the cities the primary sources of pollution. The Industrial Revolution brought an infusion of untreated chemicals and wastes into local streams that served as the water supply.

Water pollution:-

Water pollution is the contamination of water bodies, usually as a result of human activities. Water bodies include for, example lakes, rivers, oceans, aquifers, and groundwater. Water pollution occurs when harmful substance- often chemicals or microorganism-contaminate a stream, river, lake, ocean, aquifer, or other body of water quality and rendering it toxic to humans or the environment. Water pollution results when contaminants are introduced into the natural environment. For example, releasing inadequately treated waste water into natural water bodies can lead to the degradation of aqua. In addition to the release of substances, such as chemicals or microorganisms, water pollution may also include the release of energy, in the form of radioactivity or heat, into water pollution can be classified as surface water or groundwater pollution. Marine pollution and nutrient pollution are subsets of water pollution. Sources of water pollution are either point sources or non-point sources. Interactions between groundwater and surface water are complex. Consequently, groundwater pollution also referred to as groundwater contamination, is not as easily classified as surface water pollution.

Urban pollution

The burning of coal and wood, and the presence of many horses in concentrated areas made the cities the primary sources of pollution. The Industrisurface wateral Revolution brought an infusion of untreated chemicals and wastes into local streams that served as the water supply. King Edward I of England banned the burning of sea-coal by proclamation in London in 1272, after its smoke became a problem. The primitive conditions were intolerable for a world national capital, and the Imperial German government brought in its scientists, engineers, and urban planners to not only solve the deficiencies, but to forge Berlin as the world's model city. A British expert in 1906 concluded that Berlin represented . International catastrophes such as the wreck of the Amoco Cadiz oil tanker off the coast of Brittany in 1978 and the Bhopal disaster in 1984 have demonstrated the universality of such events and the scale on which efforts to address them needed to engage. The borderless nature of atmosphere and oceans inevitably resulted in the implication of pollution on a planetary level with the issue of global warming. A much more recently discovered problem is the Great Pacific Garbage Patch, a huge concentration of plastics, chemical sludge and other debris which has been collected into a large area of the Pacific Ocean by the North Pacific Gyre. This is a less well known pollution problem than the others described above, but nonetheless has multiple and serious consequences such as increasing wildlife mortality, the spread of invasive species and human ingestion of toxic chemicals.

Source of pollution :-

Pollution can be occurred by the release of waste water from industries without purifying. it can be occurred by the air poisonous sir released by industries, car, vehicles, etc.

Pollution effect :-

Population can affect to animal, plants. It affects health of humans it can cause cancers. It can cause different dieses to plants too. Major forms of pollution include air pollution, light pollution, litter noise pollution soil contamination, radioactive contamination, thermal pollution, visual pollution and water pollution.

• Reference

1. Environment and Pollution - An Ecological Approach - R. S. Ambasht, P. K. Ambasht
2. Environmental Pollution Analysis- S.M. Khopkar
3. Environmental Pollution - Khitoliya R. K.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_is_sues_in_India
5. https://www.indyatour.com/india/environment/indian_pollution.php

A Case study of Ecotourism potential in Nandurmadhameshwar wildlife sanctuary

Dr. Kolte Gautam Laxman

Head, Dept. of Geography, M. G. Vidyamandir's Arts and Commerce College, Yeola
Dist- Nashik (Maharashtra)

Abstract:

The Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary (NMWS) is a significant ecotourism destination situated at Niphad Tehsil in Nashik Maharashtra. The sanctuary is featured with abundant number of species of migratory birds. In the year 1986 Government of Maharashtra has declared this site as a Wildlife Sanctuary. The sanctuary has the area of 100.27 Sq. Km. The Nandurmadhameshwar dam was constructed during the year 1907 to 1913. The depth of the dam has been decreasing year by year due to the deposition of soil along with the flow of water. It has been causing for the creation of wetland and attraction of flow of birds. The deposition of silt has both benefits as it is good for agriculture as well as for increase in biodiversity of the area. Wetland habitat has 250 species of birds, 80 species of aquatic plants and other tree species in the adjoining areas attracts thousands of tourists especially during the month of December to March. The present paper focused on ecotourism potential of Nandurmadmeshwer Wildlife Sanctuary. For the study questionnaire is prepared close ended questionnaire methodology is used for the preparation of questionnaire. The questionnaire has been distributed to the tourist and responses have been collected. The questions mainly focused on the importance of site, tourist attraction of the destination, availability of food, water, accommodation, transportation, natural resources, culture, wildlife, etc. aspects have been covered in the questionnaire. This questionnaire has been prepared for Tourist; Satisfaction Index is drawn with the help of responses collected from the tourist. While analyzing and interpretation of data with the help of statistical tool like Satisfaction Index were prepared the result.

Ecotourism Potential of the Site:

The Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary (NMWS) is known as the Bharatpur of Maharashtra. The best period for the visit is during October to March. The time before sunrise or after sunset is best for sightseeing. The movements of birds are speedier. The period between 9 to 4 is moderate for photography. One can reach within an hour to Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary from Nashik. The State Transport is available. Manjargaon is the central place. An observation tower has been built. There is a dormitory at Khangaon. There is a cross section of wetland distributed for six species like phytoplankton, emergent, floating, aquatic submerged, fringing, grassland and woodland. The Nandurmadhameshwar Dam is erected in 1913 on the confluence of Godavari-kadva in Niphad Tehsil. The dam is full except summer. The biodiversity is found at this place due to wetland. This is a pre-independence dam constructed by Britishers for the proper distribution of water. The birds at the NMWS have been counted every year by BNHS. Around 240 species of birds have been counted till today. We can see around 15 to 20 thousands of birds of 50 to 60 species in winter.

Location Map of the Study Area:

Census of Birds of NMWS

Sr. No.	Year of Survey	No. of Species	Total bird count
1.	2006	63	38699
2.	2007	55	25705
3.	2008	41	13188
4.	2009	49	33037
5.	2010	51	14551
6.	2011	56	22652
7.	2012	59	41819

(Source: Information Booklet, NMWS, 2015)

The above sites selected for the present study have a great ecotourism potential due to the features and advantages they possessed in unique sense.

Factor wise satisfaction index:

The level of satisfaction of the tourists has been calculated by analyzing the questionnaires. Four point scaling is used to analyze the factor wise satisfaction index.

The following statistical formula has been used to calculate factor wise satisfaction index of tourists.

$$Sti = \frac{\sum fxi}{\sum fi}$$

Where:

Sti= Satisfaction Index for ith factor

fi= Number of respondents deriving the particular level of Satisfaction of ith factor

Xi= Numerical values of the particular level of satisfaction of the ith factor

The following scaling measures have been adopted to calculate site wise satisfaction index.

Unsatisfactory	Satisfactory	Good	Excellent
1	2	3	4

The 09 factors; facility of transportation, accommodation, drinking water, quality of food, health services, facility of guide, availability of information of site, response of local community and art and craft available have been used and considered to calculate factor wise satisfaction index of the tourists. The responses from the respondents have been collected and the data collected is used to calculate factor wise satisfaction index. This helped to understand the present place of ecotourism in Nashik area.

Satisfaction Index of Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary

Factors of Tourism	Unsatisfactory	Satisfactory	Good	Excellent	Satisfaction Index	Rank
Transport	52	146	69	0	1.80	9
Accommodation	48	110	75	80	2.11	7
Drinking Water	18	98	228	20	2.46	4
Food	26	96	204	24	2.36	5
Health	26	130	168	4	2.22	6
Facility of Guide	3	12	285	176	3.22	1
Information of Site	5	16	297	144	3.12	2
Resp of Local Com	11	44	267	104	2.88	3
Art&Craft available	35	144	114	12	2.06	8

This is very beautiful site. The tourist satisfaction index of facility of guide and information of site is above 3. Still these factors be improved. Thousands of migratory birds migrate every year to this site during December to march. Without the guide facility the information of site may not be properly understood and tourist may not satisfy. Hence, the educated youth may turn towards the guide facility. They may earn a good amount of earning. The satisfaction index of transportation is very unsatisfactory. It is 1.80 and below 2. It ranked at 9th position. It follows art and craft at 8th position. The satisfaction index of accommodation, health, and quality of food is also not good. It is 2.11, 2.06, and 2.36 respectively. The stakeholders have an opportunity to improve the quality of these factors by improving the quality of these factors, the stakeholders may have an opportunity to earn good amount of economy.

Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary Result:

1. Transport facility at Nandurmadhameshwar Wildlife Sanctuary is very poor. The ranks of transportation is 9. 35% tourists are not satisfactory about the transport facility.
2. Availability of art and craft and accommodation are not satisfactory at the place. 23.64% and 32.43% respondents are dissatisfied about these factors.
3. The health facility stands at 6th rank. 17.56% tourists are dissatisfied about the availability of health facility available at the site. 43.91%, 37.83% and 0.67% tourists have shown their replies as Satisfactory, good and excellent.
4. The availability of drinking water and food are average. These facilities ranks 4th and 5th respectively.
5. Information of site and responses of local community are satisfactory at this place. It ranks at 2nd and 3rd respectively. 96.63% and 97.97% tourists are satisfactory about the place.
6. The place is also declared as wetland at Ramsar in Ramsar Resolution in 2013. 168 nations have accepted the representative of Ramsar. It is an aquatic ecosystem. The wetland covers 800.96 ha area. The average rainfall is between 100 mm to 55 mm.

Observations:

- ❖ Nearly 240 to 260 species of local and migratory birds observed in the wetlands of the sanctuary.
- ❖ The sanctuary is furnished with Jetty, Watchtowers, the facility of guide, information centre, literature, etc. is available.
- ❖ The support of local community boost the development of the site for sustainable ecotourism management.
- ❖ The programmes undertaken by government and the visits of the tourists has been providing a good opportunity for the local community to earn money.

Recommendations:

- The facility of transportation be developed.
  - Awareness of maintenance of peace for the birds yet to be made.
  - Accommodation facility need to be strengthen by applying ecofriendly options.
  - The farmers surrounding the sanctuary area be empowered for the organic farming, the use of chemical fertilizers in the neighboring farms be avoided.
- The birds eats and destroy large amount of the crops of the neighboring farmers hence, the government should made a provision of hectare wise financial provision.

Work sited:

1. Har, P. (1992), "Research Methods and Techniques in Geography", Rawat Publication, New Delhi.
2. Nicolas, P. et.al. (2006), "The Perspective of Ecotourism Development", conference proceeding, Turk-Kazakh International Tourism Conference, 2006, Turkey.
3. Stephen, J. Page. (1966), "Tourism Management-managing for Changes", Elsevier, New Delhi.
4. Tourism Policy for the State of Gujarat 2015-2020, Industrial and Mines Department Govt of Gujarat, Sept, 2015
5. Report of World Tourism Development Organization (2017)
6. Annual Report (2017-18) Ministry of Tourism Govt. of India *Incredible India*.
www.incredibleindia.org
7. Minutes of Third Meeting of National Medical and Wellness Tourism Board held on 19 June 2017 at New Delhi.
8. Karan Zaffer a Report: Climate Change Needs Behaviors Change (1989)

9. Report of IUCN on Red List of Threatened Animals compiled and edited by Jonathan Baillie and Brian Groom Bridge.
10. Reddy, A.K.V.S, Tourism- A Catalyst for Economic Development, "Tourism – A Catalyst for Economic Development"- Seminar Volume, Department of Commerce and History, Christian College, Guntur, Andhra Pradesh, October 24-25th 2008 pg. 1
11. Inbakaran, R, Jackson, M Marketing regional tourism: How to target and address community attitudes to tourism? 2005 Impacts of Tourism RMIT University <http://researchbank.rmit.edu.au/view/rmit:605>
12. Thomas Jacob, Adversities of Coastal Tourism- A Quantitative Approach, The Journal of Business Studies, Vol.2 No.1, December 2004 pg 40-44.
13. Wilson O, Tribal Tourism, The Journal of Business Studies, Vol.2 No.1, December 2004 pg 88.

Smart Villages in India: A Case Study

Dr. Sadaf

Assistant Professor, PG Department of Geography, Veer Kunwar Singh University, Ara, Bhojpur,
Bihar 802301, India

Abstract

A Smart village means a village or geographical area outside the city should be technology well equipped and matching with the pulse of time. smart village model can be implemented by taking smart decisions using smart technologies and services. The main objective of this study is to examine the basic amenities in Kot Saray village and identify the potential of the village so that it could be transform into a smart village. The study is based on primary sources of data and secondary sources of data. Primary data has been collected through a field survey and secondary sources of data obtained from primary census abstract and village directory. Field survey revealed that Kot Saray village is situated in peri-urban of the Faizabad city and despite the fact that the village lacks various amenities.

Key words: Smart Village, Basic Amenities, Smart City, Peri-urban

Introduction

A rural area is a remote area that is located beyond the cities and towns. The rural area is also known as the 'village' in India. Smart means "technologically well-equipped and matching with the pulse of time. Smart Village is that the technology acts as a catalyst for development, enabling education and local business opportunities, improving health and welfare, enhancing democratic engagement, and overall enhancement of rural dwellers (Ranade& et al. 2015). Smart village concept means village should be equipped with contemporary science and technologies. Somwanshi & et al. (2016) stated that a smart village is a bundle of services of which are delivered to its residents and businesses effectively. After independence various scheme for the welfare of rural development has been introduced in India. Despite various welfare schemes in rural areas, there is a lacking of livelihood opportunities, amenities, and services for decent living in most of the villages of India. Rural India lacks all the amenities such as water, sanitation, social and physical infrastructure even today despite many efforts given by the government. Due to lacking the amenities and facilities people of rural areas migrated from their native place to the urban areas. The concept of smart villages was born when the PURA (provision of urban amenities to the rural areas) project was introduced in rural India which is the vision of late. A. P. J. Abdul Kalam. Before PURA, the concept of development of the village was given by Mahatma Gandhi i.e., Swaraj and Suraj village. According to Census 2011 data, 69% of India's population, or around 833 million people, lived in rural areas, against 31%, or 377.1 million people, in urban areas (Census of India 2011).

Objectives

The main objective of this study is to examine the basic amenities in Kot Saray village and identify the potential of the village so that it could be transformed into a smart village.

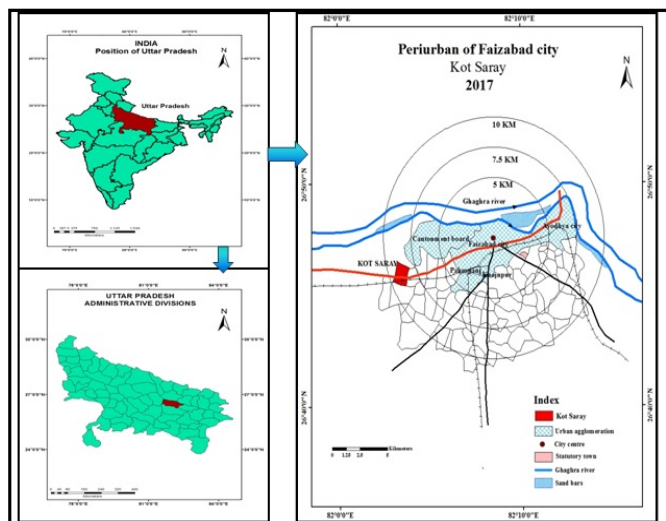

Fig. 1 Location map of study area

Database and Methods

The study is mainly based on personal observation and secondary sources of data. Secondary data obtained from the primary census abstract and village directory (2001& 2011). Primary data has been collected through a field survey and with the help of random sampling 10% of households have been selected for micro-level analysis. A simple percentage has been calculated for obtaining the result.

Study Area

Kot Saray is a small village lies in the peri-urban of Faizabad city. It is 7 km from city centre of Faizabad (Ayodhya) city.

Fig. 1 Location map of study area

Discussions

Table 1 General Information of the Village

S.No.	General Information	
1	Geographical Area	162.77hectares
2	District	Faizabad (Ayodhya)
3	Tahsil	Sohawal
4	Total Population	2745
5	Total Households	474
6	Literacy Rate	71.88%
7	Male Literacy Rate	81.29%
8	Female Literacy Rate	62.45%
9	Child Sex Ratio	906
10	Sex Ratio	983

Source: Primary Census Abstract 2011 & Village Directory 2011

Education system

A smart education system is one of the basic requirements of a smart village. Education is the weapon for transforming social and economic life. The idea of a smart village will be possible when people will enough be educated so that they can efficiently use modern technology.

Table 2 Education Facilities in Kot Saray Village

Number of Educational Institutions					
2001		2011		2017	
Govt Primary School	1	Govt Primary School	1	Govt Primary School	1
Govt Middle School	-	Govt Middle School	1	Govt Middle School	1
Govt Secondary School	-	Govt Secondary School	-	Govt Secondary School	-
Govt Senior Secondary School	-	Govt Senior Secondary School	-	Govt Senior Secondary School	-
Govt Arts and Science Degree College	-	Govt Arts and Science Degree College	-	Govt Arts and Science Degree College	-
Total	1		2		2

Source: Village and Town Directory 2001, 2011 & field survey 2017

In 2011, there was one government primary and one government middle school. There is no change in terms of the number of schools in 2017.

Health system

There is very limited access to health care facilities in rural areas and these facilities are needed to improve the standard of living and quality of life in villages. Dispensaries and hospitals need modern technology and devices.

Table 3 Health Facilities in Kot Saray Village

Number of Health Sectors					
2001		2011		2017	
Primary Health Centre	-	Primary Health Centre	-	Primary Health Centre	-
Community Health	-	Community Health	-	Community Health Centre	-
Primary Health Sub	-	Primary Health Sub	-	Primary Health Sub	-
Maternity and Child Welfare Centre	-	Maternity and Child Welfare Centre	1	Maternity and Child Welfare Centre	1
Family Welfare Centre	-	Family Welfare Centre	1	Family Welfare Centre	1
Dispensary	-	Dispensary	-	Dispensary	-
Hospital Allopathic	-	Hospital Allopathic	-	Hospital Allopathic	-
Veterinary Hospital	-	Veterinary Hospital	-	Veterinary Hospital	-
ASHA	-	ASHA	1	ASHA	1

Source: Village and Town Directory 2001, 2011 & field survey 2017

There were no health facilities in 2001. Maternity and Child Welfare Centre, one Family Welfare Centre, and one ASHA were added up in the village (table 3).

Water supply

Safe drinking water is a very crucial element for the survival of human being. It determines the health of people. The percentage of tap water has increased from 2011 to 2017. The share of tap water and other sources has decreased (table 4).

Table 4 Water Supply Facilities in Kot Saray Village

Sources of Water Supply			
2011		2017	
Hand Pump	80.7	Hand Pump	79.8
Tap water	14.5	Tap water	16
Other sources	4.9	Other sources	4.3

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

Energy

The smart energy system is a part of being a smart village. The smart energy system includes electrification of all households, no. of hours of electricity and fuel used for cooking.

Table 5 Electricity Facilities in Kot Saray Village

Electricity Facilities			
2011		2017	
No. of electrified households	53.9%	No. of electrified households	65%
No. of hours	10-13	No. of hours	13-14

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

It is found that no. of electrified households is increased from 53.9% to 65% in 2017. No. of hours of electricity is also increased from 10-13 to 13-14 in 2017 (table 5).

Table 6 Types of Fuel Used for Cooking in Kot Saray Village

Types of Fuel Used for Cooking			
2011		2017	
Cow dung	9.9%	Cow dung	9.2%
LPG	14.5%	LPG	19.5%
Firewood	66.2%	Firewood	60.2%
Other sources	9.4%	Other sources	11.1%

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

Firewood is the main source of cooking followed by LPG, cow dung and other sources in the village. LPG and other sources of cooking are increased while cow dung and firewood are decreased in 2017 (table 6).

Sanitation

The WHO defines the term "sanitation" generally refers to the provision of facilities and services for the safe disposal of human urine and faeces. Poor sanitation and diseases are directly related to each other. Kot Saray is the village which is covered under the Total Sanitation Campaign (TSC). In spite of having Total Sanitation Campaign, the village is facing poor sanitation problems

Table 7 Toilet Facility in Kot Saray Village

Toilet Facility			
2011		2017	
Households having toilet facility	29.6%	Households having toilet facility	35.29%
Open Defecation	70.4%	Open Defecation	64.71%

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

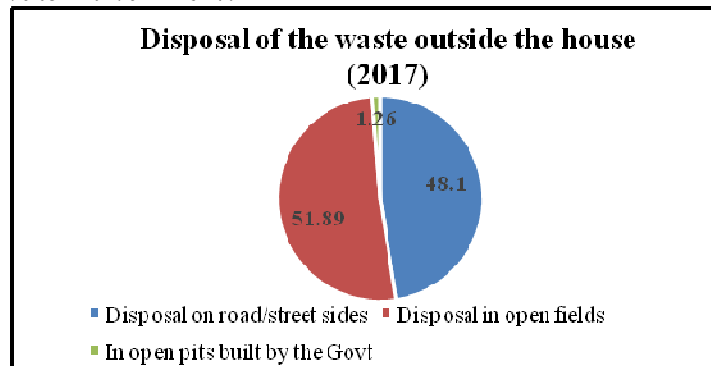
Open defecation (70.4%) is the most common practice of the residents of Kot Saray in 2011. Field survey revealed that 35.29% of sampled households having toilet facility and the rest of them are defecating in open areas (table 7).

Table 8 Types of Drainage in Kot Saray Village

Types of Drainage			
2011		2017	
Closed drainage	9.9%	Closed drainage	14.4%
Open drainage	52.6%	Open drainage	50.2%
No drainage	37.5%	No drainage	35.4%

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

Closed drainage system is very poor (9.9%) in 2011 and also in 2017 (14.4%). The proportion of open drainage is very high (52.6%) in 2011 and in 2017 (50.2%). The percentage of closed drainage has increased from 9.9% to 14.4% in 2017.

Source: Field Survey 2017 Fig. 2

Field survey revealed that 48.10% of sampled households disposed of their household waste along the roads/streets, 51.89% disposed of in open fields and 1.26% disposed of household waste in collection points (fig. 2).

Information Communication Technology

ICT is a very important component of the smart village model. In the era of digital India and a cashless economy, ICT plays a vital role in human existence. ICTs can make the local village to global village. (ICTs) have vast potential for the benefit of mankind in various fields (Ranade & et al. 2015). ICTs may play a key role in rural development in the coming years. ICTs have a large potential for improvement of rural life through their applications in various fields of rural village development (Sharma & et al. 2009).

Table 9 Information Communication Technology in Kot Saray Village

ICT			
2011		2017	
Telephone (landlines)	Connected	Telephone (landlines)	Connected
Internet Cafes / Common Service Centre (CSC)	Not available	Internet Cafes / Common Service Centre (CSC)	Not available
Mobile Phone Coverage	Available	Mobile Phone Coverage	Available
ATM	Not available	ATM	Not available

Village and Town Directory 2011 & field survey 2017

There is the availability of telephone and mobile phone coverage in both years i.e., 2011 and 2017. Internet cafes/common service centres and ATM facilities are absent in the village (table 9).

Conclusion

The study revealed that there is an absence of schools, colleges and health institutions in Kot Saray village. There is a steady improvement in the number of schools and health institutions. The village lacks in ICTs. Residents of villages are not aware of the importance of ICT. Banking facilities are also very poor in the villages. People generally go to the city for availing banking. Though the village is gradually getting closer to the city despite that there is no noticeable improvement in the amenities. There should be providing all basic facilities like schools, hospitals, banking and ICT facilities. In the era of Digital India and Cashless Economy new technology should be introduced for rural

development. The study concluded that the smart village concept will be based on two things: firstly, to provide all basic amenities in every village, and then to make all the amenities smart. So, there will be an improvement in the quality of life in rural India.

References

1. Census of India (2011). Primary Census Abstract, India.
2. Primary Census Abstract 2011. Census of India.
3. Ranade P., Londhe S. & Mishra A. (2015). Smart Villages through Information Technology- Need of Emerging India, *International Journal of Information Technology*, 3(7), pp. 1-6.
4. Somwanshi, R. & et. al. (2016). Study and Development of Village as a Smart Village, *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 7 (6), pp. 395-408.
5. Sharma, V., Mansotra, V. and Sambyal, F., S. (2009). Computer Science and Information Technology, ICCSIT, 2nd IEEE International Conference on Date 8-11 Aug. 2009
Available: <http://ieeexplore.ieee.org/xpl/articleDetails.jsp?tp=&arnumber=5234376&queryText%3Ddigital+village>.
6. Village and Town Directory 2001. Census of India
7. Village and Town Directory 2011. Census of India.
8. World Health Organization. Sanitation, *Health topics*.

The Role of Education in Promoting Sustainable Development and Peace

Mr. Ankush Ramchandra Bansode

Assistant Professor, Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur.

Abstract

Education for Sustainable Development (ESD) in many forms has permeated most systems of education across the globe. The Recommendation of the International Conference on Education (IBE: 2001) to promote Education for International Understanding (EIU) was the first international document giving concrete guidelines to educational authorities and practitioners on how to promote education for international understanding on a global scale. It gave special emphasis to trying to adopt a common and universal approach beyond politico-ideological divisions, socio-economic gaps, and different educational concepts and strategies. The expressions "Culture of Peace" and "Education for International Understanding" began to take form in the late 1980s. The concept adopted by UNESCO "presumes peace [as] a way of being, doing and living in a society that can be taught, developed, and best of all, improved upon" (UNESCO: 1995). This paper takes a significant step in the direction of a more complete understanding of the role of education in both sustainable development and the peace process. In order to discuss in depth of the role of education for promoting sustainable development and peace. While exploring common challenges, the paper addresses the question of how peace contributes to the sustainable development process. It reviews the concept and role of education for building peace and fostering sustainable development and discusses the knowledge and pedagogy that might contribute in promoting sustainable development, peace, international understanding and cultural diversity.

Key Words: Role of education, Promoting Sustainable Development and Peace.

Introduction

Education for Sustainable Development (ESD) in many forms has permeated most systems of education across the globe. The Recommendation of the International Conference on Education (IBE: 2001) to promote Education for International Understanding (EIU) was the first international document giving concrete guidelines to educational authorities and practitioners on how to promote education for international understanding on a global scale. It gave special emphasis to trying to adopt a common and universal approach beyond politico-ideological divisions, socio-economic gaps, and different educational concepts and strategies. The expressions "Culture of Peace" and "Education for International Understanding" began to take form in the late 1980s.

The concept adopted by UNESCO "presumes peace [as] a way of being, doing and living in a society that can be taught, developed, and best of all, improved upon" (UNESCO: 1995).

Both peace and environmental educators have a common goal of stopping violence, but in human communities there will always be conflicts. The challenge is to learn to resolve conflicts nonviolently, to share limited resources equitably, and to live within the limits of sustainability. This has become increasingly important as the Twenty-First Century unfolds with increasing human populations all seeking a better life. Peace will require both Education and Sustainable Development and Education and Sustainable Development will require Peace. The important thing is that human beings, in their individuality, should be educated to "**live together**", to analyze, to reflect on their uniqueness and become capable of being enriched by diversity. "*...The world is not a market but a village.*" *We are all proud to belong to that village. ...Acting together to learn to live together, in a context of respect for cultures and languages, that is the role of education in the Twenty-First Century (Barber: 1999).*

Descriptions of the basic terms

Education

Means of transferring culture, knowledge, skills, and habits across generations and between peoples; a human right, incurring learning from experience, guided instruction, training, and research in ways which shape identities and capacities in social, cultural, political and economic arenas.

Sustainable development

Generic advocacy to promote the needs of the present without compromise to future generations; a vision of development encompassing respect for all life and natural resources, integrating concerns such as poverty reduction, gender equality, human rights, education for all, health, human security and intercultural dialogue (**UNESCO:2008**).

Peace

An ideal of planetary non-violence by which nations willingly cooperate to prevent warfare, voluntarily or by virtue of a system of governance. It sometimes refers to a cessation of all hostility, crossing disciplinary boundaries to engage with ideas of human rights and animal rights, technology, education, engineering, medicine and diplomacy (**Harris 2008**).

The Role of Education in Promoting Peace and Sustainable Development

UNESCO's Constitution, we all know, was drafted out of a terrible war. It states in particular that "the wide diffusion of culture and the education of humanity for justice and liberty and peace are indispensable to the dignity of man and constitute a sacred duty which all the nations must fulfill in a spirit of mutual assistance and concern" (UNESCO Constitution 4).

1. Vehicles for unity and peaceful society

The question now is the following: What is the tool that would allow us to achieve such a mission? What does an "education of humanity for justice and liberty and peace" imply? Is mere literacy sufficient? It is useless to say that the sense of justice, of liberty and of peace requires more than basic education. It requires us to build our "fellows" capacity to think critically about the discourse and the opinions that are surrounding them. We need to give them not the answers to their existential questions, but rather the intuition that there are questions to be raised before they can be just, free and live in a peaceful society. Education for peace and human dignity is therefore about lighting a fire, not about filling up a jar.

2. Development of mutual respect and tolerance

Knowledge and understanding of each other's cultural traditions, beliefs and practices will contribute to an appreciation of shared values and aspirations as well as appreciation of each other's differences, thus contributing to the development of mutual respect and tolerance.

3. Impose of cultural nationalism and resort to fascist forms of mobilization

Asia is the most diverse continent in the world?. Fears that this diversity could be exploited for division and distrust have led to attempts by many governments to deal severely with any attempts at autonomy by social groups such as cultural minorities or groups whose livelihoods and access to resources are threatened by more powerful elites and therefore need to defend their rights. Such increasing state repression of the rights of cultural and other minorities has led in turn to the emergence of sub-nationalist and identity-based movements that threaten the nation-state itself. Majority groups and movements that feel threatened by diversity seek to impose a form of cultural nationalism and resort to fascist forms of mobilization to achieve this; such groups pose threats to not only peace within nations but also peace between neighbors.

4. Positive societal transformation.

The enterprise of education at its most profound level is transformative. Education provides the critical link in understanding the connections between sustainability and peace. It sharpens and builds people's skills to take action that improves our quality of life now and for future generations. If institutions, teachers, and learners in every national context are made aware of and understand the connections between sustainability and peace in their own societies and the implications of these connections for global peace and sustainability and vice versa, they can create a world where everyone has the opportunity to benefit from quality education and learn the values, behavior and life styles required for a sustainable future and for positive societal transformation.

5. Interlink between climate change and local ecosystems and livelihoods

Peace and sustainability are closely intertwined. Increasingly, given the effects of climate change and global warming, there are such strong feedback loops among local phenomena, their impact on local ecosystems and livelihoods, and global atmospheric changes that it is no longer possible to talk only in local or national terms. Similarly, the conditions that promote sustainable and equitable development also ensure the conditions for peace, and ensuring peace creates the conditions for sustainable development.

6. Interlink between pedagogy and educational intervention

Education has to be appreciative of these interlinkages and approach, pedagogy and educational intervention with such an optic. In addition, serious perspectives on the emerging global political economy and on threats to sustainability—and not just sloganeering and rhetoric about globalization—should be an integral part of new interventions in Peace Education. ESD covers environmental, economic, socio-cultural and political dimensions—the means to promote global peace. It therefore need to be integrated within and across all disciplines and curricula and thus provide learners and teachers alike with a more critical perspective on the connections between unsustainable behavior and the destruction of ecological systems as well as the links between injustice and the denial of peace and equity. Such integration makes it possible for learners and teachers alike to understand and thus realize how peace and equity are a fundamental requirement for ecological sustainability and the sustainability of natural systems on which all humans are dependent.

The role of Education for Sustainable Development and Peace must:

- 1. Fully assume its central role in helping people to forge more just, peaceful, tolerant and inclusive societies.*
- 2. Give people the understanding, skills and values they need to cooperate in resolving the interconnected challenges of the 21st century.*

7. Provides the fifth pillar of Education that “Learning to Transform.”

The four pillars of learning – learning to be, learning to know, learning to do, and learning to live together (added to this is the fifth pillar – learning to transform oneself in society) – it is the dimension of learning to live together that ESD emphasizes and promotes. “Living together”, by integrating the dimensions of nature, culture, peace, equity, human rights, globalization, and justice in all educational processes and at all educational levels, provides a transformatory learning environment and a normative world view essential for global citizenship. Education for Sustainable Development then provides the fifth pillar, that of “Learning to Transform.”

Education should be recognized as a process by which human beings and societies can reach their fullest potential. Education is critical for promoting sustainable development and improving the capacity of the people to address the environment and development issues.

8. Improvement of the quality of life both locally and globally

As mentioned above, sustainable development is grounded on four interdependent systems – society, environment and economy – with culture as an essential, additional and underlying dimension. While embracing these elements in a holistic and integrated manner, the governments need to help their individuals to fully develop the knowledge, perspectives, values and skills necessary to take part in decisions to improve the quality of life both locally and globally on terms which are most relevant to their daily lives.

These four systems and the four principles are all crucial to achieving sustainable development and are at the heart of the pedagogy for learning to transform. Education is central in connecting these systems and principles and understanding the interconnections among all of them. In that sense, ESD is not simply about Environmental Education (EE). Undoubtedly EE has contributed to a wider awareness about the environment, promoting the understanding of the web of nature and the responsibilities of human beings for the environment and their duties to care for it. But conventional EE is built on very weak links between scientific knowledge of the environment and society and has tended to be more individualistic and limited with regard to the understanding of structures. This makes EE pedagogically limiting, especially in terms of contributing to critical and transformative education (Surendra: 2013).

9. Emphasis on teaching social and moral values

The question comes that teachers' role at all levels and types of education in fostering sustainable development and peace. Globally, almost all primary schools teach peace education in one way or the other as part of their personal, social and health education (PSHE) programmes. Lessons in peace education help children to understand their rights and responsibilities, to understand how society works and to play an active role in society.

However, in the society in which we live today young children need to understand and live with so much more. In our multicultural society it is even more important to include a global strand in the PSHE curriculum (Colin: 2007). Peace, with its emphasis on teaching social and moral values, is important but we need to include a global element when we consider the kinds of discrimination and racial tension seen in the world. School curriculum should contribute to the development of pupils' sense of identity through knowledge and understanding of the spiritual, moral, social and cultural heritages.

10. Building partnerships with UNESCO's Category I Regional and national institutions and organizations

Building partnerships with UNESCO's Category I institutes such as IIEP, UNEVOC, IBE, UIS, UIL, etc. in delineated areas of pedagogy, curriculum development and capacity building for Education for Peace, International Understanding, and Sustainable Development are critical. Partnerships shall be built ensuring resource sharing – human, material, and financial – and the development of joint programmes with MGIEP adding value to the partner and in turn the partner contributing to the resources, content and substance of MGIEP's activities. Regional and national networks of like-minded institutions and organizations beyond India and with particular reference to the Asia-Pacific region shall be established.

11. Literacy level and Development

The fact remains that unless a solution is found to the literacy level of the community, the community will continue to battle with underdevelopment. There is an urgent need to improve the literacy level of this community because literacy (*mutatis mutandi* - Education) is the forerunner of development. That is why Osundare (2009) emphatically remarks that a country's level of development is a function of its level of mental and cultural evolution as well as the state of its educational advancement, which is embedded on building a high level of literacy in all facets of the population.

12. Women Education and Development

It is often said that when you educate a woman you educate a nation. When women are given responsibilities in public offices, they do better than their male counterparts because of their sympathetic nature. Offering girls basic education is one sure way of giving them much greater power of enabling them to make genuine choices over the kinds of lives they wish to live. Girls' education does not only bring the immediate benefit of empowering girls, but is seen as the best investment in a families and/or community development. Educated girls develop essential life skills, including: self confidence, the ability to participate effectively in society, and protect themselves from sexual exploitation. Girls education also helps cutting children and maternal mortality rates, contributing to national wealth and controlling disease and health status. Children of educated women are more likely to go to school and, consequently, this has exponential positive effects on education and poverty reduction for generations to come.

13. Peace as Panacea to Sustainable Development

Our people must know that there cannot be a meaningful development in an atmosphere of rancor and acrimony. One of the greatest assets of education is the liberation and broadening of the mind. This equips the individual to be receptive to new ideas and be tolerant to people. What our people need more than any other thing is: Peace Education. Peace Education is the type of education that inculcates in learners the right type of tenets that would make them live peacefully in the society. It essentially infuses in the learners values that would bring about peaceful social integration. Such values include the maintenance of discipline, respect, recognition of the principles of cultural relativity and the effect of cultural ethnocentrism; and above all respect for other people's rights. The non recognition and inability of people to maintain these values meant the occurrence and re-occurrence of rancour, political turbulence, acrimonies, frustration and other social vices.

Conclusion

Albert Einstein once said: *"Anyone who has never made a mistake has never tried anything new."*

The fear of making a mistake or not knowing all of the answers often prevents people taking the first step on a longer journey. Proponents of ESD often find this is true in relation to sustainable development and we believe this fear is one of the major barriers preventing sustainable development being taken forward at the pace that is needed.

"Our biggest challenge this new century is to take an idea that seems abstract – sustainable development – and turn it into a reality for all the world's people"

(Kofi Annan: 2001).

Why on earth would a country like India that is outstandingly equipped with intellectuals and academia of world class standard in all fields of knowledge, that is scattered all over the globe would close its eyes on issue that can destroy its future hope, promote illiteracy and impede development – Education? It is a known fact that no nation can develop without massive investment in the educational system. This is because a country development is tied to the quality of its human resources. In the words of Osundare (2009), "Education is to society what the eye is to the body as well as what the rain is to the land in a fit of drought. It is the supreme light-giver, the breezy down after a night of suffocating darkness. It is what clears a path through the jungle, the compass that takes us ashore from the rough and clueless waters". Genuine education is the surest antidotes to ignorance. In general terms, education is the main author of the spectacular difference between the advanced, developed parts of the world and their backward, underdeveloped counterparts. If India as a nation must develop and consistently sustain such development, education must be the pivotal point of such dream.

References

1. Baha, I. (2005). Perspective: Education for sustainable development. *Online News Letter of the Baha I International Community*, 17 (3), 1-3
2. Ejikeme P. O. (2011). Corruption and the collapse of Education in Nigeria. *Pope John Paul II Annual Memorial Lecture series, No. 6*. Pope John Paul Seminary Awka.
3. Ejikeme, P. O. (2007), *Forgiveness: Reversing the Irreversible*. Enugu: Snaap Press Ltd.
4. Maclean, P. (2008). Education for peace building and sustainable development: delusion, Illusion, or reality? Retrieved from <http://www.daneprairie.com>
5. McKeown, R. (2002). *Education for sustainable development toolkit*. Retrieved from <http://www.esdtoolkit.org>
6. Ndu A. N. and Emenogu B. C. (1996) (Eds). *Education and the Nigerian Society*. Awka: Meks Publishers Ltd.
7. Okorosaye-Orubite, A.K. (2007). Education and sustainable development in Niger Delta: the role of youths. *African Journal of Educational Research and Development (AJERD)* 1, (1) 72-84.
8. Olanrewaju, Suleiman (2008) "2008 Literacy Day: Impact of Literacy on Development" *Nigerian Tribune*, September 25, 2008.
9. Osuji, F. (2004). *Our Youth Our Hope*. Paper presented at the 47th session Of the International, Conference on Education Geneva, 8-11 September.
10. Osundare, Niyi (2009) "Education and Sustainable Development" *The News*, March 05, 2009.
11. Surendra, L. (2013): *Education for Sustainable Development in the Asia-Pacific Region*, in Okayama University Press (OUP) on ESD, Okayama, 2013.
12. Ugoh, S.C. (2008). Oil politics and crisis of development in the Niger Delta. *Journal of Sustainable Development in Africa*. 10, (2) 91-115.
13. UK Panel for Education for Sustainable Development, 1998. Retrieved from <http://www.worldaware.org.uk/education/sustain.html>.
14. UNESCO-PROAP (2007): *Education for Sustainable Development: Linking Learning and Happiness*. UNESCO.

Women and Health

Dr. Ayodhya Dattatray Pawal

Assistant Professor, Department Of Home Science, Arts & Science College Shivajinagar Gadhi.

Introduction:

According to WHO definition of Health is "state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or infirmity." The extent to which an individual or group is able to realize aspirations and satisfy needs and to change or cope with the environment.

Continuing accumulation of scientific evidence demonstration that nutrition is one of the most important determinants of health for the individual that specific nutrition habits of various populations can significantly decrease the overall risk of several chronic diseases. Traditional diet is the diets of native populations. Proper nutrition requires the proper indigestion and equality important, the absorption of vitamins, minerals and food energy in the form of carbohydrates, proteins and fats. Dietary habits and choices play a significant role in health. A healthy diet is one that is arrived at with the intent of improving or maintaining optimal health. Health can be brought about by an imbalance of nutrients, producing either an excess or deficiency which in turn affects body functioning in a manner.

Objectives:

To study the education and women.

To study nutritional knowledge to the women.

To study health problems of women.

Methodology: Secondary data is used for this study.

Result And Discussion:

Education and Women: Literacy levels give a clear picture of the educational situation of Indian girls and women. Most Indian women are illiterate and most Indian illiterates are female. Whether a girl will be enrolled in school and once she is enrolled how long she will be allowed to continue is linked to socio-economic status. Females are clearly at a disadvantage in India with regard to education. India in particular had consistently documented a strong relationship between a mother education and her children's survival that is the more educated the mother the more likely it is that her child will survive.

Women who have had such exposure are better prepared to move beyond the traditional confines of household and village to see themselves as able & entitled to cope with the world. The more educated a woman is the more likely she is to want and to be able to obtain contraceptive services, modern preventive and curative health care, immunizations and schooling for both her male and female children and the less likely she is to want her daughters to marry early.

Women have always worked to produce goods and services for themselves and their families. Work done by a woman has included the processing and preparation of food and clothing household care repair and similar household tasks. India is primarily an agricultural country and women working outside their homes are not a new phenomenon as they have been working in fields by the side of their men from time immemorial. Woman from the economically least privileged strata of society have been working since long for ages in factories as menial servants and as unskilled labourers. Due to this type of work women suffers most of health problems.

Health Problems of Women:

In countries where kwashiorkor is the major form of protein- energy malnutrition, the measurement of Plasma albumin is important as is blood hemoglobin there is anaemia. Women's bodies go through major changes throughout their lives leading to differences in health concerns for varying age groups. During times of physiological change, women are more susceptible to mental health issues like depression, anxiety and eating disorders. Women's health involves a variety of gender specific issues like estrogen production, mental health sexual health, sexual health and fertility concerns women go through dramatic mental and physical changes as their reproductive system to go through major changes.

Women can take charge of their health by eating a proper diet, seeking the proper screenings and maintaining a healthy lifestyle. Women bear exclusive health concerns such as breast cancer, cervical cancer, menopause and pregnancy. Women suffer higher Heart Attack death compared to

men. Depression and anxiety exhibit more frequently among female. Urinary tract conditions present more often in females and sexually transmitted diseases can cause more harm to women.

Cancer:

Most common cancer affecting women are breast and cervical cancers. Detecting both these cancers early is the key to keeping woman alive and healthy. The latest global figures show that around half a million women die from cervical cancer and half a million from breast cancer each year. Breast cancer which typically originates in the lining of the milk ducts, can spread to other organs and is the most aggressive cancer affecting the global female population.

Cervical cancer originates in the lower uterus while ovarian cancer starts in the fallopian tubes. While both conditions for similar pain, cervical cancer also causes discharge and pain during intercourse. The nutritional importance of breast feeding needs to be stressed in all public health programs about so does the rational introduction of other forms of feeding.

Reproductive health:

Early marriage is likely to have adverse physical consequences for adolescent girls by prematurely exposing them to the risks of pregnancy. The incidence of other complications of pregnancy. The incidence of other complications of pregnancy, including obsteric fistulae and eclampsia are also more common in adolescent girls(Mathai1991).

Sexual and reproductive health problems are responsible for one third of the health issues for women between the ages of 15 and 44 years.

Adolescent girls face a number of sexual and reproductive health challenges complications from those pregnancies and child birth are a leading cause of death for those young mothers. Many suffer the consequences of unsafe abortion. The reproductive cycle greatly affects many stages of a woman's life. The pluralism characteristic of so many aspects of Indian society and culture is evident in beliefs about health, illness and healing and extends to the ways in which the various types of Medical Systems are used Indian women's reasons for seeking abortion. Contraceptive failure was reported by 42% of clients in government approved institutions in 1990- 91(Chhabra and Nuna 1994). It is observed death rate that higher among women during reproduction period

Maternal health:

Many women are now benefiting from massive improvements in care during pregnancy and childbirth introduced in the last century.

Mental health:

Depression is the most common mental health problem for women & suicide a leading cause of death for women. Helping sensitize women to mental health issues and giving them the confidence to seek assistance is vital

Benefits of regular exercise:

Benefits of regular exercise were resistance to fatigue, stronger back muscles, which can help manage back pain and strain as your belly grows. Improved posture, smaller gain of body fat, stress relief, Improved sleep and management of insomnia for that purpose regular exercise is very important for healthy life.

Importance of Nutrition:

Nutrition is the study of the relationship between diet and states of health and disease. Absence of adequate nutrients can cause certain diseases to take hold that can potentially result in death. Deficiencies excesses and imbalances in the diet can produce negative impacts on health which may result in diseases such as Scurvy, obesity or osteoporosis.

All available evidence shows that both the mothers own vitamin status and that of the milk she produces are very sensitive to dietary intake. In the Gambia there are marked biochemical signs of Vitamin deficiency reflecting the poor maternal diet.

Today safe and quality food is a matter of global concern, regardless of the barriers of culture and religion. Along with growth of Civilization, there is an increasing demand among people for safe and quality food. Safe and quality food is our basic right. But unfortunately today this basic right is often denied due to a handful of those who indulge in adulteration of food.

Eating is an essential part of daily life for everyone because the essential requirements of food are to meet physiological needs of the body and psychological and emotional requirements.

Conclusion:

Women and health is very important aspect of the family. Women gives first priority to the family members due to this she suffers so many health problems. Women were needs to take care of her health by taking balanced diet and regular exercise for healthy life.

References:

1. Niraja Sharma(2006):Nutrition And Nutrition Status;Murari Lal & Sons 4378/4B, Ansari road, Darya Ganj, New Delhi.
2. Mangala Kango(2010): Nutrition And Development of Mothers & Children;Agrawal Publishing House, Jaipur.
3. R.K.Arora(2006):Family Relationship And Child Development; Murari Lal & Sons 4378/4B, Ansari road, Darya Ganj, New Delhi.
4. S.N.Mahindra(2012);Food Science & Technology;S.B.Mangia,APH Publishing corporation, 4435-36/7 Ansari road, Darya Ganj, New Delhi.
5. Neelma Kunwar And Swati Jain(2011): Teenager Girls And Their Parents;Tilak Wasan, Discovery publishing House,Darya Ganj, New Delhi.
6. [www.women health.com](http://www.womenhealth.com)

United Nations Sustainable Development Goals, Librarian Role and Challenges in 2021: An overview

G.Srikanth¹ Dr Pavan kumar²

¹Research scholar (LIS),

²Osmania University, Hyderabad, (Telangana).

Abstract:

United Nation, a group of 193 countries and 7.8 billion people across the world to achieve 17 goals by 2030. Education is a powerful weapon to change the world. As a Librarian, we have to play a critical role to achieve the sustainable development goals. At the same time we have some challenges to face. Quality Education will show its effect on every sector in the society. This paper, the researcher made an attempt to summarize the UN sustainable development goals and how it's related to librarian and what are the major role and challenges in the present Scenario year 2021.

Keywords: Sustainable development, Role of Librarian, Quality education, Challenges, electronic resources, Goals.

Introduction:

A Librarian is a Friend, Philosopher and Guide for the society. Now a day's entire world becomes a global village. As a responsible citizen, we have to understand what is happening in and around the country. If we see, many people are suffering from minimum needs.

Many countries are suffering with poverty, sanitation, health, literacy, employment, standard economy, infrastructure, etc.

For outcome these problems, UN leaders from across the countries, created Sustainable Development Goals in the year 2015 and came into force on 1st January 2016. These goals suppose to be achieved by the year 2030.

Role of Librarian:

Librarian is the main pillar of the knowledge society. World is becoming global village. Library is associated with network libraries across the nation. If we create an awareness of UNSDG to the Library users, by the year 2030 it will be successful.

- ⇒ **No Poverty:** Education is the main solution for maximum problems facing in the society. We have to provide quality education with life skills in free of cost. As a librarian we can make use of the e-resources, mobile libraries, giving digital access to the remote communities. Promoting the Government education policies with Library user like "each one Teach one".
- ⇒ **No Hunger:** As a Librarian, we have to create awareness programs about the research outputs in the field of agricultural, environmental studies related to the formers in or around the Library buildings. We can invite the authors who can give valuable information and create the awareness among the people.
- ⇒ **Good Health:** Everyone is unique with their body & mind. If we have positive thoughts in our mind and we will be happy, automatically we will be healthy from inside. As a Librarian we have to encourage our readers to read humors book, health awareness related books, Physical fitness awareness books, books on diseases etc. So that we will create a healthy society. Due to lack of proper knowledge children will get infection. At present world is suffering with covid-19 pandemic situation.
- ⇒ **Quality Education:** Quality Education which brings the positive thinking, with values and skill based knowledge. Quality education supposes to reach every single person across the world. In this digital era, librarian supposes to maintain a good number of resources based on UNSDG supposed to be fulfilled. If possible conduct disquisitions, group talks, reviews with the eminent personalities. Share the resources outside of the world So that we can achieve the goals.
- ⇒ **Gender Equality:** Everyone is important in the universe. There suppose to be no inequality based on the gender. Equal opportunity supposes to be given. As a librarian, do not discriminate any gender. Encourage the girl child, women in this using of the library resources. Give equal importance in the opportunity and in technical related work.
- ⇒ **Clean Water and Sanitation:** Libraries are the role models for the society. Librarian has to create the awareness of water and sanitation. He can display the related Articles in the new papers, Books, stories, movies. In the library premises, can provided the clean water and sanitation for the users. Librarian can share the information in their professional group for the case of UNSDG.

- ⇨ **Affordable and Clean Energy:** Every country is needed Electricity for its developmental activities and for the domestic usage. Quality energy to be supply in affordable price. In the part of Library service, we have to provide Computer systems, Internet, special study rooms with proper lighting arrangements, Wifi service. At the same time as a responsible people we have to save energy for our next generation. We have to spread this message to the outside world. We have to take oath for achieving the UNSDG.
- ⇨ **Good Jobs and Economic Growth:** Everyone will dream for a good job, so that they can lead their life. As a librarian we have to support and help the unemployed. We can provide needed books, magazines and e-resources. We can create a space for the competitive exam persons. We can make use of soft boards for the announcing the Job notifications. We can call the authors, editors, famous personalities, life skills personalities conducting meetings for the benefit of the unemployed people. We will be the part of development of countries economy.
- ⇨ **Innovation and Infrastructure:** Library is an updated knowledge resources center. You can find different research out puts and innovative ideas information books, Journals, digital resources, etc. As a librarian, if we focus on the innovative ideas through the readers, research scholars it will create wonders. If we provide good infrastructure, like computer systems, wifi (Wireless Fidelity) facilities, e-resources centers, digital archives it will show a lot of development in the country.
- ⇨ **Reduced Inequalities:** Education will change the society. As a librarian we have to spread and encourage the knowledge to society. We have to give equal importance to every reader. No discrimination in sharing the resources, providing the access of library ICTs (Information and Communication Techology). Try to improve the empowerment of girl child, women and old people in the society.
- ⇨ **Sustainable Cities and Communities:** Libraries are education network of the country. Every village and every city suppose to be having a Library. As a Librarian, we have to encourage the people to make use of the resources. We have to focus on the remote communities which are under developed or developing. We have to make use of technology to share the information in the digital era.
- ⇨ **Responsible Consumption:** Libraries suppose to be encourage reading hobbit and have to share the knowledge. In this society, there are many people who were not having enough money to purchase the books/ magazines. As a Librarian we can do "Books Donation drive" we can collect the books, resources, and donate the books to the poor people who are needed these. In this way we achieve the UN sustainable development goals.
- ⇨ **Climate Action:** As a Librarian we have to create awareness about the Climate Action plan by using notice board, soft boards in the library premises. We can display the news paper clippings, Journals articles, Stores in the magazines. We have to start panting the trees surrounding the Library.
- ⇨ **Life below water:** We know the importance of the water. We have to create awareness about the water resources like reveres, sea, oceans and their importance. How people are damaging the water resources. We can give the related articles, research papers or videos, etc. So that we can achieve the UNSDGs.
- ⇨ **Life on Land:** Librarian supposes to encourage the e-resources for its users. So that we can protect our plants and environment. It's very useful to users to access N number of resources, same times, from any place across the globe by many people. So that we can achieve the UNSD goals and we can create awareness among the people to protect the forest and Animals.
- ⇨ **Peace and Justice:** Libraries suppose to be maintaining eco-friendly environment. Librarian should not violet any type of discrimination with the users. No violation of copy rights, no gender discrimination, no discrimination on resignation. There suppose to be equality with all the library users.
- ⇨ **Partnerships for the Goals:** Librarian supposes to be a role model for implementing the UNSDG. India is also started few programs like, Digital India, Skill India, etc. In this digital era librarian as a resources person, having with technology, can do many wonders to this society in achieve the UNSDGs.

Challenges:

➔ Lake of technology and inadequate infrastructure in the education sector. ➔ There are no motivational resources towards UNSDGs. ➔ There is inadequate staff and funds for the Libraries. ➔

A large population with poverty and more number of illiterates in the world to spread the awareness of SDGs. → Lack of coordination between departments / governing bodies.

Conclusion:

We as a Librarian suppose to take United Nations Sustainable Development Goals as a challenge. We have to create the awareness about the importance of 'UNSDG' goals and objectives. We have to take an oath about the UNSDGs. As we all are experienced the covid-19 pandemic situation these many days. Still we are facing the problems in different ways. Out of 17 goals, every goal is unique and important for the human development. So we have to educate the students, teachers, parents, politicians, business peoples, famous personalities and each and every ones in this society about the importance of the UNSDGs. By the year 2030 every country supposes to achieve the United Nation sustainable development goals for the welfare of the people.

Reference:

1. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>
2. <http://hdr.undp.org/en/2019-MPI>
3. <https://www.globalhungerindex.org/results.html>
4. <https://www.ghsindex.org/>
5. <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_Equality_Index
7. <https://yearbook.enerdata.net/total-energy/world-consumption-statistics.html>
8. Introduction to the Constitution of India by D.D.Basu. (Krolak, L. (2005). The Roles of Libraries in the Creation of Literate Environment. Files/literacy- and reading /publication /krolak.pdf. Retrieved 4/7/2018)
9. <https://www.census.gov/popclock/>
10. <https://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals/goal-13-climate-action.html>
11. <https://www.orfonline.org/research/literacy-in-india-the-gender-and-age-dimension-57150/>
12. <https://ourworldindata.org/literacy>

Sustainable Development and Its Impact on Global Economy

Asst. Prof. Mittha M. S.
Rajarshi Shahu Law College, Barshi

Abstract

**“We do not inherit the Earth from our ancestors;
We borrow it from our children” Lakota.**

The term “sustainable development” is defined as development to achieve the needs of present generation without compromising future generation’s needs in respect of environmental problems of resource consumption and pollution and their distribution over long time horizons. In this paper, we focus on strategies for sustainable development and its impact on global economy, which are necessary for survival of all. Moreover, emphasis on how to improve or tackle socio-economic problem to achieve substantial development.

The present study focuses on challenges and obstacles to achieve sustainable development. Inequality undermines prospects for growth, equal access to social protection. Poverty eradication, changing unsustainable and promoting sustainable patterns of consumption and production, and protecting and managing the natural resource base of economic and social development essential requirements for sustainable development

Key Word: - Sustainable development, environmental security with equality right, impact on economy

Introduction

In Sustainable development, nature-society imbalances and loss to economic and social stability. Climate change led to impact on policy which impact on economic production and services, human settlements and human societies. Therefore, climate change is important factor in the sustainable development. Climate change affect positively and negatively also. It depends upon position of resources of each country. Why substantial development is required. The global sustainable development transformation includes price corrections, a strong commitment to preserving natural endowments, a reduction of inequalities, introduction of environmental accounting, strengthening of public spheres of life, redirection of the financial sector to the real economy and sharing of profit and employment. Transformation may be expected to increase the wellbeing of the poorest. Sustainable development strategies of developing countries will continue to give priority to human development, with the eradication of poverty as its central goal. There are a number of economic, social, technological, demographic and environmental challenges deeper globalization, persistent inequalities, demographic diversity and environmental degradation to which a sustainable development agenda will have to respond. And threatened by competing demands on land and water with environmental degradation. The most serious issues for sustainable development associated with climate-change impacts on vulnerable regions and localities from gradual ecological changes.

Socio-economic inequalities

The world is facing challenges in all aspect of sustainable development—economic, social and environmental. About 700 million fewer people lived in conditions of extreme poverty in 2010 compared with 1990. The United Nations Conference on Sustainable Development, held in Rio de Janeiro, Brazil, from 20 to 22 June 2012, highlighted a range of interlinked challenges, which call for priority attention, including decent jobs, energy, sustainable cities, food security and sustainable agriculture, water, oceans and disaster readiness. Mrs. Indira Gandhi had emphasized on environmental security for sustainable development. At the UN Conference on Human Environment at Stockholm in 1972 she said that, the removal of poverty is an integral part of the goal of an environmental strategy for the world. Sustainable development has meaning of the well-being of individual by integrating social development, economic development, and environmental protection. Sustainable development is ‘development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.’

For sustainable development the policies and technologies should be green which is beneficial to both generations. It was coined in 1987 by the United Nations-appointed World Commission on Environment and Development, also known as the Brundtland Commission after its chair, former Norwegian Prime Minister Gro Harlem Brundtland.

In sustainable development collective desire of the people for peace, independence, development and environment. UNEP introduced in 1972 in Nairobi for thinking about environmental problems. The World Conservation Strategy published in 1980 by the International Union for the Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), and Our Common Future published by the UN appointed World Commission on Environment and Development seven years later, provided the answer as "sustainable development"– and thus the concept of sustainable development was born. The United Nations Conference on Environment and Development, held in Rio de Janeiro in June 1992, with the heads of 179 states and representatives of numerous countries, confirmed that humanity could no longer treat the environment separately from economic development. The conference accepted a world action plan called Agenda 21, an action programme spanning the next 100 years. The Rio Declaration contains the basic principles that must underline future state decisions and policies. After ten year of Rio de Janeiro summit Johannesburg Summit 2002 held in Johannesburg and stressed. Alleviate poverty and disease, manage natural resources rationally, and promote responsible consumption and production. The main emphasis was to use the benefits of globalization to establish a balance between development and environment. Agriculture is expanding rapidly, eating into forest. Forest supplies vital fuel wood used for cooking and heating. As forest is displaced, people are forced, for energy needs, to use oil, which is imported and expensive. Emissions are increasing as the carbon

Challenges of sustainable development

Following are major challenge for the sustainable development.

1. Population
2. Shortages of drinking water and arable land for food production.
3. Inequality continues with suffering from undernourishment.
4. In many regions of the world arable terrains are limited, and the creation of new ones has a destructive effect on the remaining ecosystems.
5. Consumption of energy Consumption of all forms of energy is continually rising.
6. Socio-economic inequality
7. environmental degradation etc.

Strategies for Sustainable Development

The conceptual meaning of sustainable development is not to create an obstacle in development process but it relates to how we utilize our resources so that an inter-relationship can establish among present and future generation.

1. Human development has to use opportunities created by globalization. Better management of capital flows and macroeconomic regulations may be necessary and coherence between national development strategies and global decision-making is important. The reallocation of resources to investments to enhance labour productivity and in formal education, investments in training and the adoption of the skills necessary to design, deploy and maintain sustainable energy systems are key components of a big-push approach to sustainable development.
2. While technology will play an important role in the transition to
  1. Sustainable consumption
  2. Conscious efforts to move away from more resource-intensive to less resource-intensive consumption
  3. from a private to a public mode of consumption
  4. from use of non-biodegradable to use of natural and biodegradable material
  5. from unequal to more equitable consumption.
  6. Strengthen links between cities and rural areas Social cohesion and decentralization.
  7. Reduce youth unemployment.
  8. Investment in universal access to affordable water and sanitation
  9. Creation of jobs to reduce growth of slums
  10. Investment in social protection for an effective response to crises.
  11. Improve waste and recycling management
  12. Support consumption of local produce
  13. Change overproduction and overconsumption styles improve
  14. Incentives to local communities to improve recycling systems and improve waste and recycling management

3. Some developing countries have been implementing initiatives directed towards sustainability and provide real leadership in the transition to sustainability.

4 Strengthen links between cities and rural areas Social cohesion. Reduce number of urban poor and disease risk; reduce youth unemployment. Investment in universal access to affordable water and sanitation; creation of jobs to reduce growth of slums, investment for effective response to crises

5. Improve waste and recycling management; support consumption of local produce; change overconsumption patterns of high-income households, incentives to local communities to improve recycling systems Change overproduction and overconsumption styles

6. Global institutions have to consider the special needs of developing countries. The global agenda seek human rights, conflict prevention, good governance and reduction of inequalities.

7. Investment in green industry, green infrastructure adaptation to climate change, Improve access to food; increase productivity Investment in urban agriculture, local crops, storage facilities; Reduce food waste Reduce impact on livelihoods; strengthen regional cooperation for green technology transfer .

8. The policy focus should be on clusters and based on integrated assessments. A policy package of carbon taxes and regulations placing caps on emissions could have positive sustainability effects. Implementation problems need to be overcome which is known to require complementary policies designed to neutralize or compensate for negative impacts on vulnerable population groups. Examples of integrated approaches to energy policies are the water-energy-food nexus (NEXUS) and the climate-land-energy-water (CLEW) interlinkage. The improvement of access to reliable, sustainable and environmentally friendly energy sources and services, as well as the creation of national programmes for energy effectiveness, is a particularly important task. The Summit emphasized the need to realize the decisions of the Kyoto Protocol for reaching an agreement on emissions norms for greenhouse gases in developed countries.

9. The revenue of oil, instead of financing the budget deficit, is used for financing investments in public infrastructure such as roads, bridges and electricity networks (Tax-oil-infrastructure) and may extend to increase spending in education (Tax-oil-education). Public infrastructure and a larger pool of better-educated workers result in productivity growth in service delivery and increase attendance and promotion in all school cycles.

10. The United Nations Conference on Sustainable Development reaffirmed the political commitments of the international community to pursue sustainable developments. It is clear that economic, social and environmental implementation efforts need to reintegrate.

11. An important sustainable development challenge arises from unsustainable consumption and production patterns that have evolved in developed countries, a pattern that is increasingly being followed by developing countries. For example, per capita greenhouse gas emissions levels in developed countries are 20-40 times greater than needed for stabilization of the atmospheric greenhouse gas concentration. The developed countries should apply the sustainable development policies in their own country and then it will be enforced in developing countries. Policymakers have to deal with market public sector failures and interventions, as proposed in the OECD, World Bank and UNEP green economy strategies.

12. Sustainable developments should prefer about poorest and most vulnerable. Developed countries can facilitate cooperation for example, through technology adaptation and transfer. Thus, both developed and developing countries can enter into a virtuous cycle of cooperation and engagement to ensure global sustainable development. Protection of climate and environment will be pursued as a universally shared goal.

Input Efficient Technology can be reducing the exploitation of resources. Example Delhi Transport Corporation's initiative to CNG Buses. It will be beneficial for the country like India, where is enough sun light, to Convert Sun light into solar Energy and Solar Energy in Electricity for green development.

Public awareness about sustainable development is to be increased. For the same there should be sensitization about it. Sustainable development cell should be introduced at academic level and at every industrial level. There should be attitude of one family in world.

Conclusion

Sustainable development is a vision and a way of thinking to secure the resources and environment for our future generation. It will not be brought about by policies only it must be taken up by society at large as a principle guiding the many choices each citizen makes every day, as well as the big political and economic decisions that affect much i.e. collective desire is want. Future generations inherit a poor quality of life, having no security voice in present decisions and planning. Ultimately, the vision will become reality only if everybody contributes to a world where economic freedom, social justice and environmental protection go hand in hand, making our own and future generations better off than now.

Moreover there is some obstacles in achieving the sustainable development such as individual interest conflict with collective interest, and conflict between countries, economic growth versus ecological limits, adaptability versus resistance, lack of political will, irresponsible attitude towards the environment, lack of accountability etc

Reference

1. Bhagat R. B. "Integration of Demographic Issues in Sustainable Development: Reflections on India's Population Policies", *Population Geography*, Volume 24, Numbers 1 & 2, June-December 2002.
2. Heinberg, Richard: *The End of Growth: Adapting to Our New Economic Reality*, New Society Publisher Canada, 2011.
3. Kothari, A: "Environment, Food Security and Natural Resources: Lacunae in Tenth Plan. Approach Paper" *Economic and Political Weekly*, June 26. (2002), pp. 289-292.

Use of Social Media for Business

Dr. B. S. Sawant

Assistant Professor, Department of Commerce, S.M. Dnyandeo Mohekar Mahavidyalya, Kalamb,
Dist.Osmanabad

Abstract:

Social media are computer tools that allow people to share or exchange information's, ideas, images, videos and even more with each other through a particular network. Social web has gained remarkable attention in the last decade and as the evolution take place, accessing social network sites such as Twitter, Facebook, LinkedIn, Instagram and YouTube have become very affordable. In recent times, social media has impacted many aspects of human communication, thereby impacting business. Social networking has become daily practice in some users' lives. In this article, describe major social networking sites that came into existence during the 21st century.

Keywords: social media, Twitter, Facebook, LinkedIn, Instagram and YouTube Benefits of Social Media for Businesses.

What is social media?

Social media is a phenomenon that has transformed the interaction and communication of individuals throughout the world. Social media is a series of websites and applications designed to allow people to share content quickly, efficiently and in real-time. Most people today define social media as apps on their smartphone or tablet, but the truth is, this communication instrument started with computers. Social Media are computer-mediated technologies that facilitate the creation and sharing of information, ideas, career interests and other forms of expression via virtual communities and networks.

Social media facilitate the development of online social networks by connecting a user's profile with those of other individuals or groups. Users typically access social media services via web-based technologies on desktop, computers and laptops or download services that offer social media functionality to their mobile devices such as smart phones and tablet computers. Social Media Changes the way individuals and large organizations communicate.

Objectives of the study:

The present study aims at gratifying the following objectives.

- To study the concept of Social media.
- To study about the Social media channel.
- To know about the some Benefits of Social Media for Businesses in India.

Research methodology:

The present study is purely based on secondary data collected through literature survey, journals, newspapers, websites and published articles relating to this particular topic.

Types of social media platforms:

The most commonly used social media platforms are:

1. **Facebook:** Facebook is the largest social network on the web with respect to name recognition as well as total number of users. It has approximately 1.8 billion active users and it acts as a wonderful platform for connecting people across the globe with your business. Since the last decade, Facebook has evolved from a basic website into a multi-dimensional network and a mobile platform where anyone can connect with anybody across the world. Keeping in mind, the Pages feature of Facebook; it can really help a lot in one's business.
2. **Twitter:** Twitter is a platform where one can express one's views with short text messages along with other media. Twitter is a great interface to communicate with literally anyone in the world just by mentioning their usernames in their posts. This social networking site is a great way to advertise and market one's business. It is also an effective channel for handling customer service. This interaction can create a loyal connection between product and individual and can also lead to larger advertising opportunities. Twitter promotes a product in real-time and brings customers in.
3. **YouTube:** The most famous video-sharing platform that has over a billion users where the users can not only view the content posted by others, but also upload, rate, share and comment on the videos as well. If one wants to engage audience by posting an advertisement of their work or business, there could be no better platform than YouTube.

4. **Instagram:** Instagram is a visual social media platform that is totally based on photos and videos posts only. It is also owned by Facebook and is different from others with respect to various filters provided and other photo editing options provided.
5. **LinkedIn:** LinkedIn is a social networking site that is dedicatedly used for business and employment-oriented services. LinkedIn allows members that may be workers as well as employers to create profiles in an online social network which may portray real-world professional relationships. LinkedIn is a social networking site designed specifically for the business community. The goal of the site is to allow registered members to establish and document networks of people they know and trust professionally
6. **Cell phones:** Cell phone usage has also become a benefit for social media marketing. Today, many cell phones have social networking capabilities: individuals are notified of any happenings on social networking sites through their cell phones, in real-time. This constant connection to social networking sites means products and companies can constantly remind and update followers about their capabilities, uses, importance, etc. Because cell phones are connected to social networking sites, advertisements are always in sight.
7. **Blogs:** Blogs allow a product or company to provide longer descriptions of products or services. The longer description can include reasoning and uses. It can include testimonials and can link to and from Facebook, Twitter and many social network and blog pages. Blogs can be updated frequently and are promotional techniques for keeping customers. Other promotional uses are acquiring followers and subscribers and direct them to your social network pages.

Benefits of Social Media for Businesses:

The following are the major benefits of social media for business:

- **Improved customer insights:** The business gets a better understanding of their customers and they can always share their insights as they are aware that the company is listening to them. Social media allows them to see what potential customer's opinions are and network with them as well.
- **Better customer service:** Social media allows businesses to respond to their grievances, questions and concerns almost instantaneously. Customers want to be assured that, if they have a problem they can receive help at the earliest. According to Forbes, 71% of consumers who receive a quick response on social media say they are more likely to recommend that brand to other people.
- **Cost efficient:** When a business is running on a fixed marketing budget, social media is the most cost-efficient way to market and promote the business. Websites like Facebook, Twitter, Pinterest, etc., allow any business to share their content for no cost at all. Hence Social media is an affordable advertising platform.
- **Connectivity:** The business will always be connecting to the customers in terms of changing preferences, lifestyles and resources and adapt to the changing interest of the consumers. Companies will also be able to cater to the dynamic interests and innovate on their marketing campaign accordingly
- **Establishing Brand Awareness:** From side to side social media it is possible to increase the brand awareness among customers as businesses can create awareness by building company image.
- **Sales:** Over the increased exposure on social media, it drives traffic into the company. This in turn converts the potential customers to actual customers. Therefore, increasing sales.

Conclusion:

Several businesses are using Social media as well as traditional form of media to market their products and to have a better connect with their customers. Via Social Media, one is able to reach out to more customers and cater to their specific needs better. Businesses can also build their brand image via social media. Social media is an effective tool in doing business today and brings out innovative strategies out of companies that used to be very monotonous. The above study also determines that social media has a positive impact on business and its growth and performance. Enterprises that are at maturity stage in the product lifecycle can adopt social media to extend their business survival, if they fail to do so, they are undoubtedly going downhill in the coming years.

References:

1. Guide, Social. "Social Media for Business: A Marketer's Guide". Business News Daily. N.p., 2017. Web. 10 Mar. 2017.

2. ManoharSingh ,Gobindbir Singh(2018) “Impact of social media on e-commerce” International Journal of Engineering & Technology, 7 (2.30) 21-26.
3. "Linkedin". En.wikipedia.org. N.p., 2017. Web. 18 Mar. 2017.
4. "Home". Whatissocialnetworking.com. N.p., 2017. Web. 1 Apr. 2017.
5. Guide, Social. "Social Media for Business: A Marketer's Guide". Business News Daily. N.p., 2017. Web. 10 Mar. 2017.
6. "Gobindbir/Social_Media_Analysis". GitHub. N.p., 2017. Web. Apr. 2017.
7. Tina P. Singh, RatnaSinha (2017) “The Impact of Social Media on Business Growth and Performance in India” International Journal of Research in Management & Business Studies, Vol. 4 Issue - ISSN: 2348-6503 (Online).
8. T.Himaja (2017) “A Study on impact of social media on Business” IJARIE-ISSN, (O)-2395-4396, Vol-3 Issue-5.

Corona: A Life Changer

Smt. Shubhada Ramesh Joshi¹ Saima Firdaus Mohammed Yaseen²

¹Associate Professor, Head Department of Mathematics, S.P.H. Mahila College, Malegaon Camp
Dist. Nasik

²Assistant Professor, Department of Mathematics, S.P.H. Mahila College, Malegaon Camp Dist.
Nashik

Abstract

We need to take a positive view of the fact that the virus called covid-19 is ruling over the entire human race and has taught us a lot. Every human being is proud of health and wealth, but coin has two sides, positive and negative. If we think on positive side, this virus taught us that how to take care of our family and how to manage our needs of daily life using minimum resources. We started believing in our Ayurvedic Treatment which increases our immunity naturally. We learnt how to be self-reliant and we started keeping faith on Lord. Also, we started believing in our Indian culture and our traditions.

The whole world came to standstill and reason is covid-19 pandemic. It has happened such that all of sudden were a part of horror movie. It was about an ending of year [2019](#), a virus made its home in the body of more than thousands of people in the City of Wuhan China, where it got its name covid-19. And within a couple of days it got spread all over the world and more than millions of people got affected by this virus. Many of them lost their lives by this dangerous virus because of which countries banned gathering of people and enforced a strict lockdown to get a control on this dangerous and highly communicable diseases.

A year ago, most of us wouldn't have understood meaning of words such as social distancing, sanitizer, face mask, continuous hand wash, quarantine, isolation etc. Humans are social creatures and we need social interaction and human contact.

The covid-19 pandemic has highlighted the importance of social interaction and human contact with and almost every aspect of our lives including education, employment, entertainment and recreation.

As a second largest populated country, India is also known for its diverse culture. The main features of Indian culture are unity in diversity and tolerance. India has a rich cultural heritage where people literally live for their culture.

It is respected and honoured everywhere in India. The cultural activities include way of behaviour with others, customs to follow, festivals, music and dance. All these things need social interaction which was banned during this pandemic period and hence was very different experience to everyone.

PM of India declared "Janta Curfew" on 22nd of March [2020](#) and within 2 days after that, India was under lockdown as the situation was worsening day by day. The decision was made because India has lot many number of folks and if the lockdown was not announced, then it could have been a major outbreak in the world.

But thanks to the decision committee of Government of India that they took immediate action against it. This was a massive success as the outbreak was in control during this period. Emergency services included all medical facilities, grocery stores and vegetable providers, these were the 3 pillars of support for every Indian during this worse condition.

Conclusion

In conclusion, corona virus was a major outbreak for whole world but also it brought a package of whole new teachings for we human beings. It totally destroyed someone's lives and for someone it taught new lessons.

Vital positive impact was on the people who left their homes for work purposes, because these people were having no option rather returning to their hometown. This virus joined many families, taught us that money is not always important but the people too are, tested intellectual skills of doctors and scientists to their peak and ignited a spark of unity amongst us.

References

1] Indrajeet, "*ParyavarnaaniParisthiti*", 1st Edition, 2020

Internet Sources:

- 1] <https://www.maayboli.com>
- 2] <https://www.deshdoot.com>
- 3] <https://www.hellomaharashtra.in>
- 4] <https://www.weeklysadhana.in>
- 5] <https://www.tarunbharat.net>

Significance and Conservation of Water

Dr. P. B. Achole

Associate Prof &Head Dept. of Geography, Azad Mahavidyalaya Ausa, Latur

Abstract

Water is essential for human survival and well-being and important to many sectors of the economy. However, resources are irregularly distributed in space and time, and they are under pressure due to human activity. The value of useable water to future generations is hard to quantify and define and requires considerations of quantity, quality, timing, and accessibility. As well, the value of water to particular uses depends crucially on its location, quality, and timing. Its location determines its accessibility and costs. Its quality affects whether it can be used, and what treatment cost it will require. The time when it is available governs its reliability and its relative value for power, irrigation, environmental or potable uses (FAO, 1995). Moreover, many development economists agree that the widespread provision of water is a prerequisite for the transformation of poorer economies into modern economies. For instance, new industries can be constrained by lack of useable water. Currently, developed countries' industry uses more than 40 percent of total worldwide water withdrawals versus 10 percent in developing countries (ITT, 2003). Lack of control on pollution and consumption of water could lead to greater scarcity as developing countries pursue industrial growth. Clearly with 1.1 billion people still lacking access to safe drinking water, the allowance for such frivolous usage is inequitable. Moreover, the moral dimensions of water management intersect with the property rights issues that underlie the economic allocation of water. In addition, water has cultural and symbolic importance. It is used in religious rituals such as baptism and it acts as a source of national identities for many native peoples (Graz, 1998). As such, the value of water to people will differ across cultures.

Objective

The main objectives of the module are to introduce the origin, forms, characteristics, and utilization of water, hydraulic cycle & maintenance of water and distribution systems. Furthermore, he/she should fully understand the steady-state hydraulics, be able to choose adequate supplying schemes, to suggest a network layout, main components and pipe materials, be able to distinguish between various operational modes and finally, be able to judge technical solutions dealing with the system maintenance, rehabilitation, and expansion

- Significance of water
- Environmental significance
- Economic significance
- Necessities of water for survival
- Conservation of fresh water resources
- Economic and Environmental Significance and Conservation of water
- **Significance of water**

This natural resource is becoming scarcer in certain places, and its availability is a major social and economic concern. Currently, about a billion people around the world routinely drink unhealthy water. Most countries accepted the goal of halving by 2015 the number of people worldwide who do not have access to safe water and sanitation during the 2003 G8 Evian summit. Even if this difficult goal is met, it will still leave more than an estimated half a billion people without access to safe drinking water and over a billion without access to adequate sanitation. Poor water quality and bad sanitation are deadly; some five million deaths a year are caused by polluted drinking water. The World Health Organization estimates that safe water could prevent 1.4 million child deaths from diarrhea each year. Water, however, is not a finite resource, but rather re-circulated as potable water in precipitation in quantities many degrees of magnitude higher than human consumption. Therefore, it is the relatively small quantity of water in reserve in the earth (about 1% of our drinking water supply, which is replenished in aquifers around every 1 to 10 years), that is a non-renewable resource, and it is, rather, the distribution of potable and irrigation water which is scarce, rather than the actual amount of it that exists on the earth. In the developing world, 90% of all wastewater still goes untreated into local rivers and streams. Some 50 countries, with roughly a third of the world's population, also suffer from medium or high water stress, and 17 of these extract more water annually

than is recharged through their natural water cycles. The strain not only affects surface freshwater bodies like rivers and lakes, but it also degrades groundwater resources.

Following are some of the uses of water which shows its significance:

1. From a biological standpoint, water has many distinct properties that are critical for the proliferation of life that set it apart from other substances.
2. It carries out this role by allowing organic compounds to react in ways that ultimately allow replication.
3. All known forms of life depend on water.
4. Water is vital both as a solvent in which many of the body's solutes dissolve and as an essential part of many metabolic processes within the body.
5. Water is thus essential and central to these metabolic processes
6. Water is also central to photosynthesis and respiration
7. Water is also central to acid-base neutrality and enzyme function
8. Civilization has historically flourished around rivers and major waterways
9. The most important use of water in agriculture is for irrigation
10. To function properly, the body requires between one and seven liters of water per day to avoid dehydration;
11. Water fit for human consumption is called drinking water or potable water
12. Humans use water for many recreational purposes, as well as for exercising and for sports.
13. Water is used in power generation. Hydroelectricity is electricity obtained from hydropower.
14. Pressurized water is used in water blasting and water jet cutters. Also, very high pressure water guns are used for precise cutting.
15. Water is also used for cooking and dishwashing
16. It is source of aquatic animals and coral reefs
17. Navigation and water transportation s are the cheapest source of communication networks.

➤ **Environmental significance**

Water has been recognized as a key natural resource. From amongst different natural resources, water has been recognized as the key environmental resource for social security, economic growth and prosperity. Human security can therefore be seen to be related to environmental preservation (water, ecosystems and biodiversity) and to socio-economic stability and sustainable development. Water, is an important component of the environment. Water heads the environmental agenda, because its absence has direct consequences on health and life. The natural and manmade environment has increased the significance of the water. Geographical, agricultural, political, economic, and social issues combine to call up the spectra of an impending water crisis. First, geography provides an immensely unequal distribution of precipitation and open water. Iceland has 2 million liters of water for every inhabitant daily whereas each Kuwaiti has to make do with 30 liters. Deserts and arid land expanses hold little water. Second, agriculture and food security require water. Agriculture accounts for about 70% of total water consumed by human beings. Even though daily water intake averages 4 liters per person, 2,000 liters of water is required to produce his or her daily food. Third, the growth of urban populations worldwide (49% in 2005) has resulted in massive changes in demand for water and other facilities. Fourth, the simultaneous regional scarcity and oversupply of water have links to global warming, greenhouses gases, and climate change, all which deleteriously affect water budgets and precipitation output around the world. Climate and weather are no longer natural processes. The combination of motor vehicles (850 million cars worldwide in 2006), industrialization, urban concentration, deforestation, agricultural activities, and fossil-fuel usage has contributed to the rise of carbon dioxide (CO₂) over the last century which has direct influence on water. People can no longer discount the human impact on the environment with the exponential population growth of more than six billion in the present century. In this unequal world, economics determines who can afford the luxury of liberal water use.

Water sources in the environment

Despite increases in irrigation in rural areas, population tends to increase faster than the food

supply, Water shortages resulted in more than 21% fall in food production. Like all issues that confront and challenge humanity, the global community needs to combine political, economic, cultural, and social initiatives to manage water scarcity and deal with the growing water crisis. One cannot isolate water from other environmental issues or separate it from the web of human activity.

➤ **Economic significance of water**

Water bodies are used as receptors for waste discharges from point and non point sources of pollution. Water quality degradation can pose serious threats to public health, agricultural and industrial production, ecological functions, and biodiversity. • Aquatic (and related terrestrial) ecosystems provide habitats for fauna and flora. The aquatic ecosystem is a water-dependent sector just like agriculture, energy, and domestic and industrial water supply. • The design and operation of infrastructure for water supply, sewerage, irrigation, hydropower, and flood control impacts upstream and downstream ecosystems and communities that depend on them. • Good environmental management is central to good practice water resources management. This includes maintaining environmental flows, drainage; municipal and industrial wastewater treatment; pollution control; protection of lake basins, watersheds, aquifers and wetlands; and control of invasive weeds. • Climate change will have a profound impact on water resources, due to changes in rainfall, glacier melt, runoff, coastal groundwater, and water quality. This will have major effects on the sectors that depend on water resources, including urban and rural water supply, agriculture, energy, industry, mining, livestock, fisheries, and the environment. • Population continues to grow and urban population doubles, the quantity and the quality of water changes

- Rural water stress and poverty increases
- Economy will under structural pressures
- Regional integration will be still low
- Climate change may decrease reliability of water availability

According to recent estimate, about 3,500 cubic km of water are drawn for human use every year. Agriculture sector is the biggest consumer of freshwater. Almost 76% of the total water used by mankind has to be diverted to grown food. Following agriculture, power generation 6.2% and industries (5.7%) are the biggest consumers of the fresh water. Domestic requirement and livestock management taken together consume only 4.3% of the total water drawn. Navigation, fisheries, hydro-electric power generation, recreational activities etc. also require a huge quantity of water, much of which flows down to the sea. Sustainable development requires maintaining the stability, health, and productivity of water resources. Water resources (comprising rivers, lakes, groundwater, and wetlands) are essential for the livelihoods of people, the growth of the economy, and the sustenance and health of all species. Freshwater also sustains the integrity of ecosystems. People depend on the hydrological functions of ecosystems. Growing demands for water threaten many lakes, rivers, estuaries and groundwater bodies around the world. The poor often are impacted, as they depend more directly on ecosystem functions than the rich.

➤ **Influence of water on mankind**

Effects on human civilization

Civilization has historically flourished around rivers and major waterways; Mesopotamia, the so-called cradle of civilization, was situated between the major rivers Tigris and Euphrates; the ancient society of the Egyptians depended entirely upon the Nile. Large metropolises like Rotterdam, London, Montreal, Paris, New York City, , Shanghai, Tokyo, Chicago, and Hong Kong owe their success in part to their easy accessibility via water and the resultant expansion of trade. Islands with safe water ports, like Singapore, have flourished for the same reason. In places such as North Africa and the Middle East, where water is scarcer, access to clean drinking water was and is a major factor in human development. Health and pollution Water fit for human consumption is called drinking water or potable water. Water that is not potable can be made potable by filtration or distillation (heating it until it becomes water vapor, and then capturing the vapor without any of the impurities it leaves behind), or by other methods (chemical or heat treatment that kills bacteria). Water that is not fit for drinking but is not harmful for humans when used for swimming or bathing is called by various names other than potable or drinking water, and is sometimes called safe water, or "safe for bathing".

➤ **Necessities of water for survival**

Human uses

Agriculture

The most important use of water in agriculture is for irrigation, which is a key component to produce enough food. Irrigation takes up to 90% of water withdrawn in some developing countries and significant proportions in more economically developed countries (United States, 30% of freshwater usage is for irrigation). For drinking The human body is anywhere from 55% to 78% water depending on body size. To function properly, the body requires between one and seven liters of water per day to avoid dehydration; the precise amount depends on the level of activity, temperature, humidity, and other factors. Most of this is ingested through foods or beverages other than drinking straight water. It is not clear how much water intake is needed by healthy people, though most advocates agree that 6–7 glasses of water (approximately 2 liters) daily is the minimum to maintain proper hydration. Medical literature favors a lower consumption, typically 1 liter of water for an average male, excluding extra requirements due to fluid loss from exercise or warm weather. The single largest freshwater resource suitable for drinking is Lake Baikal in Siberia, which has a very low salt and calcium content and is therefore very clean.

Hygiene

The ability of water to make solutions and emulsions is used for washing. Many industrial processes rely on reactions using chemicals dissolved in water, suspension of solids in water slurries or using water to dissolve and extract substances.

Recreation

Humans use water for many recreational purposes, as well as for exercising and for sports. Some of these include swimming, waterskiing, boating, surfing and diving. In addition, some sports, like ice hockey and ice skating, are played on ice. Lakesides, beaches and water parks are popular places for people to go to relax and enjoy recreation. Many find the sound and appearance of flowing water to be calming, and fountains and other water features in public or private decorations. Some keep fish and other life in aquariums or ponds for show, fun, and companionship. Humans also use water for snow sports i.e. skiing, sledding, snowmobiling or snowboarding, which requires the water to be frozen. People may also use water for play fighting such as with snowballs, water guns or water balloons.

Water industry The water industry provides drinking water and wastewater services (including sewage treatment) to households and industry. Water supply facilities include water wells cisterns for rainwater harvesting, water supply network, water purification facilities, water tanks, water towers, water pipes including old aqueducts. Atmospheric water generators are in development.

Industrial applications

Water is used in power generation. Hydroelectricity is electricity obtained from hydropower. Hydroelectric power comes from water driving a water turbine connected to a generator. Hydroelectricity is a low-cost, non-polluting, renewable energy source. The energy is supplied by the sun. Heat from the sun evaporates water, which condenses as rain in higher altitudes, from where it flows down. Pressurized water is used in water blasting and water jet cutters. Also, very high pressure water guns are used for precise cutting. It works very well, is relatively safe, and is not harmful to the environment. It is also used in the cooling of machinery to prevent over-heating, or prevent saw blades from over-heating. Water is also used in many industrial processes and machines, such as the steam turbine and heat exchanger, in addition to its use as a chemical solvent. Discharge of untreated water from industrial uses is pollution. Pollution includes discharged solutes (chemical pollution) and discharged coolant water (thermal pollution). Industry requires pure water for many applications and utilizes a variety of purification techniques both in water supply and discharge. Boiling, steaming, and simmering are popular cooking methods that often require immersing food in water or its gaseous state, steam. Water is also used for dishwashing.

➤ **Conservation of fresh water resources**

Re-use and Recycling For almost all spheres of human activity till date, more water is drawn than the amount actually needed. Much of the surplus water is returned to surface flow in an impure state. A little care can reduce the over consumption. Reduction of pollution and recycling of water Pollution spoils huge quantities of our surface water. All possible efforts should be undertaken to divert waste waters to some treatment plant instead of releasing them into our surface waters, while treated water can be safely discharged in our aquatic systems, it may also be recycled where there is more pressing need. Enhancement of surface storage capacity About 27,000 cubic km of fresh water which rush down to the oceans through streams and rivers of the world as flood flow are of no use to the

mankind. We can store this water in tanks and reservoirs for use during drier seasons. This can be done by erecting embankments and dams which check the flood flows and detain water for longer duration on land surface. Through a system of pipes and canals the water can be supplied wherever needed. Improvement of Underground storage capacity An enormous amount of fresh water is stored in underground deposits. It represents accumulation over a long period of time. Every year, about 10-15% of total precipitation enters the ground water table. We can improve the ground water storage capacity of earth's crust by providing an effective plant cover over the soil surface. Plants obtain most of their water from soil moisture and keep the surroundings cool and humid, thereby, preventing excessive loss of water through evaporation. They check the flow of water and impede air currents. As a result of which more water percolates down the soil surface to add to the ground deposits.

Augmentation of existing supplies of fresh water

a) Desalinations of sea water: A huge store of water exists in our oceans. Only if the salt content of sea water is removed we can use the water.

b) Artificial rain making: In the general only 20-30% of the moisture content of atmosphere over a locality precipitates as snow or rains. It has been observed that clouds with temperature ranging between 50-200c nearly always lack condensation nuclei over which moisture condenses to form droplets of water. Small particles of substances like silver iodide, sodium chloride, dry ice etc. are injected into a thick layer of clouds (cumulus clouds) around which moisture condenses and droplets of water form which sink down rains.

Conclusion

Water matters because without it, all life on this planet will perish. In many cultures and religions, water holds sacred significance in terms of its curative powers, cleansing functions, mystical qualities, and purifying virtues. The awareness regarding the necessities of water for the good health, fertility, and fortune in the orientation of homes, businesses, temples, and cities should be conveyed. Thais call their rivers mother of waters, and Hindus worship, rivers act as the passageways between this world and the spiritual one.

References

1. Mane S. P, Shinde A. S. (2014), "A Study Changing Pattern of Rain Water Harvesting Management An Ancient To Modern Age In India- Geographical Analysis" Review of Research Vol. 3/Issue. 10, ISSN: 2249-894X.
2. Das, M. 2007. Clean India action for water, www.google.com
3. California Energy Commission, California's Water-Energy Relationship (November 2005), p.8
4. www.ci.tucson.az.us/water/tsnwtr/conserves/outdoor/harvest.htm
5. 4) Vickers, A., 2002. Water Use and Conservation. Amherst, MA: Water Plow Press. p. 434. ISBN 1-931579-07-5.
6. Environment & water India, 2000. 3rd Annual International Exhibition, Conference. 6) U.S. Environmental Protection Agency, 2002. Cases in Water Conservation. (Report). Retrieved on 2010-02-02. Document No. EPA-832-B-02-003.

Restoration and Conservation of Urban Lakes of Latur District (M.S.) India

Dr. Hashmi Irshad Mohiuddin¹ Dr S H Gone²

¹Assistant Professor, Department of Geography, Azad College, Ausa, (MS), India

²Principal, UjwalGramin College, Ghonsi, Ta: Jalkot.

Abstract

The surface water resources broadly designated as lakes can be classified into (a) Natural lakes (b) Riverine impoundments and (c) Reservoirs impounded by taking advantage of topographical features. Urban lakes form vital ecosystems supporting livelihood with social, economic and aesthetic benefits that are essential for quality life. Lakes, ponds, tanks which are built to hold water must be protected. These water bodies only provide drinking water, support livelihoods and biodiversity. Despite knowing their environmental, social and economic significance, these water bodies are being continuously ignored. Because of unplanned urbanization, much of the landscape around the lakes has been covered by impervious surfaces. As a result, instead of rainwater, it is the sewage and effluents that are filling up urban water bodies. Considering this alarming situation of negligence urban water bodies, this paper intends to step ahead to the conservation of one such urban water bodies. A layout plan for a lake is designed for both recreational activities and maintains ecological integrity for long term restoration and sustainability.

Keywords: Lakes, wetlands, eutrophication, flooding, conservation, silting.

Introduction:

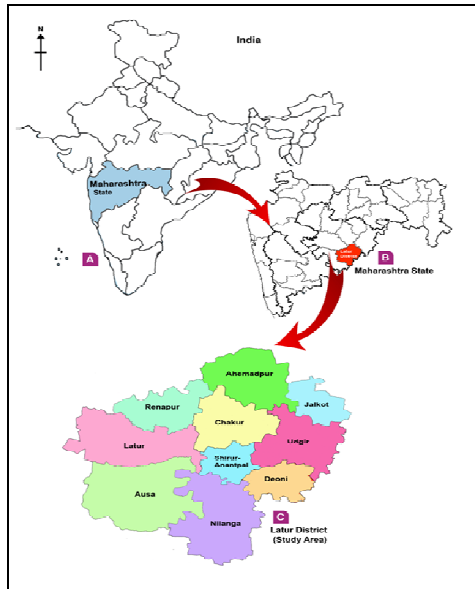
The landscape of India is dotted with large number of lakes, reservoir and wetlands. Among these surface resources, reservoirs are numerically most abundant and represent traditional wisdom of people inhabiting this region for centuries. Water bodies in the form of lakes, ponds, bodies, tanks and sarovar are an integral part of the hydrological cycle. Unfortunately, in the last half of 20th century the lakes in the region underwent un -precedence environmental degradation on account of (a) Population explosion, (b) Large scale industrialization, (c) Chemical intensive agriculture and (d) Water intensive life styles. The factors that lead to degradation of lakes include Urbanization, Pollution of water due to sewage, nutrient rich agricultural run-off and industrial toxic liquid waste and reclamation leading to siltation and loss of morphometry. Today they are subjected to a great amount of ecological stress and strain in terms of pollution and ecocrisis. The rural lakes serve various purposes like biodiversity habitat, livelihood source (agriculture, fishing, and aquatic products.). As lakes transform from rural to peri-urban or urban areas, its environment, function, stakes, and all associated characteristics undergo a change. Firstly, the catchment gets transformed from agriculture/grassland to settlements with increased populated area. Rapid urbanization around many lakes, together with degradation of their catchments due to various

anthropogenic pressures, has resulted in their gradual deterioration. The lake ends up becoming dumping yard of solidwaste due to which the ground water recharge reduces. This further result in foul smell, mosquito breeding as well as, degrading water quality, and encroachment takes place resulting low death of the lake. Such loss of lakes in urban areas results in reduced ground water recharge, more frequent floods, water logging, etc, creating hazards.

Data and Methods

This The goals for conservation of lakes/pond have to be tailored to individual regions, specific to the problems of degradation and based on the level of dependence. This requires reconstruction of the physical conditions; chemical adjustment of both the soil and water; biological manipulation, reintroduction of native flora and fauna, etc. The interpretation of existing trends and scenarios in the process of conservation of lakes as presented in this report is based on interactions with limited key players namely government stakeholders,

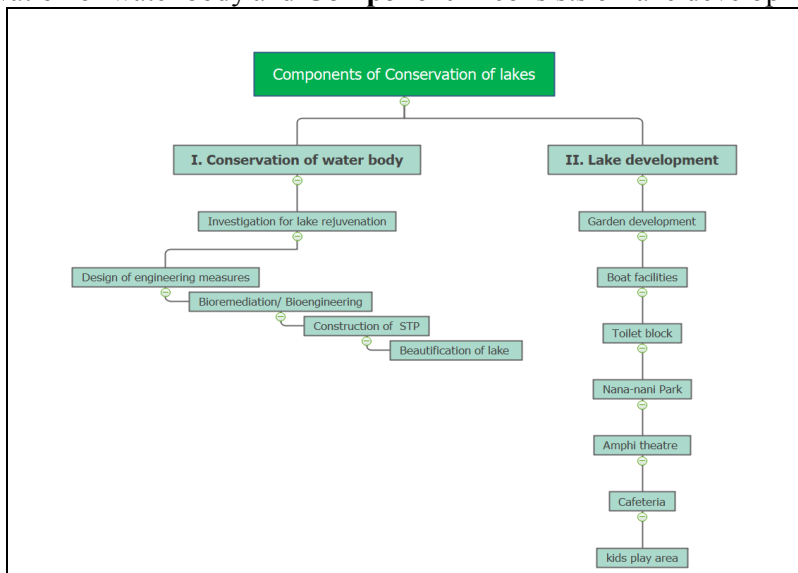
developers involved in similar projects and personnel involved in the field work. Hence, they are indicative of the situations prevalent at the time of conducting the study. The study is based on market information, whether from public and private sources, and it has been ensured to the best of its ability, the correctness and the validity of the same, by cross checking from various sources.

Figure 1: Latur District

COMPONENTS OF LAKES CONSERVATION

The lake conservation shall have two important components which are **Component I** of lake conservation of water body and **Component II** consists of lake development

Figure 2: Components of Lake conservation

Key issues causing degradation of lakes

1.Pollution- For the last two decades, there has been an explosive increase in the urban population without corresponding expansion of civic facilities such as adequate infrastructure for the disposal of waste. Hence, as more and more people are migrating to cities the urban civic services are becoming less adequate. As a result, almost all urban water bodies in India

are suffering because of pollution and are used for disposing untreated local sewage and solid waste, and in many cases the water bodies have been ultimately turned into landfills.

2. Encroachment- Encroachment is another major threat to waterbodies particularly in urban areas. As more people are migrating to cities the availability of land is getting scarce. Hence, these urban water bodies are no more acknowledged for their ecosystem services but as real estate. The dumping of solid waste, sewage discharge, and construction of new buildings such as a railway stations and a new road have shrunk this wetland to a great extent.

3. Eutrophication- Primarily being lentic water systems, lakes are almost closed ecosystems. Hence, a large part of the substances that enter in the lakes become a permanent part of the system as only a part of that can be removed depending on the water exchange system. As a result, the entry of nutrients through raw sewage become the part of lake system and cause various destructive changes in the waterbody such as prolific growth of aquatic weeds in lakes and ponds that ultimately disturb and kill the ecology of the waterbody.

4. Siltation- Water flowing into a lake brings silt. Increased deforestation loosens the top soil, which finds its way into lakes. Some of the silt is washed out when the lake overflows. However, the outflow of silt does not always match the inflow and silt settles at the bottom of the lake.

Table 1: Annual Rainfall (mm) Data of Latur district(2004-2013)

Sr. No.	Year	Rainfall (in mm)
1	2019	725.33
2	2018	819.63
3	2017	772.84
4	2016	1116.59
5	2015	413.00
6	2014	432.93
7	2013	762.06
8	2012	721.55
9	2011	946.50
10	2010	526.00

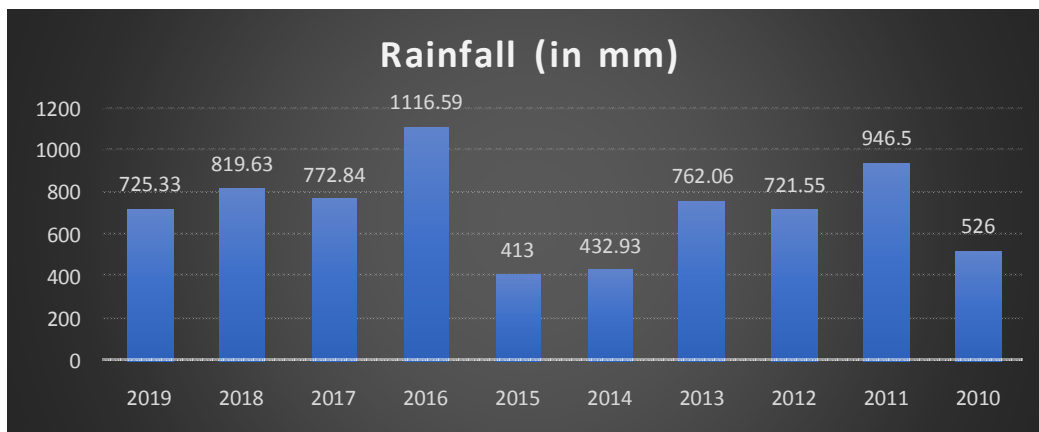

Figure 3: Annual Rainfall (mm) Data (2004-2013)

Results and Discussions:

Environmental & Social impact of lake restoration: Each lake is unique, and each management process is as complex as the concerns it addresses. But the ecological, social,

and economic benefits of a well-managed lake can span generations. Effective, long-term lake conservation plan is a complex undertaking that must deal with sociology as well as biology. The decision to restore or protect a particular lake has to be based on a thorough study of the lake, its watershed, and the commitment of time and money necessary for long-term management. The study recommends that all lakes be assessed for their chemical and physical properties.

References:

1. "Principles of Environmental Engineering and Science", Mackenzie L.Davis and Susan J.Masten
2. Anupam chakravartty, " In Srinagar's Footsteps:Raipur", Down To Earth,16-31 january, 2015
3. Anurag Vishwakarma, AvinashHemrom, "Status of Terrestrial and Wetland Birds in Kawardha, Kabirdham District in Chhattisgarh, India", International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 4, Issue 10, October 2014 ,ISSN 2250-3153.
4. Conservation and Management of Lakes-An Indian Perspective (2010), Ministry of Environment and Forests, New Delhi.
5. EW RG Centre for Ecological Sciences, Indian Institute of Science, Bangalore, "LAKE 2014: Conference on Conservation and Sustainable Management of Wetland Ecosystems in Western Ghats", Parisara Auditorium, Sirsi, 13th -15th November 2014.
6. G k bhat and karan shah, "Urban Lake Restoration", Terra Green, vol 8, issue 1, April 2015.
7. Hemant Joshi and Anil Kumar, "Role of Non-Governmental Organizations in Restoration and Management of Freshwater Ecosystems", Proceedings of Taal 2007: The 12th World Lake Conference, Pp 1880-1884.
8. Urban Lakes: Ecosystems at Risk, Worthy of the best care. L.Naselli-Flores.,Department of Botanical Sciences, University of Palermo, via. Archirafi 8, I-90123.Palermo, Italy.

A Study of Production and Export of Grapes in Nashik District

Mr.Khemnar Shashikant Suryabhan

Assistant Professor, Department of Commerce, R.N.C.Arts, J.D.B.Comm & N.S.C.Sci College,
NashikRoad,

Abstract:

The grape crop is known as an important cash crop. Grapes are grown more in the country than any other fruit crop. Grape cultivation in Maharashtra, Karnataka, Tamil Nadu and Andhra Pradesh is declining in the country. Maharashtra ranks first in India in terms of grape production and Maharashtra accounts for almost 90% of the total grape exports from India. Therefore, it is seen that the vineyards of Maharashtra have a long way to go before the country gets foreign exchange.

Introduction:

Grape is an important cash crop in Maharashtra. In Maharashtra, vineyards are found in large numbers mainly in Nashik, Ahmednagar, Sangli, Solapur, Osmanabad and Satara districts. Grapes are a commercial crop and there is more scope for export of this crop. As the grape cultivation in Maharashtra is in a temperate region, this is a characteristic of the year round growth of the grape vine. It has become important to use nutrients to improve grape production and quality, so proper soil management requires understanding the physical, chemical and biological properties of soils and their interrelationships. Maharashtra accounts for 90% of the country's total grape exports, while Nashik district accounts for about 70% of Maharashtra's grape exports.

Varieties of Grapes:

More than 20 varieties of grapes are cultivated in India. But only 12 varieties are cultivated commercially. They can be grouped into the following four categories based on colour and seed.

Coloured seeded : Bangalore Blue, Gulbi(Muscat)

Coloured seedless : Beauty Seedless and Sharad Seedless, Flame Seedless, Manjri Naveen

White seeded : Anab-e-Shahi, Dilkhush(clone of Anab-e-Shahi)

White seedless : Perlette, Pusa Seedless, Thompson Seedless and its clones Tas-a-Ganesh, Sonaka, Kishmish Rozavis White and Manik Chaman

Use of grapes:

1. Used to eat grapes.
2. Grapes are used to make wine and other beverages. About 80% of the world's grape production is used to make wine.

Research Objectives:

1. To study of Production and Export of Grapes in Maharashtra.
2. To study of Production and Export of Grapes in Nashik District.

Research Methods:

This information is obtained from published and unpublished literature - books, published articles in research journals, libraries, websites using secondary fact-finding method.

Area and Production of Grapes in India

Area in '000 Ha

Production in '000MT

Years	Area	Production
2014-15	123	2823
2015-16	122	2590
2016-17	137	2922
2017-18	139	2920
2018-19	139	2958

Source: Agricultural Statistics at a Glance 2019

From 2014-15 to 2018-19, there seems to be a steady increase in the area and production of grapes in the country. The area under grapes in the country has increased from 123,000 hectares in 2014-15 to 139,000 hectares in 2018-19.

State-Wise Area and Production of Grapes

Area in '000 Ha
Production in '000MT

Sr. No.	States	2015-16		2016-17		2017-18	
		Area	Production	Area	Production	Area	Production
1	Andhra Pradesh	0.73	14.64	0.77	15.36	0.80	15.92
2	Haryana	0.04	0.16	0.04	0.04	0.04	0.09
3	Himachal Pradesh	0.09	0.13	0.09	0.10	0.08	0.13
4	Jammu & Kashmir	0.13	0.32	0.32	0.65	0.33	0.89
5	Karnataka	23.35	429.78	24.29	450.79	26.61	524.20
6	Kerala	1.00	15.50	1.20	16.00	0.01	0.18
7	Madhya Pradesh	0.16	2.20	0.09	1.28	0.09	1.28
8	Maharashtra	90.09	2048.11	104.08	2378.17	105.50	2286.44
9	Mizoram	2.47	22.55	2.45	18.00	2.45	18.00
10	Nagaland	0.26	0.50	0.26	0.60	0.22	0.54
11	Punjab	0.30	8.49	0.29	8.22	0.29	8.23
12	Rajasthan	0.01	0.02	0.00	0.01	0.00	0.00
13	Tamil Nadu	2.44	34.10	2.49	29.02	2.16	58.93
14	Telangana	0.59	13.54	0.29	3.47	0.35	5.27
	Total	121.65	2590.04	136.64	2921.70	138.91	2920.09

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2018

The table above shows the growing area and production of grapes in Maharashtra.

Area and Production of Grapes in Maharashtra

Area in '000Ha   Production in '000 MT

Sr. No.	Districts	2015-16		2016-17	
		Area	Production	Area	Production
1	Nashik	56.23	1237.06	56.27	1257.07
2	Sangli	21.45	611.27	21.68	617.74
3	Solapur	5.06	61.03	18.13	362.50
4	Pune	2.50	56.54	2.58	51.50
5	Osmanabad	2.40	38.25	2.91	41.81

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2018

The table above shows that Nashik district has the highest area and production of grapes in the state. It also shows a steady increase.

Export of Grapes from India-Country-wise

Qty in MT   Value in Rs. Lacs

Sr. No.	Country	2015-16		2016-17		2017-18	
		Qty	Value	Qty	Value	Qty	Value
1	Netherland	50390.44	58588.51	55010.43	61224.15	58456.97	64753.35
2	Russia	12445.66	12705.38	22340.94	23466.83	27434.39	27734.44
3	United Kingdom	17598.08	20654.35	13580.14	15544.22	18594.24	22193.56
4	Germany	4222.37	4994.07	10467.38	11913.54	16449.51	18091.76
5	UnitedArab Emirates	11692.60	9794.17	14597.0	11694.64	13574.90	10971.59
6	Saudi Arabia	5486.93	4681.37	7308.91	6306.15	9482.96	7116.90
7	Thailand	3146.12	4011.81	4509.70	5922.65	5043.03	6554.06
8	Finland	1574.50	2013.04	2079.88	20532.52	20131.87	20854.18
9	Hong kong	1056.33	1424.45	2094.50	3060.31	1969.32	2832.70
10	Belgium	41.60	43.25	4651.57	4900.95	2331.45	2534.07
11	Shri Lanka	1732.15	2284.91	1776.37	2313.58	2196.06	2441.11
12	Other	23260.82	15030.27	60054.49	29291.84	30556.46	21917.14
	Total	132647.60	136225.58	198471.31	178171.38	188221.16	189994.86

Source: Horticultural Statistics at a Glance 2018

The table shows that the export of grapes from the country has increased in 2016-17 and in 2017-18 it has decreased to 188221.16.

Grapes Exports from India and Maharashtra

Sr. No.	Year	India		Maharashtra	
		Quantity (MT)	Value (Rs. Crore)	Quantity (MT)	Value (Rs. Crore)

1	2015-16	156203	1551	145830	1518
2	2016-17	232940	2088	187296	1960
3	2017-18	214441	2146	200203	2106
4	2018-19	23105	248	21322	243

Source: Economic Survey of Maharashtra 2018-19

The table above shows that Maharashtra's share in the country's total grape exports is about 90%.

Grapes exports:

Nashik ranks first in Maharashtra in grape production. Niphad, Dindori, Nashik, Chandwad, Satana, Kalvan, Sinnar talukas in Nashik district have more number of grape growers and the area under grape cultivation is more than other talukas. Last year, in 2018, 6,390 tonnes of grapes were exported to Russia, Europe and China. The highest quantity of 4,720 tonnes of grapes was sent to Russia.

Export from Nashik District

Sr. No.	Year	Export in (T)
1	2016-17	131000
2	2017-18	102000
3	2018-19	144000

Talukawise Grapes Cultivation of Nashik District (2016-17)

Sr. No.	Taluka	Area (ha)	Production (MT)
1	Niphad	15582	186600
2	Dindori	6753	128555
3	Nashik	7154	129675
4	Chandwad	3205	47700
5	Trimbakeshwar	90	NA
6	Sinnar	1008	7230
7	Kalwan	102	3505
8	Malegaon	230	1541
9	Igatpuri	176	497
10	Yeola	313	2392
11	Surgana	17	7
12	Peth	7	18
13	Nandgaon	12	NA
14	Baglan	1549	NA
15	Deola	301	57247

Source: Directorate of Economics and Statistics of Nashik District.

A study of the table above shows that Niphad taluka has a large area under grape cultivation and production. Peth taluka has the lowest production and cultivation area in the district.

Grape production is widely grown in India. Nashik accounts for 70% of grape exports from India. Grapes are exported from India to various countries. Grape exports to Europe account for 30 to 40%. Maharashtra accounts for 90% of the exported grapes. Nashik's share is 90%. Grapes are produced in 8 to 9 out of 15 talukas in the district. Dindori, Niphad, Chandwad talukas are leading. Grape exports mainly to Bangladesh, Netherlands, England, United Arab Emirates, Russia, Saudi Arabia, Belgium, Sweden and Thailand. Is done in countries.

Reference:

Aksoy, M. A. 2005. The evolution of agricultural trade flows. In: Aksoy, M. A. & Begin, J. eds. Global agricultural trade and developing countries. World Bank, Washington, D.C.

Directorate of Economics and Statistics of Nashik District.

Economic Survey of Maharashtra 2018-19

Horticultural Statistics at a Glance 2018.

Agricultural Statistics at a Glance 2019

Women's Empowerment in India: Issues, Challenges

Associate. Prof. Prakash H. Sahare

R. S. Mundle Dharampeth Arts And Commerce College, Nagpur

sahareph@gmail.com

Abstract :

Empowerment of women has become one of the most important concerns of 21st century. But practically women empowerment is still an illusion of reality. We observe in our day to day life how women become victimized by various social evils. Women Empowerment is the vital instrument to expand women's ability to have resources and to make strategic life choices. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. The study attempts to analyze the status of Women Empowerment in India and highlight the Issues and challenges of Women Empowerment

Key Words: Women Empowerment, Education, Health, Socio-Economic Status economic self reliance India

Introduction

In the history of human development, woman has been as important as man. In fact, the status, employment and work performed by women in society is the indicator of a nation's overall progress. Without the participation of women in national activities, the social, economical or political progress of a country will be stagnated. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. Women empowerment involves the building up of a society, a political environment, wherein women can breathe without the fear of oppression, exploitation, apprehension, discrimination and the general feeling of persecution which goes with being a woman in a traditionally male dominated structure. As far as their social status is concerned, they are not treated as equal to men in all the places. In the Western societies, the women have got equal right and status with men in all walks of life. But gender disabilities and discriminations are found in India even today.

Concept of Empowerment

Empowerment is a multidimensional process, which should enable women or group of women to realize their full identity and power in all spheres of life (Surekharao and Rajamanamma, 1999). It consists of greater access to knowledge and resources, greater autonomy in decision making to enable them to have greater ability to plan their lives, or to have greater control over the circumstances that influence their lives Generally development with justice is expected to generate the forces that lead to empowerment of various sections of population in a country and to raise their status specially in case of women.

Review of Literature

. H. Subrahmanyam (2011) Compares women education in India at present and Past. Author highlighted that there has a good progress in overall enrolment of girl students in schools. The term empower means to give lawful power or authority to act. It is the process of acquiring some activities of women.

M. Bhavani Sankara Rao (2011) has highlighted that health of women members of SHG have certainly taken a turn to better. It clearly shows that health of women members discuss among themselves about health related problems of other members and their children and make them aware of various Government provisions specially meant for them.

Rajeshwari M.Shettar (2015) The Empowerment of Women has become one of the most important concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and women have full opportunities of self decision making and participating in social, political and economic life of the country with a sense of equality.

S.J. Sandhya (2015), Study explores the role of education in women empowerment and the status of women education in rural India. Study found that modern education and facilities have influenced much in women empowerment. But still rural women in Bagalkot district are lagging behind in comparison to women living in urban areas.

Vrajlal K. Sapovadia (2015), Study examines the effect of social schemes in India on women empowerment, fertility & female welfare. The balancing between Men and Women is sine qua non for sustainability of human race provides equality between men & women in opportunities, wages and treatment provides that the State shall make provision for securing just and humane conditions of work and for maternity relief.

Sujit Sarkar, (2019) Author elaborated that education is the main key of the empowerment of women to the nation. Education leads to the empowerment of women improving economic growth, low fertility rate, health and sanitation, Social awareness, equal rights, work participation rate, political participation and other participation may build up a better India. So, both the central and the state government should take steps for the development of women empowerment

Objectives

1. To assess the Awareness of Women Empowerment in India
2. To know the issues and challenges of Women Empowerment.
3. To identify the barrier in the Path of Women Empowerment.

Research Methodology

The study is based on secondary data collected from reputed articles of research journals, books, internet, prominent sites, report sets relevant on Women Empowerment in India

Barriers of Women Empowerment:

The main Problems that were faced by women in past days and still today up to some extent:

1. Gender discrimination	2. Lack of Education
3. Female Infanticide	4. Financial Constraints
5. Family Responsibility	6. Low Mobility
7. Low ability to bear Risk	8. Low need for achievement
9. Absence of ambition for the achievement	10. Social status
11. Dowry	12. Atrocities on Women

Issues :

There are various issues which women generally face in the society in India. Some of the mentioned and described below:

1. Disparity in education:

The level of women education is less than men still in the modern age Female illiteracy higher in the rural areas. Where over 63% or more women remain unlettered.

2 Domestic violence: it is like endemic and widespread disease affects almost 70% of Indian women according to the women and child development official. It is performed by the husband, relative or other family member

3. Sexual harassment: It is the form of sexual exploitation of a girl child at home, streets, public places, transports, offices, etc by the family members, neighbors, friends or relatives.

4. Dowry and Bride burning: Parents or boys demand a lot of money from the bride's family to be rich in one time. Groom's family perform bride burning in case of lack of fulfilled dowry demand. In 2005, around 6787 dowry death cases were registered in India according to the Indian National Crime Bureau reports.

5. Selective abortion and female infanticide: It is the most common practice for years in India in which abortion of female fetus is performed in the womb of mother after the fetal sex determination and sex selective abortion by the medical professionals

6. Disparity in education: The level of women education is less than men still in the modern age. Female illiteracy is higher in the rural areas. Where over 63% or more women remain unlettered.

7. Domestic violence: it is like endemic and widespread disease affects almost 70% of Indian women according to the women and child development official. It performed by the husband, relative or other family member.

8. Child Marriages: Early marriage of the girls by their parents in order to be escaped from dowry. It is highly practiced in the rural India.

9. Inadequate Nutrition: Inadequate nutrition in the childhood affects women in their later life especially women belonging to the lower middle class and poor families.

10. Low status in the family: It is the abuse or violence against women.

11. Women are considered as inferior to men so they are not allowed to join military services. **12 Status of widows:** Widows are considered as worthless in the Indian society. They are treated poorly and forced to wear white clothes.

Challenges

Women often internalize the traditional concept of their role as natural thus inflicting an injustice upon them. Poverty is the reality of life for the vast majority women in India. It is the factor that poses challenge in realizing women's empowerment. There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India

Poverty: Poverty is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.

Education: While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned. the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender bias is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field Household Inequality: Household relations show gender bias in infinitesimally small but significant manners all across the globe, more so, in India e.g. sharing burden of housework, childcare and menial works by so called division of work

Health and Safety: The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and are an important factor in gauging the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned. Professional Inequality: This inequality is practiced in employment and promotions. Women face countless handicaps in male customized and dominated environs in Government Offices and Private enterprises.

Morality and Inequality: Due to gender bias in health and nutrition there is unusually high mortality rate in women reducing their population further especially in Asia, Africa and china. | **Conclusion**

Women empowerment will be real and effective only when they are endowed income and property so that they may stand on their feet and build up their identity in the society. The Empowerment of Women has become one of the most important concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and women have full opportunities of self decision making and participating in social, political and economic life of the country with a sense of equality. Let us take the oath that we want an egalitarian society where everybody whether men or women get the equal opportunity to express and uplift one's well being and well being of the society as whole. Women's empowerment is not a Northern concept women all over the world, including countries in South, have been challenging and changing gender inequalities since the beginning of the history.

References:

- 1 Vipin Kumar Singhal (2015), "Women Empowerment in India- Problems and Challenges" Sunrise Publications, Laxmi Nagar, New Delhi
- 3 Dhruva Hazarika (2011) "Women Empowerment in India : a Brief Discussion" International Journal of Educational Planning & Administration. Volume 1, Number 3 (2011)
- 4 Pankaj Kumar Baro1 & Rahul Sarania "Employment and Educational Status: Challenges of Women Empowerment in India" , A Peer-Reviewed Indexed International Journal of Humanities & Social Science.
- 5 Duflo E. (2011) Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research, Cambridge.
- 6 India: Women's Empowerment - IFAD / OE, 2000. The Republic of India; TamilNadu Women's Development Project : Completion Evaluation, Report 340 – IN Rome, April.
- 7 Rajeshwari M. Shettar (2015). A Study on Issues and Challenges of Women of Empowerment in India IOSR Journal of Business and Management Vol. 17 Issue 4
- 8 Nayak Purusottam, Bidisha Mahanta(2009) Women Empowerment in India. North Eastern University

- 9 Chakrvarty Soumitro ,Kumar Anant., Jha Amar Nath(2013), Women's Empowerment in India :Issues, Chalenges and Future Directions, International Review of Social Scienes and Humanities Vol.5 No. 1
- 10 Goswami, L. (2013). Education for Women Empowerment. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 17-1
- 11 Kadam, R. N. (2012). Empowerment of Women in India- An Attempt to Fill the Gender Gap. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(6), 11-13.
- 12 Nagaraja, B. (2013). Empowerment of Women in India: A Critical Analysis. Journal of Humanities and Social Science(IOSR-JHSS),9(2),45-52 [WWW page]. URL [http: www.Iosrjournals.Org/empowerment.htm](http://www.Iosrjournals.Org/empowerment.htm).
- 13 Deshpande, S., and Sethi, S., (2010). Role and Position of Women Empowerment in Indian Society. International Referred Research Journal, 1(17), 10-12. Sciences, Deonar, Mumbai.
- 14 Suguna, M., (2011). Education and Women Empowerment in India. ZENITH: International Journal of Multidisciplinary Research, 1(8), 19-21.
- 15 Dr. Dasarati Bhuyan “ Empowerment of Indian Women: A challenge of 21st Century” Orissa Review, 2006 16 Vinze, Medha Dubashi (1987) “Women Empowerment of Indian : A Socio Economic study of Delhi” Mittal Publications, Delhi.

भारतीय समाज एवं काव्य में नारी के रूप

प्रा. शफीक लतीफ चौधरी

हिंदी विभाग, छ. शिवाजी महाविद्यालय, ता. कळंब जि. उ. वाद

प्राचीन भारतीय समाज में नारी का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है। मानव जाति की सभ्यता एवं सामाजिक विकास का मूल स्रोत नारी रही है। मानव जीवन में नर-नारी का संबंध अन्य संबंधों के साथ तोला नहीं जा सकता। वास्तव या अवास्तव रूप में नर के बिना नारी और नारी के बिना नर अपूर्ण है। समाज की सभ्यता और संस्कृति का महल नर-नारी संबंध पर आधारित है। विश्व के विकास क्रम में नर के समान नारी का स्थान महत्वपूर्ण रहा है। नारी के गर्भधारण से लेकर बच्चे को जन्म देने तथा उस शिशु को समझ आने तक का लालन-पालन मुख्यतः स्त्री ही करती है। याज्ञवल्क्य मुनि कहते हैं, "जिस तरह चने अथवा सीप का आधा दल दूसरे से मिलकर पूर्ण होता है, उसी प्रकार पुरुष के सामने खाली आकाश नारी के साथ मिलने से पूर्ण होता है।" (१) सृष्टि में नारी ने अपने सौंदर्य और व्यक्तित्व से युगों-युगों से धर्म साहित्य और इतिहास को प्रभावित किया है नारी ने पुरुष का पोषण अपने विविध रूपों से किया है। साहित्य में नारी पुरुष के जीवन का पोषण एवं विकास किया हुआ दिखाई देता है।

नारी के प्रति टॉमर मूर का मत है, "स्त्री रात का तारा और प्रभात का हीरा है, वह तो ओस कन है जिससे कांटो का मुँह भी हीरो से भर जाता है।" (२) नारी का व्यक्तित्व अपने आप में सृष्टि के आरंभ से ही देश-काल एवं वातावरण के अनुसार दबा हुआ कभी उभरता दिखाई देता है। नारी को अपनी मूल अधिकार के लिए हमेशा संघर्ष करना पड़ा है। सृष्टि को दृष्टि से देखा जाए तो नारी की भावना और मानसिक क्षमता पुरुष के समकक्ष है। परंतु समाज प्राकृतिक शारीरिक भिन्नता को ही महत्व देकर विभिन्न परिस्थितियों में उसे दुर्बल तथा निचले स्तर का साबित करने का प्रयत्न होता आ रहा है।

(1) विश्व के ज्ञात इतिहास पर दृष्टिपात करने पर दिखाई देता है की मानव सभ्यता की आरंभिक स्थिति में नर-नारी समकक्ष माने जाते थे। स्त्रियों को निम्न स्तर की नहीं माना जाता था। ईसा पूर्व 12 वीं शती में यूरोप में जुद्धा स्त्रियाँ योद्धा, भविष्यवेता और न्यायाधीश इत्यादी के पद पर आसीन थी। अरेबिया में आरंभ में पैगंबरों की स्त्रियों को पर्याप्त स्वतंत्रता थी। "बटल ऑफ कमेल" में बीबी आयशा ने योद्धा के रूप में सराहनीय कार्य किया था। सुल्तान वायजिद (पहला), रशीद-अल-ममुन तथा हारून-अल-इजिस में नारियों को कानूनी संरक्षण प्राप्त था। तार्तरो के आक्रमण के पश्चात मुस्लिम स्त्रियों को अनेक कड़े नियमों में बाध्य किया गया।

ग्रीस में स्त्रियाँ सभी क्षेत्रों में सहयोग लेती थी। साहित्य क्षेत्र में भी पेनेलोप अन्ड्रोमेश आदि वहाँ की नारियाँ अमर हैं। इटली की नारियाँ शूरागता थी। तो जर्मन की स्त्रियों अपने तुकड़ियों की प्रमुख हुआ करती थी। इंग्लैंड स्त्रियाँ पुरुषों के कंधों से कंधे मिलाकर प्राचीन काल में भी कार्यरत रही थी। सभ्यता की इस स्थिति में विश्व भर में विभिन्न कारणों से करवट ले ली और नारी की स्वतंत्रता का हरण कर उसे समाज में निम्न वर्ग में परीगणित किया जाने लगा। (३) ईश्वर की इस प्यारी कृती नारी को कितनी कामयाबी की बुलंदियों को छू कर भी इस नारी को आज देखा जाए तो निम्न वर्ग में गिनती की जाने लगी।

भारतीय समाज में नारी का स्थान

आज देखा जाए तो प्राचीन भारतीय समाज में नारी का स्थान बहुत महत्वपूर्ण आ रहा है। दृष्टिकोण से देखा जाए तो, मनुष्य सामाजिक प्राणी है और मानव समाज का महत्वपूर्ण अंग है। इसी के साथ समाज का आवश्यक हिस्सा परिवार है, और इसी परिवार का केंद्र बिंदु नारी है। पाश्चात्य को भारतीय संस्कृति की जिन विशेषताओं ने अपनी ओर आकर्षित किया है उनमें नारी-गौरव प्रमुख है। महामना एण्डूज ने कहा है, "भारत वर्ष की महानता का सच्चा रहस्य तो हमें कुटुंब के अंदर ही मिलता है।... एक ओर पुरुष मातृशक्ति के रूप में स्त्री की पूजा करता है, दूसरी ओर स्त्री का आदर्श अनुपम पतिव्रत-धर्म है जो दोनों, भारतीय स्त्री पुरुषों को एक कोमलतम अटूट स्नेह-सूत्र बाँध देते हैं।" (५) जहाँ नारी की पूजा होती है, और सत्कार होता है वहाँ देवता निवास करते हैं। वैदिक सभ्यता और साहित्य के निर्माण में नारी का योगदान महत्वपूर्ण रहा है। वैदिक काल में नारी के लिए किन किन शब्दों का इस्तेमाल हुआ है उसी पर दृष्टि से डालने पर उस समय समाज में नारी की स्थिति के बारे में स्पष्टता दिखाएँ देंगी। तत्कालीन समाज में नारी को अनेक नामों से संबोधित किया गया है।

१) निरुक्त में कहाँ है. "मानयन्ति एनाः पुरुषाः।" पुरुष उसका सम्मान करते हैं: उसे मेना कहा गया है।

२) नारी नर की सहयोगिनी है अतः उसे "योषा" कहते हैं।

३) नारी सौंदर्य को बुनती या बिखेरती है - वयति सौन्दर्यम। अतः उसे "वामा" कहा है

४) नारी पुरुष के मन को आल्हादित करती है अतः वह "प्रमदा" है।

५) नारी काम्या होने से "कामिनी", रम्या होने से, "रमणी" सन्तति उत्पन्न करने के कारण "जननी" कहलाती हैं।

६) माता, पत्नी, भगिनी, पुत्री आदि सभी रूपों में पुजनीय होने से उसे "महिला" कहा गया है। एवं पति द्वारा उसका भरण-पोषण होता है अतः वह "भार्या" कहलाती हैं। (६)

भारत में प्राचीन काल से यह स्पष्ट होता है , की प्राचीन काल में पुरुष द्वारा पोषित , सुख देने वाली ,विभिन्न रूपों से पूजनीय, सुंदर मददगार के रूप में नारी को गौरव प्राप्त था। " भारतीय नारी के सभी स्वरूपों में एक सात्विकता थी, एक सौम्यता थी, एक दिव्यत्व था, जो समाज के शिरोभाग को विभूषित करता था और इस स्थान को प्राप्त करने के लिए उसे कोई संघर्ष नहीं करना पड़ता था। वरन अपने प्राकृतिक गुणों की सहज अभिव्यक्ति में स्वभाव से ही उसे वह पुण्यवाद प्राप्त था। "(७) स्त्री निसर्ग की उत्पादिका प्रतिपालिका और प्रेरणादायिनी होने के कारण उसमें सर्जन ,परवरीश और प्रलय की ताकत उसमें भरी हुई है। " भारतवासियों के सभी आदर्श स्त्री रूप में ही पाए जाते हैं। विद्या का आदर्श सरस्वती में धन की लक्ष्मी में पराक्रम का महामाया में अथवा दुर्गा में , सौंदर्य का रति मे, पवित्रता का गंगा में। यहाँ तक की भारतवासियों ने सर्वशक्तिमान भगवान को भी जगत् जननी के रूप में देखा है। "(८) जिस देश में नारी को कष्ट या तकलीफ दी जाती थी वहाँ का शासन असफल माना जाता था। छांदोग्य- उपनिषद में केकेय नरेश अश्वमति का कथन है, " मेरे राज्य में कोई स्वैरिणी स्त्री नहीं है।" नारी जाति में स्वैरिता न फैले इस दृष्टि से राज्य का कर्तव्य पुरुषों के कामाचार से बचना था। शासन से स्त्रियों को " अवध्य " मना गया था। जिस अपराधों के लिए पुरुषों को कड़े दंड दिए जाते थे, स्त्रियाँ उनके लिए साधारण दंड पाकर छुटकारा पा जाती थी। "(९)

विद्वानों की दृष्टि में नारी के प्रति विचार**

विभिन्न विद्वानों ने अपने लेखन में नारी के प्रति अपने अपने विचारों को व्यक्त करने का प्रयास किया है।उन विचारों को देखना उचित होगा।

१) राष्ट्रपिता महात्मा गांधी:- मेरी को नर की अपेक्षा उच्च बताते हुए कहा है , " स्त्री को कहना उसका अपमान है। यदि शक्ति का मतलब नैतिक शक्ति है तो स्त्री से कई अधिक शक्तिमान है।...यदि पति देवता है तो पत्नी देवी है। वह दासी नहीं बल्कि मित्र तथा सचिव है.... पति-पत्नी एक दूसरे के गुरु है। "(१०)

२) स्वामी विवेकानंद:- " स्त्री पूजन से ही समाज की प्रगति होती है। जिस देश में अथवा समाज में स्त्री पूजन नहीं होता वह देश अथवा समाज कभी ऊँचा नहीं उठ सकता। "(११)स्वामी विवेकानंद जी ने पाश्चात्य देशों के अधःपतन की वजह " शक्ति रूपिणी " स्त्री को अवहेलना माना है।

कोपर:- इस विद्वान का मानना है , " यदी संपूर्ण विश्व का राज्य भी मिले और नारी ना हो तो पुरुष भिक्षुक ही है परंतु अपने गुणोंवाली नारी भिक्षुक के घर में भी हो तो वह राजा है। "(१२)

* महादेवी वर्मा:- इन्होंने नारी के प्रति कहा , " पुरुष प्रतिशोध मय शोध है। स्त्री क्षमा है। पुरुष शुष्क कर्तव्य है। स्त्री सरस सहानुभूति। पुरुष ब्रम्ह है तो स्त्री हृदय की प्रेरणा है। " (१३)

डॉ. हजाप्रसाद द्विवेदी:- इन महान आलोचक ने नारी के प्रति कहा है , " जहाँ कहीं अपने आपको उत्सर्ग करने की अपने आपको खपा देने की भावना प्रधान है,वही नारी है।"(१४)

मंशी प्रेमचंद:- महान साहित्यकार प्रेमचंद जी के नारी के प्रति विचार , " पुरुष विकास के क्रम में नारी से पीछे हैं।जिस दिन वह भी पूर्ण विकास तक पहुंचेगा वह स्त्री हो जाएगा। वात्सल्य, दया, स्नेह , कोमलता , इन्ही आधारों पर सृष्टी थमी हुई है और स्त्रियों के गुण है। "(१५)

नारी संबंध में विद्वानों , चिंतकों , साहित्यकारों के विचारों को समझने के पश्चात यह वास्तव सामने आता जाता है की नारी शक्ति . बुद्धि . दया , त्याग , प्रेम , क्षमा आदि की सौंदर्यपूर्ण प्रतिमा है। किसी भी पुरुष का जीवन अधा अधुरा रह जाएगा। नारी की विविध छटाएँ**

आज देखा जाए तो भारतीय समाज में विभिन्न क्षेत्रों में नारी-जीवन विविध अंगों से विकसित होता आया है उसके विविध हटाए इस प्रकार हैं।

सामाजिक परिवेश की दृष्टि से:- नारी के माता , पत्नी, सखी, भगिनी, सपत्नी परिचारिका, सेविका, तपस्विनी , आदि छटाएँ मिलते हैं।

धार्मिक परिवेश की दृष्टिसे:- नारी रमा, जगदम्बा, श्री सरस्वती , काली ,देवदासी आदि छटाएँ मिलती है।

राजनीतिक परिवेश की दृष्टि से:- शासिका, कुटनीतिज्ञा, योद्धा, राजनीतिज्ञा, दासी आदि छटाओं में दिखती है।

काव्यशास्त्रीय परिवेश की दृष्टि से:- नारी के स्वकीय, पर कीया, वासकसज्जा, प्रेषित पतिका, आदि छटाएँ हैं।

** भारतीय काव्यशास्त्र में नारी के रूप**

भारतीय काव्यशास्त्र में काव्य को अनुप्राणित नारी ने अपने सौंदर्य से करती आ रही हैं। नारी बिना काव्य अधूरा है। अगर वह पूर्ण भी हो तो वह आकर्षक नहीं होगा अंतः नारी काव्यशास्त्र का आवश्यक अंग बन कर रही है। भारतीय काव्यशास्त्र में अनेक विद्वानों ने अलग-अलग विचारों से नारी के प्रति अपने विचारों का विवेचन किया है।

जाति के अनुसार:- पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिनी, हस्तनी, आदि

धर्म के अनुसार:- विवाहिता या स्वकीया, परकीया, गणिका आदि।

अवस्था के अनुसार:- प्रेषित पतिका, खंडिता, कलहान्त रिता, विप्रलब्धा, उल्कंठिता, वासकसज्जा, स्वाधीन पतिका, अभिसारिका, प्रवत्स्यत् पतिका, आगतपतिका इ।

गुण के अनुसार:- उत्तमा, मध्यमा, अधमा इत्यादी भेद है।

नागरीक नारी, कुलीन नारी, सुशिक्षित नारी, ग्राम्य नारी, अशिक्षित नारी, इस प्रकार नारी के आदी रूप देखने को मिलते है।

संक्षेप में देखा जाये तो प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल तक नारी का समाज में स्तर एक-सा नहीं रहा है। सामाजिक दृष्टि से देखा जाये तो नारी का माता और पत्नी का रूप प्रमुख रहा है। विभिन्न कालों में सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक परिवर्तन हुए और नारी के सम्मान का उत्थान- पतन हुआ है।

निष्कर्ष

गृहस्थी जीवन का मुख्य केंद्र नारी रही है। वह गृहस्थी की संचालिका और पुत्रप्रसविनी होने से नारी स्वावलंबी थी। वैदिक काल में नारी धर्म के प्रभाव से संपूर्ण आज्ञाद थी। नारी पुरुषों के समान सभी क्षेत्रों में प्रतीभागी होती थी। प्राचीन काल में ऋषियों के मन में नारी का सौंदर्य प्रेम और श्रद्धा का भाव पैदा करता है। भारतीय साहित्य में नारी पुरुष के जीवन का पोषण एवं विकास करती रही है। नारी के कोख से पैदा, बाहों में खेला, माता की ममता, बहने का प्यारा, पत्नी का समर्पण प्राप्त कर पुरुष ' चट्टाणहृदयी ' रहा है। पुरुषों के दृष्टिकोण में नारी केवल बंधन के प्रतीक है। परिवर्तनशील युग में स्त्री की हालत बदलती गई। देवी के स्थान पर वह बच्चे पैदा करने वाली वस्तु बनकर रह गई है। कालांतर में उसकी गिनती ' शुद्रो ' में होने लगी। हिंदी साहित्य में सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, तथा काव्य शास्त्रीय दृष्टि से अलग अलग छटाओं में चित्रित होती रही है।

संदर्भ:

- १) शब्दकल्पदुम भाग २ पृष्ठ-८६८ (छायावादी कवियों की नारी भावना: डॉ. मृदुला गर्ग ,पृष्ठ-३५
- २) राजकुमार वर्मा, कुललना गद्य भाग , पृष्ठ-१४८
- ३) प्रा. डॉ. गुरुनाथ नाडगौडा, सामाजिक आंदोलन पृष्ठ ८०
- ४) वही पृष्ठ-७५
- ५) डॉ. श्यामबाला गोयाल , भक्तिकालीन राम तथा कृष्ण काव्य की नारी भावना ,पृष्ठ-८१
- ६) मुंशीराम शर्मा , वैदिक संस्कृति और सभ्यता ,पृष्ठ-१०१
- ७) कल्याण- हिन्दू संस्कृति अंग पृष्ठ-६२५(डॉ. वल्लभदास तिवारी हिन्दी काव्य से नारी पृष्ठ-४५)
- ८) चंद्रवती लखनपाल . स्त्रियों की स्थिति पृष्ठ-६२५(डॉ. वल्लभदास हिन्दी काव्य में नारी पृष्ठ-४५)
- ९) मनुस्मृति ३/५६-५७
- १०) यू.एस. मोहनराव-महात्मा गांधी का संदेश-संकलन और संपादन पृष्ठ-४२
- ११) विवेकानंद , भारतीय नारी(मराठी संस्करण) पृष्ठ-७३
- १२) डॉ. भगतसिंह- प्रेमचंद के नारी पात्र पृष्ठ-०१
- १३) महादेवी वर्मा- शृंखला की कड़ियाँ पृष्ठ-०४
- १४) डॉ. द्विवेदी- बाणभट्ट की आत्मकथा पृष्ठ-१५४,१५५
- १५) प्रेमचंद- कर्मभूमि पृष्ठ-२२२
- १६) डॉ. सौ.जे. एम. देसाई- आधुनिक हिन्दी काव्य में नारी, विद्या प्रकाशन ,कानपुर.

साठोत्तरी हिंदी उपन्यासों में विद्रोही प्रेमिका नगरीय परिवेश में

प्रा. डॉ. कदम शिवाजी शेषराव

हिंदी विभागाध्यक्ष, शंकरराव जावले पाटील महाविद्यालय लोहारा ता. लोहारा जिला. उस्मानाबाद
साठोत्तरी परिस्थितियों का प्रभाव सबसे अधिक इस वर्ग के नारी पात्रों में दिखाई देता है। बदली हुई परिस्थितियों के प्रभाव से परंपरागत नारी पर गतिशीलता की मंजिल पार करके विद्रोही रूप में दिखाई देने लगी है। विद्रोह के अन्य रूपों के समान विद्रोही प्रेमिका के तीन रूप दिखाई देते हैं।

- 1) प्रेमी को प्राप्त करने हेतु घर में विद्रोह करने वाले प्रेमिका।
- 2) प्रेमी के मार्ग में आड आने वाले सामान तथा पुरानी मान्यताओं एवं मूल्यों के प्रति विद्रोह करने वाली प्रेमिका।
- 3) कायरा अथवा कुंठित प्रेमी के प्रति विद्रोह करने वाली प्रेमिका।

‘ चौदह फेरे’ के अहिल्या पहली ही नजर में अपने ममेरे भाई राजू से प्यार करने लग जाती है। लेकिन राजू की ओर से कोई स्पष्ट संकेत नहीं मिलता। राजू फौज में वापिस चला जाता है। मन में गुबार लिए वह अल्मोडा छोड़ कोलकाता चली जाती है। इधर उसके पिता उसकी शादी सर्वेश्वर के साथ करने को तत्पर है। उसे है बताया गया है कि राजू लड़ाई में मारा गया है। किंतु बाद में जब उसे पता चलता है कि राजू मारा नहीं गया तो अपने होने वाले विवाह के मुहूर्त से पहले पिता और पिता के मान अपमान की चिंता न करके अल्मोडा भाग जाती है। वहां उसका विवाह राजू से हो जाता है।

प्रेम की परंपरागत मान्यताओं को तोड़ने वाली भी कुछ प्रेमिका हैं। ‘ दूरियां’ कि नमिता हरी से एकनिष्ठ प्रेम करने वाली प्रेमिका है। घर की लाखों की संपत्ति छोड़ वह हरि के साथ तीन प्रकार की नौकरियां कर गरीबी में गुजारा करती है। उसे ईमानदारी पसंद है। “ उसे बचपन से ही लगता है कि वह परंपराओं द्वारा बनी दीवारे तोड़ दे, सब संबंधों को झुठला दे।”¹ ऐसा करती भी है। हरी से उसे दूर रखने के परिवार वालों के सारे चोर चले बेकार हो जाते हैं। सुरेश से वह कहती है- “ एक लड़की केवल एक चिड़िया नहीं होती, उसकी और भी जिंदगी होती है। काम करना उसमें एक भाग है, प्रेम करना दूसरा।”²

1) ‘ दंडद्वीप’ की मनीषा 3 बच्चों के बाप अमित से प्यार करती है। राजू के ऊपर वह यह ‘ एक्सपेरिमेंट’ करती है कि जो भी न लिंग के व्यक्ति आयु में अधिक अधिक अंतर होने पर भी क्यों परस्पर आकर्षित हो सकते हैं? पुरानी मान्यताओं को तोड़ वह बिना विवाह किए ही अमित की बच्चे की मां बनती है। उसका निश्चय है- “ लेकिन मैंने भी सोच लिया है कि अब कुछ भी हो इनके साथ हूं।”³ समाज की मान्यताओं का विरोध देवदासी की करुणा भी करती है। देवदासी होने पर जब रियासत का राजा राज सिन्हा उसे अपनी पलंग शायरी बनाता है तो पुंडरीक के सामने अपना आक्रोश व्यक्त करती हुई वह कहती है, “ अगर तुम्हारी पत्नी की गोद में सुंदर कन्या खेलने लगे, अत्यंत रूपमती हो तो क्या उसे देवदासी बनाओगे और फिर वह देवदासी पलंग- दासी बनेगी, पथ- भ्रष्ट होगी। राक्षसों के सामने नाचेगी।”⁴ उसके इस कथन में सामाजिक मान्यताओं तथा नारी शोषण के विरुद्ध विद्रोह की भावना स्पष्ट दिखाई देती है।

2) ‘ सपना बिक गया’ की राका का प्रगतिशील प्रेमिका है। विवाह पूर्व का गर्भ धारण कर वह सोचती है- “ हमने अपना जीवन साथी बना लिया है, हम उन रूढ़ियों के दास नहीं बनना चाहते, बन ही नहीं सकते जो सदियों से हमारा विनाश करती चली आ रही है।”⁵ ‘टूटा हुआ इंद्रधनुष्य’ की शोभना प्रेम के बारे में नवीन क्रांतिकारी विचार रखती है। उसके अनुसार विवाह में करते हुए की भावना रहती है। और समर्पण के बाद प्रेम करते हुए भी वह प्रेम को कायम रखने के लिए मनीषा को ठुकरा कर प्रभात को अपनाती है। मनीषा को समझाते हुए कहती है- “ मनीषा, प्यार में ‘ पाँजिटिव’ होना बिल्कुल आवश्यक नहीं।”⁶ पति- पत्नी में बहुत कुछ होता है। “ स्नेहा, श्रद्धा, विश्वास एक दूसरे की आवश्यकता और..... सेक्स। पर जो तुम्हारे और मेरे बीच है और शायद ना भी हो।”⁷

3) पतझड़ की आवाज की सुनीता ने अनेकों पुरुषों से संबंध रखा, पर विवाह एक से भी नहीं किया। उसका विवाह में विश्वास नहीं है। उसे पति नहीं मित्र चाहिए। “ इतना तो है ही कि ऐसा कोई नहीं मिला जिसे मैं 1 महीने से ज्यादा बर्दाश्त कर सकू। सो आई एम स्टिल सिंगल।”⁸ “आफ्टर ऑल सिंगल हो और मैं मैचुअर र भी तो बिना फ्रेंड के रिस्पेक्ट मेंटेन नहीं होती।”⁹

पटित उपन्यासों में कुछ ऐसी प्रेमिका ने भी दिखाई देती है जो प्रेम के असफल हो जाने पर या प्रेमी के कुंठित या कायर होने पर विद्रोही हो जाती है। यह विद्रोह के असफलता के कारण ही होता है।

4) 'आदमी बैसाखी पर' की वरदा इसी प्रकार की पात्र है और उसने लंगड़े अनाम से प्यार किया था। जिसे अनाम ठुकरा देता है क्योंकि वह हिंदू का दीवाना है। वरदा जब अनाम को भरकर चेष्टा करने पर भी आकर्षित करने में असफल रहती है तो विद्रोह में अलार्म को चिढ़ाने के लिए लफंगे परितोष के प्रति प्यार जताने लगती है। हिंदू के द्वारा ठुकराए जाने पर वर्धा उसे जलाने के लिए जले पर नमक छिड़कते हुए कहती है- "अपने एक काली लड़की के प्यार को ठुकराया और इंदु ने एक लंगड़े प्रेम को लात मारी"10

5) बदनसीब की प्रीतम बसंत से प्यार करती है किंतु बसंत बहार को चाहता है। प्रीतम बसंत को पाने में असफल रहती है। और फलस्वरूप विद्रोही हो जाती है तो बसंत पर चिल्लाती हुई कहती है- "जब औरत प्यार छोड़कर तिरस्कार को अपनाती है तो वह एक खूंखार शेरनी हो जाती है..... याद रखना"11

1 स्वच्छंद आचरणवाली योन संचालिकाएं:

युवतियों का चित्रण अनेक उपन्यासकारों ने किया है। यह स्वभाव से उद्धत तथा आचरण से स्वच्छंद रहती है। शरीर की पवित्रता अथवा पवित्रता को लेकर इनके मन में कोई द्वंदव उपस्थित नहीं होता, बल्कि प्रेम-प्रसंगों में स्वयं अपने त्रैमास पद के समक्ष में अपना प्रदर्शन करने को आतुर दिखाई देती है। इनके पुरुष परिचितों या मित्रों का दायरा विशाल रहता है, तथा पुरुष के हाथों उन्हें खिलौना बनाते भी देखा जा सकता है। नारी पुरुष के आदिम संबंधों के आगे सभी नैतिक मान्यताओं को झुठलाती है। यह युवतियां अपना स्वतंत्र जीवन जीने में विश्वास करती हैं। प्रेम में प्रथम पुरुष ही अंतिम पुरुष भी हो इस मान्यता को लेकर यह तो दुनिया माता-पत्नी करती दिखाई नहीं देती। इसी कारण प्रेम में विफल होने की स्थिति में किसी प्रकार के मानसिक यंत्रणा को अथवा आत्मग्लानि का भाव इन में देखने को नहीं मिलता, "जबकि नियति सभी की सामान्यतः असफल प्रेमिका होकर रह जाती है, क्योंकि इनकी स्वच्छंद वृत्ति के कारण कोई विश्वासी और कर्तव्यनिष्ठ प्रेमी दूंद पाना उनके लिए कठिन बनता जाता है"12 चांद(सीमाएं टूटती है), बेला(राग दरबारी), लुपीका(उसका शहर), उदिता(अनाम स्वामी), रति(सूरजमुखी अंधेरे के), रुबीना(पैरों के छाले), चंपा(कच्ची-पक्की), माला(कांच घर), मनीषा(दंड द्वीप) शीला(मुर्गी खाना) सीमा(अंतराल) इसी प्रकार की है और कहीं नहीं करती, यद्यपि अपनी इस स्वच्छंद वृत्ति का को परिणाम भी इन्हें किसी न किसी रूप में भोगना ही पड़ता है। चांद अपने पिता के मित्र(जिसे वह कभी अंकल कहा करती थी) को प्रेम करती है किंतु वही समय आने पर उसे अकेली छोड़ सदा-सदा के लिए अज्ञातवास कर जाता है। उसके उपरांत- "उसके आसपास किसी समुद्री किनारे जैसे वीरां नगी थी। जहां से पूरे दिन नहाने और खाने के बाद लोगों की भीड़ वापिस चली गई हो"13 बेला अपने गांव से किसी रहस्यमय बीमारी की हालत में विदा लेती है जो पिता के लिए कलंक का कारण बनती है। लुपीका, रति उदिता, चंपा, माला, रुबीना, इरा, शीला सभी अपने स्वतंत्रता का मूल्य चुकाने को बाध्य होती हैं। मनीषा तो और विवाहिता मां बनकर अपने सुदृढ़ प्रेम की दुआ ही भले ही देती है, किंतु समाज में वह देखें एवं कटु परिहास को भोगति है। इराके स्वभाव में मनुष्य के शरीर के प्रति आदिम चाह इस सीमा तक है कि वह एकाधिक पुरुषों को अपनी देशों पर भी अंततः अकेली रह जाने की पीड़ा भोगति है।

2 निर्मल प्रेम की साधिकाएं:

नारी जब प्रेम करती है तो प्रेमा स्पंद पर अपना सर्वस्व न्योछावर करने में ही अपने प्रेम की पूर्णता मानती है। किंतु मन देने के बाद भी तड़पने के लिए कुछ सीमा रेखा अपने बीच बनाए रखती है। यह सीमा रेखा उसके प्रेम की सामाजिक स्वीकृति मिलने तक बनी रहे इसके लिए वह अपने रुदय पर प्रयत्न पूर्वक नियंत्रण रखती है। अपना कौमार्य अपने प्रेमी को तभी समर्पित करने को वह तत्पर होती है जब वह उसे पति रूप में भी पा लेती है। यदि किन्हीं विशेष परिस्थितियों में शरीर की सीमाएं टूटती भी है तो यही मानकर की वहीं पुरुष उसका प्रथम और अंतिम पुरुष होगा। भले ही दुर्भाग्य रहेगी पुरुष नारी की निष्कपट निकटता पाकर उसे ही लाचित करता फिर। "बेघर की संजीवनी परमजीत को मनसा-वाचा-कर्म से अपना मान कर ही देह अर्पण करती है। किंतु परमजीत व्यर्थ की शंका के कारण उसे अपमानित कर सदा-सदा के लिए परित्याग कर देता है।"14

'गली आगे मूडती है' की जयंती अपनी आत्मा से रामानंद तिवारी को प्रेम करती है। उसकी उदासीनता अपने प्रति अनुभव कर वह कुछ समय के लिए बहुत ही वाचाल और साहसी बन जाती है। किंतु अपने इस अस्वाभाविक आचरण के लिए वह स्वयं दुख की होती हुई रामानंद के समक्ष अपना हृदय खोलती है- "तुमने जयंती को समझा ही कब ? वह प्रेम की विषम लड़ाई लड़ रही थी। तुमने उसके प्यार को प्रगल्भता, संकेतों को सहानुभूति और समर्पण को संस्थापन समझ लिया। तुम नहीं जान पाए कि अपने को ही लगाना करने में नारी को कैसा जहर पीना पड़ता है। उसने खुद अपनी निर्धनता के कारण ऐसी गुलामी का अनुभव किया कि

कुछ समय के लिए तुमसे बोलना बंद कर दिया। पर तुम? तुम भला उसकी चाहत को क्यों समझने लगे।"15 किरण(गली आगे मूडती है), मृणाल(पुनर्नवा), शारदा(जल टूटता हुआ), मीरा(कंदील और कुहासे), आदि।

3 अज्ञान योवनाएं:

किशोर वयस की भावनात्मक चंचलता लिए कुछ ऐसी युवतियों का उल्लेख भी इन उपन्यासों मिलता है। जो वह संधि पर आकर शारीरिक परिवर्तनों के प्रति एक आश्चर्य मिश्रित जिज्ञासा भाव लिए है, जिनके अबचेतन में प्रेम पाने और प्रेम करने की व्याकुलता तो है किंतु उसकी स्पष्ट अभिव्यक्ति जिनके सामर्थ्य के बाहर है। काया(लाल टीन की छत) यौवन की दहलीज पर पहुंचते- पहुंच नारी- पुरुष के संबंधों को लेकर जिज्ञासु हो उठती है। किंतु जब वह भी रन के संपर्क में आती है तो दोनों के बीच प्रवाहित विपरीत आकर्षण- प्रवाह को वह ठीक ठीक समझ नहीं पाती। इसलिए दोनों ही अनेक बार एकांत क्षणों में एक दूसरे के निकट आ- आकर दूर ही जाते हैं। अपनी शारीरिक मांग को ठीक नहीं समझ पाती काया किंतु यही मांग जब उसे डाई के बेटे भोलू से स्पर्श सुख अनुभूति कराती है तब उसे एक अनिर्वचनीय सुख अनुभूति होती है। यही अनुभूति अनजाने में उसे अपने वस्त्र शरीर से हटा अपना ही शरीर मुकदर निहारने को प्रेरित करती है। लुपीका(उसका शहर) भी मॉडलिंग का कार्य करती है किंतु आयु में अपरिपक्व होने के कारण कभी अपने पिता के प्रति ही अनजाने अनुराग से भर उठती है, कभी प्रोफेसर दशानन के लिए आकर्षण से भर उठती है। किंतु मनीषा और उसके प्रेमी के संबंधों को लेकर उसमें एक व्यक्ति उत्तेजना भर उठती है। इस कारण ही वह घर वालों के विरोध के बावजूद मनीषा की सहायता करने को उद्धत होती है। इस प्रकार नारी का प्रेमिका रूप अपनी विविधता में आलोच्य उपन्यासों का उपयोग बना है। यह रूप त्यागमई, प्रेमपुरी ता, कोमल हृदय प्रेमिका का भी है जो प्रेम की खातिर सर्वस्व लुटाने में पीछे नहीं हटती, और वासना के ज्वार में बहने वाली कर्मियों का भी है जो प्रेम को शारीरिक परितृप्ति मात्र का पर्याय मान लेना है। इतना तो कहना ही पड़ेगा कि भले ही वासना का ज्वार उन्हें जलाता हो किंतु हृदय में प्रेमासपद के प्रति प्रेम और समर्पण का अभाव इन्हें भी नहीं है।

4 निष्कर्ष:

साठोत्तरी उपन्यासों में प्रेमिका के विभिन्न रूपों के ऊपर हुए विवेचन से स्पष्ट हो जाता है कि उपन्यासकार ओने प्रेमिकाओं के चित्रण में विशेष रुचि दिखाई है। प्रेमिकाओं की इतनी बड़ी संख्या इसका प्रमाण है। उपन्यासों में प्रेम और प्रेमिका के स्वरूप ओवर में भी परंपरागत दृष्टि से परिवर्तन स्पष्ट दिखाई देता है। परंपरागत प्रेमिकाओं की संख्या अन्य प्रकार की प्रेमिकाओं की तुलना में कम है जो यह स्पष्ट करती है कि प्रेम के क्षेत्र में प्राचीन आदर्श अमान्य हो रहे हैं। आज की प्रेमिका त्याग और बलिदान के स्थान पर सम्मान, धन तथा सांसारिक ता को महत्व देती है। 'बोझ' उपन्यास की रीटा इसका उदाहरण है। आर्थिक लाभ के लिए प्रेम का नाटक करने वाली प्रेमिका है भी कम नहीं है। अधिकांश प्रेमिका अपने प्रेमी को पति बना कर समाज में अपना प्रतिष्ठित स्थान बनाने में प्रयत्नशील लगती है, यह बात अलग है कि उन्हें सफलता कम ही को मिलती है। प्रेम में सफल न होने पर आज की प्रेमिका परंपरावादी प्रेमिका के समान अपना जीवन रोते हुए ना काटकर अपने जीवन का कोई अन्य आधार चुन लेने को सचेत रहती है।

संदर्भ संकेत:

- 1)दूरियां- रजनी पानी कर पृष्ठ-113
- 2) वही पृष्ठ-135
- 3) दंड द्वीप- रमेश उपाध्याय पृष्ठ-39
- 4) देवदासी- कमल शुक्ला पृष्ठ-25
- 5) सपना बिक गया- भगवती प्रसाद वाजपेई पृष्ठ-46
- 6) टूटा हुआ इंद्रधनुष्य- मंजुला भगत पृष्ठ -18
- 7)वही पृष्ठ-21
- 8)पतझड़ की आवाजे- निरुपमा सेवती पृष्ठ -20
- 9)वहीपृष्ठ -23
- 10)आदमी वैशाखी पर- लक्ष्मी नारायण लाल पृष्ठ-47
- 11) बदनसीब- अनुराधा पृष्ठ-87

राष्ट्रीय टिकाऊ शाश्वत विकास रणनीती

प्रा.जाधव यू.बी.

अर्थशास्त्र विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे, एस.एस.जी.एम.कॉलेज.कोपरगाव

गोषवारा –

शाश्वत विकास हि संकल्पना काळाची गरज आहे. शाश्वत विकास यास 'टिकाऊ विकास', 'चिरकालीन विकास' असेही संबोधले जाते. शेती, पर्यटन, पाणी, शहरे, मृदा इ.संबंधनासाठी शाश्वत विकास काळाची गरजच आहे. राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शाश्वत विकास हि संकल्पना सर्वात महत्वाची संकल्पना ठरत आहे. शाश्वत विकास या संकल्पनेच्या माध्यमातून वर्तमान पिढ्यां बरोबरच भविष्यातील पिढ्यांचा विचार केला जातो. संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी, नैसर्गिक साधनसामग्रीच्या संवर्धनासाठी व पशु-पक्षी-जल-मृदा संवर्धनासाठी शाश्वत विकास हि संकल्पना महत्वाची भूमिका निभावत आहे.

प्रस्तावना –

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वतःच्या गरजा भागविण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागवू शकतो. शाश्वत विकासाची संकल्पना केवळ पर्यावरणाशी संबंधित नाही. नष्ट होत जाणारी संसाधने व वेगाने होणारा पर्यावरण ह्यासातून ही संकल्पना निर्माण झाली. दिवसेंदिवस शाश्वत विकास या संकल्पनेचे महत्व वाढत जातच आहे तसेच व्याप्तीसुद्धा वाढत आहे. शाश्वत विकास या संकल्पनेत दारिद्र्य निर्मूलन, चांगले आरोग्य, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, स्वच्छ पाणी, हरीत उर्जा (सौर, पवन, जैव) शाश्वत शहरे, वातावरण बदल व जमिनीवरील जीवन सुरक्षा इत्यादी घटक समाविष्ट होतात. शाश्वत विकास हि संकल्पना प्रभावीपणे राबविली तर निश्चितच नैसर्गिक संसाधने, पर्यावरण यांचे संरक्षण होऊन सर्व समाजाचे कल्याणहित साध्य होईल.

शाश्वत विकास या संकल्पनेचे महत्व –

मानवी गरजा अमर्यादीत आहेत परंतु अमर्यादीत मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी संसाधने दुर्मीळ व मर्यादित आहेत. दुर्मीळ मर्यादीत संसाधने यांचे संवर्धन करून भविष्यकाळातील पिढ्यांचे संवर्धन करणे यासाठी शाश्वत विकास अत्यंत महत्वाचा आहे. शाश्वत विकासामध्ये आपण मनुष्याच्या विकासासाठी निसर्गाचा अशाप्रकारे वापर केला पाहिजे की निसर्गाने पर्यावरणाला हानी पोहचू नये आणि निसर्ग विकासामध्ये संतुलन राहील. शाश्वत विकास हा एक आर्थिक व सामाजिक विकास आहे. शाश्वत विकासामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन होते. शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून दुर्मीळ व महत्वाच्या साधनसंपत्तीचा काटकसरीने वापर होताना दिसून येत आहे. आर्थिक विकास, सामाजिक विकास व पर्यावरण संरक्षण यामध्ये शाश्वत विकास संकल्पनेस महत्व आहे.

अभ्यास विषयाची उद्दिष्ट्ये –

1. शाश्वत विकास संकल्पनेचा अभ्यास करणे. 2. शाश्वत विकास या संकल्पनेचे महत्व पटवून देणे. 3. शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धन करणे.

अभ्यास विषयाची गृहीतके –

1. पर्यावरण संवर्धनात शाश्वत विकास या संकल्पनेचे महत्व. 2. शाश्वत विकास हि संकल्पना आर्थिक व सामाजिक विकासात महत्वाची भूमिका निभावत आहे. 3. शाश्वत विकासामुळे दुर्मीळ संसाधने संवर्धित होत आहेत.

संशोधन पध्दती –

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय साधन सामग्रीवर आधारित आहे. वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भग्रंथ व शाश्वत विकासासंबंधीचे शासकीय अहवाल या द्वितीय साधनसामग्रीवर हा शोधनिबंध आधारित आहे.

त्याचप्रमाणे इतर आवश्यक त्या घटकांमधील माहिती संकलित करून निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

अभ्यास घटकांचे विश्लेषण –

शाश्वत विकास या संकल्पनेचा उगम १९६० च्या दशकात झालेला आहे. शाश्वत विकास हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम जागतिक संवर्धन डावपेचमध्ये करण्यात आला. नैसर्गिक संसाधने मर्यादीत असतात त्यामुळे ती संपण्याचा धोका असतो. उत्पादन प्रक्रियेत पर्यावरणाची हानी होत असते. प्रदूषित पर्यावरणामुळे विकास थांबतो.

शाश्वत विकास या संकल्पनेचे विश्लेषण पुढील घटकांद्वारे करता येते.

१) वसुंधरा परीषद १९९२ –

पर्यावरण संवर्धनासाठी व शाश्वत विकासासाठी सयुक्त राष्ट्रांच्या सयुक्त राष्ट्र पर्यावरण व विकास परीषदेने १९९२ मध्ये ब्राझील (रिओ-द-जानेरो) येथे वसुंधरा परीषद भरवली. या वसुंधरा परिषदेने शाश्वत विकास हि संकल्पना सर्वप्रथम स्वीकारून महत्व पटवून दिले.

२) शाश्वत विकासाचा आधार –

शाश्वत विकास या संकल्पनेची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत गेलेली दिसून येत आहे. आज शाश्वत विकासाची संकल्पना केवळ पर्यावरणाशी संबंधित नाही. शाश्वत विकासाची संकल्पना चार घटकांवर आधारित आहे.

1. आर्थिक शाश्वतता 2. सामाजिक शाश्वतता 3. पर्यावरणीय शाश्वतता 4. संस्थात्मक शाश्वतता

३) शाश्वत विकासाचे घटक –

“शाश्वत विकासाचे घटक म्हणजे असे घटक जे शाश्वत विकासाची संकल्पना समजण्यास मदत करतात.”

शाश्वत विकासाचे घटक याद्वारे शाश्वत विकासाची संकल्पना चांगल्या पद्धतीने समजून येते.

शाश्वत विकासाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) पिढीअंतर्गत समन्वय –

पिढीअंतर्गत समन्वय म्हणजे संसाधनांचा वापर न्याय पद्धतीने झाला पाहिजे म्हणजे पृथ्वीवरील संसाधनांचा वापर काही मूठभर देशांनी न करता सर्व देशांनी – प्रदेशांनी, व्यक्तींनी करून विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे.

आ) लिंगविषयक समानता –

लिंगविषयक समानता शाश्वत विकास या संकल्पनेच्या मुळाशी आहे. त्यासाठी स्त्री-पुरुष भेद नष्ट होणे अपेक्षित आहे. शिक्षण, आरोग्य व पोषण तफावतीमुळे महीलांची विकासातील भूमिका मर्यादीत आहे. शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून लिंगविषयक समानता निर्माण करायची आहे.

इ) विविधतेचा स्वीकार –

जगात प्रचंड सामाजिक, सांस्कृतिक व जैविक विविधता दिसून येते. परंतु तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे मोठी पर्यावरण हानी घडून येत आहे. अशी पर्यावरणीय हानी नष्ट करून विविधतेचे जतन करणे शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट आहे.

ई) शाश्वत विकासाची लक्ष्ये –

लिंग समानता, शिक्षण, दारिद्र्य नष्ट करणे, भूक नष्ट करणे, आरोग्य सुविधा, स्वच्छ पेयजल, स्वच्छ उर्जा, पायाभूत विकास, विषमता कमी करणे, शाश्वत शहरे, हवामान बदल, पाण्याखालील जमीन, जमिनीवरील जीवन, सतत व आर्थिक वाढ ही शाश्वत विकासाची लक्ष्ये आहेत.

निष्कर्ष –

- १) शाश्वत विकासामुळे पर्यावरणाचे संवर्धन झाल्याचे दिसून येते.
- २) शाश्वत विकासामुळे आर्थिक व सामाजिक विकास होत असल्याचे दिसून येत आहे.
- ३) शाश्वत विकासामुळे राष्ट्रांमध्ये सहकार्य वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.
- ४) राज्य पातळीवर, राष्ट्रीय पातळीवर व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शाश्वत विकास या संकल्पनेस खूपच महत्व प्राप्त झालेले आहे.

सारांश –

शाश्वत विकास या संकल्पनेस सध्या खूपच महत्व प्राप्त झालेले आहे. पर्यावरण जैवविविधता संवर्धनासाठी व आर्थिक – सामाजिक विकासासाठी शाश्वत विकास संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची भूमिका निभावत आहे. शाश्वत विकास ही संकल्पना जगातील सर्व देशांनी प्रभावीपणे राबविली पाहिजे.

संदर्भसूची –

- १) श्री. रंजन कोळंबे – भारतीय अर्थव्यवस्था
- २) श्री. दला वानखेडे – शाश्वत विकास
- ३) श्री. किरण देसले – भारतीय अर्थव्यवस्था
- ४) श्री. तुषार घोरपडे – पर्यावरणशास्त्र
- ५) स्टडी सर्कल पब्लिकेशन्स – पर्यावरण व शाश्वत विकास
- ६) सक्सेस पब्लिकेशन्स – शाश्वत विकास
- ७) प्रा. आर.राजगोपालन – पर्यावरण व परिसंस्था
- ८) इंद्रजीत यादव – पर्यावरण व शाश्वत विकास
- ९) निराली पब्लिकेशन्स – शाश्वत विकास

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरण

प्रा.मिलिंद व्यंकटी घाडगे

पी एन पी महाविद्यालय अलिबाग, जि.रायगड.

प्रस्तावना:-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय महिलांसाठी अनेक महत्वाचे कार्य केलेले आहेत ते भारतीय राज्यघटनेचे जसे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात त्याच प्रमाणे ते स्त्रियांचे कैवारी सुद्धा होते असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. महिलांची परिस्थिती हे गुलामांसारखी होती कारण परंपरेने आलेल्या धर्मग्रंथानुसार महिलांना तसे वागावे लागत होते. स्त्रियांची गुलामगिरीतून मुक्तता करायची असेल तर धर्मग्रंथ व वाईट रूढी परंपरा यांना झुगारून दिल्याशिवाय कोणत्याही भारतीय महिलांचा विकास होणार नाही असे बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ठाम मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय महिलांच्या सबलीकरणासाठी दोन शस्त्रे वापरली ते म्हणजे कायद्याचे व चळवळीचे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा अंत करण्यासाठी आवश्यक असलेले तत्त्वज्ञान या चळवळीला दिले आणि त्यामुळे कित्येक वर्षांपासून गुलामगिरी मध्ये असलेल्या महिलांची मुक्तता झाली.

गृहितके:-

१. भारतीय समाजातील स्त्रियांवर बंधने होती .
२. समाजातील महिलांची परिस्थिती ही सुधारली पाहिजे असे बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते.
३. स्त्रियांना समानता देण्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्वाचे प्रयत्न केले.
४. बाबासाहेबांच्या कार्यामुळे भारतीय महिला सक्षम बनल्या.
५. तत्कालीन कालखंडातील भारतीय महिलांना फक्त चूल आणि मूल एवढेच काम होते.

उद्दिष्टे:-

१. महिला सक्षमीकरण यावर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा अभ्यास करणे .
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनवादी विचारांचा अभ्यास करणे.
३. स्त्रियांच्या सुधारणा करत असताना बाबासाहेब आंबेडकरांना आलेल्या अडचणींचा अभ्यास करणे.
४. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या महिलांच्या सुधारणांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
५. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय महिलांना कायद्या मधून दिलेल्या अधिकारांचा अभ्यास करणे.

भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या शोषणाचे जेवढ्या पद्धतशीरपणे यंत्रणा उभी करण्यात आली व विकसित करण्यात आली तेवढी जगाच्या इतर कोणत्याही देशात व समाजात आढळणार नाही. भारतीय स्त्रीला गुलाम ठरवून तिला कायम दुय्यम आणि गुलामीची जागा देण्यात आले होती, कोणतेही अधिकार महिलांना तत्कालीन कालखंडामध्ये धर्माने दिलेले नव्हते या सर्व गोष्टींमुळे बाबासाहेब आंबेडकरांना महिलांना सर्व अधिकार मिळावे असे वाटत होते. तत्कालीन कालखंडातील समाजव्यवस्था आणि धर्म व्यवस्थेचा विचार करत असताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना महिलांच्या सुधारणा करण्याची गरज वाटली, महिलांच्या सुधारणा झाल्याशिवाय देश सुधारणार नाही असे बाबासाहेब आंबेडकर सांगत असत. त्यामुळे बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना कायद्याच्या स्वरूपात अधिकार दिले कारण या शिवाय देशातील कोणत्याही महिलांचा विकास होणार नाही असे बाबासाहेब आंबेडकरांचे ठाम मत होते. तत्कालीन कालखंडामध्ये भारतीय समाज हा मनुस्मृती वर आधारित चालत होता त्यामुळे भारतातील कोणत्याही महिलांना कसलाही अधिकार नव्हता. भारतीय महिलांना सर्वप्रथम शिक्षणाचा अधिकार देणाऱ्या महात्मा फुले यांना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आपले गुरू मानत असत, आणि त्याच महात्मा फुले यांचे स्वप्न बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना अधिकार देऊन पूर्ण केले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रियांच्या अधिकारांविषयी विचार :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्री पुरुष समानतेच्या विचाराचे होते. पुरुषांनी काहीही केले तरी चालते परंतु महिलांवर मात्र बंधने का घातले जातात असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत, भारतीय स्त्रियांना सुद्धा सक्षम बनवले पाहिजे कारण त्याशिवाय भारताचा कोणताही विकास होणार नाही असे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नमूद केलेले आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांना सर्व महिला ह्या पुरुषांप्रमाणे समान आहेत असे वाटत होते स्त्री-पुरुषांना समान हक्क व दर्जा

मिळाला पाहिजे असे बाबासाहेबांना वाटत होते एवढेच नाही तर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटना लिहीत असताना सुद्धा महिलांच्या सुधारणा कशा होतील यावर जास्त भर दिला होता.

महिलांचा दर्जा कसा असावा :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्त्रियांच्या उद्धारासाठी व परिवर्तनासाठी अनेक वेळा झगडले आहेत समाजातील महिलांच्या दर्जाबद्दल ते नेहमीच आणुकुल विचार करत होते महिलांना मार्गदर्शन करत असताना ते म्हणतात आपल्या घरातील संसाराच्या अडचणी जसे स्त्री आणि पुरुष दोघे मिळून सोडवितात त्याप्रमाणे समाजाच्या अडचणी, संकटे हे स्त्रियांनी व पुरुषांनी दोघांनी सुद्धा सोडवल्या पाहिजेत.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महिलांना सांगतात की तुम्ही पुरुषांना जन्म दिला आहे तरी पुरुष तुम्हाला जनावरांपेक्षा कमी का समजतात याचे कारण काय आहे? याचा विचार तुम्ही केला पाहिजे. ही सर्व परिस्थिती कशी बदलली जाऊ शकते याचा विचार तुम्ही करायला पाहिजे.तुमच्या वागण्यामध्ये आणि बोलण्यामध्ये सुद्धा बदल तुम्ही करून घेतले पाहिजे कारण स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही समान आहेत.

डॉ.बाबासाहेबआंबेडकरवहिंदूकोडबिल. :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील सर्व महिलांसाठी हिंदू कोड बिल मांडले होते. भारतातील सर्व महिलांना समानता मिळण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या बिलामध्ये काही महत्त्वाच्या तरतुदी सांगितल्या होत्या. भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतातील सर्व महिलांना समानतेचा अधिकार मिळावा यासाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्त्वाचे प्रयत्न केले. समाजामध्येपुरुषांना जसे अधिकार आहेत तसेच महिलांनाही मिळाले पाहिजे असे बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार होते. समाजामध्ये स्त्रियांना कोणत्याही क्षेत्रामध्ये कमी लेखू नये असे बाबासाहेब आंबेडकर सांगत होते. एक बायको असताना दुसरी बायको करता येणार नाही असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलामध्ये सांगितले होते. समाजामध्ये व कोणत्याही क्षेत्रामध्ये महिलांना पुढे येण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे व तसेच समानता मिळवून दिली पाहिजे असे बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिल मध्ये सांगितले होते.

निष्कर्ष :-

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना अधिकार दिले व सर्व प्रकारे महिलांच्या सुधारणा कशा होतील असे कायदे निर्माण केले.

तत्कालीन कालखंडामध्ये भारतातील समाज हा मनुस्मृती वर आधारित चालत होता त्यामुळे या सर्व महिलांना कोणतेही अधिकार मिळालेले नव्हते, मनुस्मृती या ग्रंथाचे दहन करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिला मुक्तीचा सर्वप्रथम प्रयत्न केला व त्या पुढे जाऊन भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना विशेष अधिकार दिले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. धनंजय कीर, 'डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर' पापुलर प्रकाशन, मुंबई.
२. वसंत राजस, "स्त्रियांचे उद्धारक डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर"आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. प्रा.दिनेश मोरे, "आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास"के. एस. प्रकाशन, पुणे.
४. मीनाक्षी मून, "फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ, समता प्रकाशन, नागपूर.

संयुक्त राष्ट्र संघ व शाश्वत विकास

प्रा. डॉ. घोलप कमलाकर गोरख

इतिहास विभाग प्रमुख, शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराढोण ता. कळंब जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना:-

आज जगातील कोणतेही तत्वज्ञान तसेच आजच्या विज्ञान युगातील हुशारी देखील सहजीवनाचे महत्त्व नाकारत नाही. उलट निसर्ग आणि मानव यांचे सहअस्तित्व मानवाच्या कल्याणासाठी गरजेचे आहे. सर्वांच्या कल्याणासाठी सखल मानवजातीची गरिबी दूर करण्याचे प्रयत्न झाले तरच शाश्वत विकास साधला जाईल. संयुक्त राष्ट्रसंघाने मागील तीन दशकात मानवाच्या कल्याणासाठी अनेक उद्दिष्टे जाहीर केलेली आहेत. त्यामध्ये भूकवळी व गरिबी हटवणे, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे, स्त्रियांचे सबलीकरण करणे, बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे, सर्वांना आरोग्य सेवा देणे, साथीच्या रोगापासून संरक्षण देणे, पर्यावरण संरक्षणातून कायमचा शाश्वत विकास घडवून आणणे, तसेच शिक्षण व प्रचारातून सामाजिक भान व जागरूकता निर्माण करणे इत्यादी उद्दिष्टांची पूर्तता करताना संयुक्त राष्ट्राची आपण कसरत पाहतो. केवळ संयुक्त राष्ट्रसंघाने उद्दिष्टांचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करून भागणार नाही त्यासाठी जागतिक स्तरावर सर्वसमावेशक प्रबोधनाची आवश्यकता आहे. तसेच जगातील प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्तीने सर्वासाठी अंतःकरणात दया, करुणा बाळगणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

- १) भारतीय राज्यघटनेतील कलम 21 चा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय राज्यघटनेतील कलम 51 अ (ग) चा अभ्यास करणे.
- ३) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या एकात्मिक विकासावर प्रकाश टाकणे.
- ४) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शाश्वत विकासासंदर्भातील अहवालावर प्रकाश टाकणे.
- ५) संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आठ उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
- ६) जनसामान्यांच्या अपेक्षावर प्रकाश टाकणे.

गृहीतके:-

- १) शाश्वत विकास प्रक्रिया ही निरंतर चालणारी आहे.
- २) जगातील प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्तीला शाश्वत विकासासाठी कायद्यात बांधून ठेवावे लागणे हे दुर्दैवी आहे.
- ३) शाश्वत विकासासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाला येणाऱ्या हजारो वर्षासाठी चे नियोजन करावे लागणार आहे.
- ४) शाश्वत विकासासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने जाहीर केलेल्या उद्दिष्टांची पायमल्ली झालेली दिसून येते.
- ५) शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणाचा ऱ्हास होत चाललेला दिसून येत आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध साठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये ऐतिहासिक संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

शाश्वत विकास संकल्पनेचा उगम :-

संयुक्त राष्ट्र संघाने सन 1987 मध्ये जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाची (WCED) स्थापना केली. आयोगाच्या अध्यक्ष नॉर्वेचे पंतप्रधान ग्रो हारलेम ब्रुण्डलॅण्ड हे होते. ब्रुण्डलॅण्ड यांच्या नावावरून आयोगाला ब्रुण्डलॅण्ड आयोग असे म्हणतात. आयोगाने पृथ्वीवरील सामाजिक पर्यावरणीय समस्या चे निरीक्षण करून अभ्यास करून पृथ्वीवरील संसाधनाचा भावी पिढीसाठी राखून वापर कसा करता येईल याचा शोध घेतला. आयोगाने सादर केलेल्या (Our Common Future) या अहवालात शाश्वत विकास ही संकल्पना व तिच्या व्याख्या केलेल्या आहेत.

व्याख्या:-

- १) "जो विकास चालू पिढीच्या गरजा लक्षात घेऊन पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करता येतो त्या विकासास शाश्वत विकास असे म्हणतात."

(जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग)

१) मूलभूत अधिकार :-

भारतीय राज्यघटनेतील कलम 21 नुसार सर्वांना जगण्याचा मूलभूत अधिकार मिळालेला आहे. यासंदर्भात एक महत्वाची बाब समजावून घेणे महत्वाचे आहे."सर्वोच्च न्यायालयाने गेल्या पंचवीस वर्षांत निसर्ग व पर्यावरण ऱ्हासा संबंधीच्या खटल्यांमध्ये या कलमाचा अर्थ अधिक रुंद व सखोल बनवला आहे. आता त्यात स्वच्छ पाणी, स्वच्छ हवा, प्रदूषण विरहित परिसर व समृद्ध निसर्गाचा अंतर्भाव केला जातो. फक्त जीवन जगणे पुरेसे मानले जात नाही. आरोग्यपूर्ण व आनंदी जीवन जगणे अभिप्रेत आहे." १

२) कलम 51 अ (ग) :-

भारतीय राज्यघटनेतील कलम 51 अ (ग) या कलमानुसार प्रत्येक नागरिकाने पर्यावरण संरक्षण संबंधीचे कर्तव्य पार पाडले पाहिजे असा आग्रह आहे ! या कलमानुसार पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन हे प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे कर्तव्य आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे म्हणजे तलाव, नद्या, समुद्रकिनारे, जंगले व वन्यजीवांचे संवर्धन व संरक्षण झाले पाहिजे अशी अपेक्षा आहे त्यामुळेच या कलमात प्रत्येक नागरिकाला स्पष्टच सांगून टाकले आहे की,"प्रत्येकाने सर्व भू मात्रा साठी अंतःकरणात करुणा बाळगणे अनिवार्य आहे. बुद्धापासून, महाविरा पासून ते महात्मा गांधी पर्यंतची करुणा शांती व अहिंसेची परंपराच जणू राज्य घटनेतील दुरुस्ती करताना अधोरेखित केली आहे."२

भारतीय राज्यघटनेतील पहिले जोडले गेलेले मूलभूत कर्तव्य सांगणारे कलम पर्यावरण व निसर्ग ऱ्हास थांबवण्यासाठी बनवले गेले ही फार बोलकी वस्तुस्थिती आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर केवळ तीस-पस्तीस वर्षांत असे कर्तव्य सांगणारे कलम घटनेला जोडावे लागणे यातून बरेच काही समजून घेतले पाहिजे. आपल्या देशाच्या धर्माच्या थोर परंपरा चे व विचाराचे गोडवे गाण्यापेक्षा प्रत्यक्ष व्यवहारात त्यातले किमान थोडेसे तरी उतरले तर माणसाची व निसर्गातल्या जीवाची धडगत आहे अन्यथा फार नामुष्कीची वेळ येऊ घातली आहे.

३) संयुक्त राष्ट्र संघाचा एकात्मिक विकासावर भर :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या एकात्मिक विकास साधण्याच्या प्रयत्नातील लक्षात घेण्यासारखा मुद्दा आहे. त्यांना सरसकट विकास व्हावा हे अभिप्रेत आहे. परंतु हे वाटते तेवढे सोपे नाही. दुसऱ्याच्या पोळीवरचे तूप स्वतःच्या पोळीवर वाढून घेणे व शक्य असेल तर त्याची पोळी ही ओरबडून घेणे यालाच व्यवसायातील व व्यापार उद्योगातील चातुर्य वगैरे म्हणत असतीलही मात्र जगभर पसरणारी विक्राळ विषमता, बेकारी, गरीबी व विकासाचा असमतोल पणा हे मानवा समोरील महत्वाची आव्हाने आहेत. हे जाणून " संयुक्त राष्ट्र संघाने जगातला प्रत्येक देश व प्रत्येक समाजगट विशेष करून मागासलेला व वंचित गट कशाप्रकारे विकासाच्या प्रक्रियेत गुंफता येतील तसेच विकासाच्या प्रक्रियेतील अडथळे आणणारे प्रश्न ऐरणीवर कशाप्रकारे आणता येतील असा प्रयत्न 1990 पासूनच सुरु केला."३

४) जगाची दहा गटात विभागणी :-

"संयुक्त राष्ट्र संघाने जगाच्या शाश्वत विकासासाठी दहा गटात विभागणी केलेली आहे."४ शाश्वत विकासासाठी या दहा गटाने माहितीचा इतका मोठा संचय केला आहे की, त्या अहवालाला वाचावे म्हटले तर पाच ते सात वर्षे रोज तेच काम करावे लागेल इतका मोठा डोंगर आहे.

५) संयुक्त राष्ट्रसंघाचे उद्दिष्टे:-

संयुक्त राष्ट्र संघाने जगाच्या शाश्वत विकासासाठी आठ उद्दिष्टे ठरवून दिली होती. त्यामध्ये प्रामुख्याने"पराकोटीची भूक व गरिबी हटवणे, सर्वांना प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता येणे, स्त्रियांचे सबलीकरण करणे, बालमृत्यूचे प्रमाण घटवणे, प्रसूतीपूर्व व पाश्चात आरोग्य सेवा पुरविणे, एडस व मलेरिया सारख्या आजारापासून संरक्षण पुरविणे, पर्यावरण संरक्षण यातून चिरस्थायी शाश्वत विकास घडवून आणणे व शिक्षण व प्रचारातून सामाजिक भान व जागरूकता निर्माण करणे."५ या उद्दिष्टांचा समावेश होतो हे उद्दिष्टे 2001 ते 3000 या काळात पूर्ण करावयाची आहेत. समोर ठेवलेली उद्दिष्टे जर कोणी ठरली तितकी जरी पूर्ण केली असती तरी प्रश्न शंभर टक्के सुटला नसता, कारण उद्दिष्टे 50% किंवा 75 टक्के प्रश्न सोडवण्याची होती. मात्र ठरवून प्रयत्न करून जे दिसले त्यावर चिंतन करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. त्यातून शिकून व दुसऱ्याच्या चांगल्या उपक्रमाविषयी व यशाविषयी समजावून घेतल्यावर पुढचे पाऊल अजून दमदार पडावे अशी अपेक्षा आहे.

६) सर्वसामान्यांच्या अपेक्षा:-

संयुक्त राष्ट्रसंघाने शाश्वत विकासासाठी एका मंडळाची स्थापना केली त्यामध्ये कोस्टारिका, फ्रान्स व युएनईपी यांचा सहभाग होता. या मंडळाने जगातील जनसमूहांना काय हवे आहे ?, त्यांना काय महत्वाचे वाटते ?, त्यांच्या काय अपेक्षा आहेत ? हे समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला."या मंडळाने जगभरातून अकरा गट चर्चा घडवून आणल्या व निरनिराळ्या देशातील 5000 व्यक्तींची इंटरनेट वरून संपर्क साधून त्यांची मते आजमावली. नोव्हेंबर 2012 ते मे 2013 याकाळात जनसामान्यांच्या विचारातून 2015 पासून पुढे काय व कसे प्रयत्न करावे यावर अहवाल बनवला."^६

जगभरातील प्रतिनिधींनी उत्साहाने चर्चा केली. सहकार्यातून एकमेकांकडून शिकून जगभर सरसकट विकासासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत यावर एकमत होते. जरी ही आपापल्या देशातील परिस्थिती व प्रश्न वेगवेगळे असतील तरी सर्वांकडे योग्य ते ज्ञान कौशल्य व जिद्द आहे व त्यांच्या आधारावर आपण प्रश्न सोडवू असा विश्वास एकत्र चर्चांमध्ये लोकांनी व्यक्त केला.

निष्कर्ष:-

- १) जगाच्या शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करणे हे कार्य म्हणजे तारेवरची कसरत आहे.
- २) जागतिक स्तरावर मानवाच्या शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न करत असताना संयुक्त राष्ट्रांचे कार्य प्रशंसनीय आहे परंतु दुसऱ्या बाजूने पर्यावरणाचा असमतोल पणा दिसून येत आहे.
- ३) जगातील प्रत्येक राष्ट्राने शासकीय ध्येयधोरणे, नियोजनबद्ध कार्यक्रम, आरोग्य व शिक्षण सुविधा, जनजागृती इत्यादी शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
- ४) जागतिक स्तरावर मानवाचा शाश्वत विकास साधत असताना संयुक्त राष्ट्र संघातर्फे स्थानिक परिस्थिती समजावून घेतली जात नसल्याचे निदर्शनास येत आहे.
- ५) शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाला आणखीन खडक पावलं उचलण्याची आवश्यकता आहे.
- ६) शाश्वत विकास साधत असताना औद्योगिकरणामुळे स्थानिकांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न जागतिक स्तरावर अजूनही प्रलंबित असलेला दिसून येतो.
- ७) संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सदस्य राष्ट्रांनी जगाच्या शाश्वत विकासासाठी 17 लक्ष्यांची ऐतिहासिक योजना 1 जानेवारी 2016 पासून सुरू केली आहे. या योजनेचा उद्देश 2030 पर्यंत अधिक संपन्न, अधिक समतावादी न्यायपूर्ण, शांततामय व सुरक्षित जगाची निर्मिती करणे हा आहे.
- ८) एकात्मिक विकास, मानवाधिकाराचे पालन, सर्व पातळीवर समानता व लवचिक, सर्वसमावेशक समन्यायी विकास हेच खरे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट आहे.

समारोप :-

अशा रीतीने संयुक्त राष्ट्र संघाने जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासासाठी ध्येयधोरणे ठरवलेले आहेत. एकात्मिक विकास, मानवाधिकाराचे पालन, सर्व पातळीवर समानता साधण्याचा प्रयत्न संयुक्त राष्ट्रसंघाने केलेला आहे. शाश्वत विकास साधत असताना नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन झाले पाहिजे हे तितकेच महत्वाचे आहे. कारण आज मानवाने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या जोरावर खूप प्रगती केली आहे पण नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वेसुमार वापर केल्यामुळे शाश्वत विकास या संकल्पनेला तडा गेलेला आहे. विशेषतः विकसित राष्ट्रांनी पर्यावरण संरक्षणाकडे दुर्लक्ष केले आहे हे विविध पर्यावरण संरक्षण परिषदेतून समोर आले आहे. तर या शाश्वत विकासासाठी सुरक्षित पर्यावरण, भावी पिढीच्या कल्याणाचा विचार, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा काटकसरीने वापर, प्रदूषण रोखण्यासाठी सर्वांचे प्रयत्न या आवश्यक घटकांची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

- १) ORF मराठी, मित्त सेन गुप्ता, 24 जानेवारी 2019.
- २) शाश्वत विकास, (योजना, ध्येय धोरणे, संस्था आणि संघटना), PBO प्रकाशन, दत्ता वानखेडे.
- ३) The Sustainable Development Goals 2030 agenda.
- ४) शाश्वत विकासाची सामाजिक किंमत, दीपक घैसास.
- ५) दारिद्र्याची संकल्पना आणि निवारण, सी.पं.खेर, दिलिपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे, -जुलै 2010.
- ६) दै.लोकसत्ता, 21 ऑगस्ट 2015.

वित्तीय समावेशन प्रक्रियेत बँकांची भूमिका

डॉ. दिपक एन. कारे

म.वि.प्र.समाजाचे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव

गोषवारा-

देशात अगदी अलीकडच्या काही वर्षात विशेषतः नोव्हेंबर २००५ पासून वित्तीय समावेशन प्रक्रिया सुरु झाली. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे तत्कालीन गवर्नर श्री. वाय. व्ही. रेड्डी यांनी वित्तीय समावेशन ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली. वित्तीय समावेशन ही वित्तीय उत्पादन आणि सेवांमध्ये समाजाच्या सर्व स्तरातल्या लोकांना, विशेषतः दुर्बल, मागास घटकांना कमी दरात आणि सुयोग्य तसेच पारदर्शक पद्धतीने प्रवेश देणारी प्रक्रिया आहे. या वित्तीय सेवा आणि उत्पादने मुख्य प्रवाहातल्या वित्तीय संस्थांच्या नियमनाखाली कार्यरत असतात या वित्तीय समावेशनाचे उद्दिष्ट गरीब आणि वंचित घटकांना बँकिंग वित्तव्यवस्थेत प्रवेश देऊन स्थिर उत्पन्न मिळवण्यासाठी सक्षम करणे हा आहे. खरं तर, वित्तीय समावेशन प्रक्रिया भारतासाठी नवीन नाही. देशात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून गरीब शेतकरी, औद्योगिक क्षेत्र यांना भांडवल पुरविण्यासाठी व सावकारावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सहकारी बँका स्थापन करण्यात आल्या. या लेखात वित्तीय समावेशन प्रक्रियेत बँकांची भूमिका स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा उपयोग केला आहे. उदा. योजना मासिक, वर्तमान पत्रातील लेख, इंटरनेटवरील माहिती इ.

प्रस्तावना-

देशात अगदी अलीकडच्या काही वर्षात विशेषतः नोव्हेंबर २००५ पासून वित्तीय समावेशन प्रक्रिया सुरु झाली. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे तत्कालीन गवर्नर श्री. वाय. व्ही. रेड्डी यांनी वित्तीय समावेशन ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली. वित्तीय समावेशन ही वित्तीय उत्पादन आणि सेवांमध्ये समाजाच्या सर्व स्तरातल्या लोकांना, विशेषतः दुर्बल, मागास घटकांना कमी दरात आणि सुयोग्य तसेच पारदर्शक पद्धतीने प्रवेश देणारी प्रक्रिया आहे. या वित्तीय सेवा आणि उत्पादने मुख्य प्रवाहातल्या वित्तीय संस्थांच्या नियमनाखाली कार्यरत असतात या वित्तीय समावेशनाचे उद्दिष्ट गरीब आणि वंचित घटकांना बँकिंग वित्तव्यवस्थेत प्रवेश देऊन स्थिर उत्पन्न मिळवण्यासाठी सक्षम करणे हा आहे. खरं तर, वित्तीय समावेशन प्रक्रिया भारतासाठी नवीन नाही. देशात स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून गरीब शेतकरी, औद्योगिक क्षेत्र यांना भांडवल पुरविण्यासाठी व सावकारावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सहकारी बँका स्थापन करण्यात आल्या. त्यासाठी सन १९०४ मध्ये सहकारी पतसंस्था कायदा लागू करण्यात आला. देशातल्या सहकारी संस्थांना कायद्याचे बळ देणारा ठरला आहे. सहकारी संस्थांचे महत्वाचे देशात उद्दिष्ट बँकिंग सुविधांची व्यापकता वाढवणे विशेषतः सावकाराकडून मिळणाऱ्या कर्जापेक्षा कमी दरात आणि सोप्या अटी आणि शर्ती घालून कर्ज उपलब्ध करून देणे हा होता. वित्तीय समावेशनाची प्रक्रिया देशात बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणापासून सुरु झाली. सन १९६९ साली १४ खाजगी क्षेत्रातल्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. देशातील गरीब जनतेला बँकिंग क्षेत्रात आणण्याची ती सुरुवात होती. त्याचबरोबर महत्वाच्या क्षेत्रांना कर्ज देण्याची संकल्पना १९७४ सालापासून पुढे आली, त्यामुळे देशातील ज्या घटकांना कर्जाची आवश्यकता असेल अशा घटकांना कर्ज देण्यास सुरुवात झाली. तसेच १९८० साली, ग्रामीण भागात आणि तळागाळातील दुर्बल घटकांपर्यंत बँकिंग क्षेत्र पोहोचवण्यासाठी अजून आठ खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. तेव्हापासून समाजातल्या ज्या गरीब व दुर्बल घटकांना अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात प्रवेश मिळाला नव्हता अशा घटकांना सामावून विकास प्रक्रियेला गती देण्यास सुरुवात झाली. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबाई) यांनीही देशभर बँकेचे जाळे पसरवण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले. सदर प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून सूक्ष्म उद्योग वित्तसहाय्य आणि व्यापार संवाद व्यवस्था सुरु करण्यात आली. त्याशिवाय इतर उपक्रमांमध्ये, सन १९७५ मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकेची स्थापना, सेवा क्षेत्राला सामावून घेण्याचा दृष्टीकोन आणि स्वयंबचत गटांना बँकांशी जोडण्याचा कार्यक्रम १९८९-९० मध्ये सुरु झाला.

वित्तीय समावेशनाची आवश्यकता-

नोव्हेंबर २००५ पासून वित्तीय समावेशनाची सुरुवात झाली. त्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने 'तुमच्या ग्राहकांना जाणून घ्या' ही मोहिम सुरु केली. वित्तीय समावेशनाच्या धोरणात समभाग आणि कार्यक्षमता तसेच, बँकांची वित्तीय स्थिती आणि कर्ज देण्याची भूमिका याबाबत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सावध भूमिका घेतली आहे. बँकांना ग्राहकपूरक दृष्टीकोन आणि तंत्रज्ञानावर आधारित संशोधनावर भर देत, बँकांना ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविण्याची क्षमता वाढवण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचा प्रयत्न आहे. वित्तीय समावेशनाची आवश्यकता पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१. बँकिंग सुविधा आणि सेवांचे मर्यादित क्षेत्र

भारतातील चित्र बदलवण्यासाठी वित्तीय समावेशन प्रक्रिया राबविण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे राबवण्यात आलेल्या विविध उपक्रमांनंतरही बँकिंग क्षेत्राची सेवा काही मर्यादित क्षेत्रातच पोहोचली होती. गरीबी अल्प उत्पन्न स्तर तसेच मर्यादित आणि दूर असलेल्या बँकेच्या शाखा सुविधा या बाबींमुळे, वंचित-दुर्बल घटकांपर्यंत बँक सेवा पोहोचण्यात अडथळे निर्माण झाले होते, २०११ च्या जणगणनेनुसार, औपचारिक बँकिंग सेवांच्या विकासाचा आढावा पुढील तक्त्याच्या आधारे घेता येईल.

बँकिंग सुविधा उपलब्ध असलेल्या घरांची संख्या

(कोटीत)

क्षेत्र	२००१ च्या जणगणनेनुसार			२०११ च्या जणगणनेनुसार		
	एकूण घरे	बँक सेवा उपलब्ध असलेली घरे	टक्केवारी	एकूण घरे	बँक सेवा उपलब्ध असलेली घरे	टक्केवारी
ग्रामीण	१३.८	४.२	३०.१	१६.८	९.१	५४.४
शहरी	५.४	२.७	४९.५	७.९	५.३	६७.८
एकूण	१९.२	६.८	३५.५	२४.७	१४.५	५८.७

संदर्भ-योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४७

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की, देशातील एकूण कुटुंबांपैकी केवळ ५८.७५ टक्के कुटुंबापर्यंतच बँकिंग सुविधा पोहोचल्या आहेत. तसेच शहरी भागात ६७.०८ टक्के आणि ग्रामीण भागात केवळ ५४.४५ टक्के कुटुंबापर्यंत औपचारिक बँकिंग सुविधा पोहोचल्या आहेत.

२. सावकारांचे वर्चस्व-

सरकार आणि रिझर्व बँकेने केलेल्या प्रयत्नांमुळे देशात बँकिंग सेवेचा विस्तार झाला. मात्र सावकारांचे अजूनही कर्ज देण्यामध्ये वर्चस्व दिसून येते. रिझर्व बँकेची स्थापना होण्यापूर्वी म्हणजे १९३५ साली भारतात बँकांची ९४६ कार्यालये होती. १९६९ मध्ये जेव्हा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले त्यावेळी एकूण ८२६२ बँक कार्यालयांपैकी ग्रामीण भागात केवळ १८३३ बँक शाखा तर निमशहरी भागात ३३४२ बँक कार्यालये होती. याचा अर्थ तीन लाख लोकसंख्येसाठी केवळ एक बँक शाखा उपलब्ध होती. अशा परिस्थितीत लोकांना कर्ज घेण्यासाठी सावकार हा पर्याय जवळचा होता. विशेषतः ग्रामीण भागात बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतरही बँक शाखेच्या मर्यादित संख्येमुळे सावकारांना महत्त्व होते. बँकांच्या शाखांचा विस्तार मोठा झाला असला तरीही आणि बँक सेवा तळागाळापर्यंत पोचविण्याच्या सरकारच्या प्रयत्नानंतरही ग्रामीण भागात १९९१ नंतर सावकारांचे कर्ज देण्यामध्ये वर्चस्व होते. देशातील बँकांची स्थितीचा आढावा पुढील तक्त्याच्या आधारे घेता येईल.

देशातील बँकांची स्थिती

वर्ष	ग्रामीण	निमशहरी	शहरी	महानगरे	एकूण
१९६९	१८३३	३३४२	१५८४	१५०३	८२६२
१९७९	१३३३७	७८८९	५०३७	३९३९	३०२०२
१९८९	३३०१४	१११६६	७५२४	५९९५	५७६९९
१९९९	३२८५७	१४१६८	९८९८	८०१६	६४९३९
२००९	३०९४३	८९२८२	१५३५६	१४२८८	७९८६९
२०१७	४८८०६	३८२०१	२४५७४	२६४७८	१३८०५९

संदर्भ-योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४९

३. बँक क्षेत्राचा विस्तार-

देशात बँकांच्या राष्ट्रीयकरणानंतर ग्रामीण व शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर बँकांचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. देशातल्या ज्या भागात बँकिंग सेवा पोहोचल्या नाही अशा ठिकाणी बँक सेवा पोहचविण्यात सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची नेहमीच महत्वाची भूमिका राहिली आहे. मात्र गेल्या दशकातील आकडेवारी पाहिली तर बँकेत खाते उघडणाऱ्यांची संख्या आणि रक्कम जमा करणाऱ्यांची संख्या या दोन्ही आघाड्यांवर खाजगी बँकांची कामगिरी अतिशय लक्षणीय राहिली आहे. बँकांनी छोट्या स्तरावर चालविल्या गेलेल्या मधुसंचय अथवा, जीवन निधी सारख्या योजनांमुळे या बँका, बँक विरहित क्षेत्रात पोचल्या होत्या. याच योजनांचे रूपांतर नंतर बचत खात्यांमध्ये झाले.

बँक क्षेत्राचा विस्तार (२०१५ पर्यंत)

बँका	ग्रामीण	निमशहरी	शहरी	महानगरे	एकूण
स्टेट बँक ऑफ इंडिया व सहयोगी बँका	८०२९	६५९३	४३०४	३६२२	२२५४८
राष्ट्रीयकृत बँका	२१६०५	१६९५६	१३०८३	११७०३	६३३४७
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	१४६१३	३७४८	१०७१	२२८	१९६६०
खाजगी क्षेत्रातील बँका	४३०२	६४५७	४५२१	४६९८	११९७८
परदेशी बँका	०८	१२	५७	२४७	३२४
अखिल भारतीय	४८५५७	३३७६६	२३०३६	२०४९८	१२५८५७

संदर्भ-योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४९

ग्रामीण भागात बँकिंग क्षेत्राचा वेगाने विस्तार झाला आहे. मात्र तुलनेने शहरी भागात बँकांचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे.

४. कृषी क्षेत्राला भांडवल पुरवठा-

देशात कृषी क्षेत्राचे योगदान फार मोठे आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ५५ टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. देशातील शेतकऱ्यांना विविध बँकांनी भांडवल पुरवठा केलेला दिसून येतो. देशात शेती क्षेत्राचा विकास साध्य करावयाचा असेल तर बँकांद्वारे शेती क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर भांडवल सवलतीच्या दराने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

वर्ष	व्यावसायिक बँका		सहकारी बँका		प्रादेशीक ग्रामीण बँका		एकूण	
	उद्दिष्ट	कामगिरी	उद्दिष्ट	कामगिरी	उद्दिष्ट	कामगिरी	उद्दिष्ट	कामगिरी
२०१३-१४	४७५०	५०९०	१२५०	१११९	१०००	८२७	७०००	७११६
२०१६-१७	६२५०	७९९८	१५००	१४२८	१२५०	१२३२	९०००	१०६५८

संदर्भ-योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४९

• वित्तीय समावेशनाची सरकारचे विशेष प्रयत्न -

१. प्रधानमंत्री जनधन योजनेची स्थापना-

देशातल्या प्रत्येक घरापर्यंत बँकिंग सेवा पोहचून बँक खाते उघडले जावे यासाठी विद्यमान पंतप्रधानांनी कार्यभार स्वीकारल्यानंतरच्या स्वातंत्र्य दिनी म्हणजेच १५ ऑगस्ट २०१४ ला केलेल्या भाषणात आर्थिक समावेशनासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज असल्याचे अधोरेखित केले. त्याच दृष्टीने देशातल्या घरा-घरांमध्ये बँकिंग सेवा पोचविण्यासाठी तसेच प्रत्येक घरातल्या किमान एका व्यक्तीचे बँक खाते सुरु करण्यासाठी सरकारने सर्वांना बँकिंग व्यवस्थेत प्रवेश देणारी प्रधानमंत्री जनधन योजना सुरु केली. ०६ डिसेंबर २०१७ पर्यंत उपलब्ध आकडेवारी नुसार या योजने अंतर्गत ३०.७ कोटी खाती उघडली गेली असून त्यापैकी १८.१ कोटी खाती ग्रामीण भागात तर १२.७ कोटी खाती शहरी भागात उघडली गेली आहेत. रूपे कार्डची संख्याही २३.१ कोटी पर्यंत वाढली आहे. ६ डिसेंबर पर्यंत बँकांमध्ये या खात्यात जमा झालेली ६९८४१.२ कोटी रुपये इतकी होती. जन धन योजनेची स्थिती पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट करता येईल.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेची प्रगती (कोटीत)

बँका	लाभार्थ्यांची संख्या			खात्यामध्ये जमा रक्कम	लाभार्थ्यांना देण्यात आलेल्या रूपे कार्डची संख्या
	ग्रामीण	शहरी	एकूण		
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१३.३	११.५	२४.८	५५६४६.६	१८.६
प्रादेशीक ग्रामीण बँका	४.२	०.८	४.९	१२०३३.९	३.६
खाजगी क्षेत्रातील बँका	०.६	०.४	१.०	२१६०.६	०.९
एकूण संख्या	१८.१	१२.७	३०.७	६९८४१.२	२३.१

संदर्भ-योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४९

२. नवनवीन उपक्रम-

बँकिंग सेवा नसलेल्या लोकवस्तीत बँक पोहोचवण्यासाठी, व्यावसायिक बँकांनी नवनवीन उपक्रम राबवायला सुरुवात केली आहे यात मोबाईल गाड्या, जागोजागी तात्पुरते तंबू उभारून बँक सेवा लोकांपर्यंत पोहोचवणे, अशा उपक्रमांचा समावेश आहे. आजही असे अनेक खातेधारक आहेत ज्यांनी बँकेच्या शाखेत प्रवेश केला नाही, बँकिंग प्रतिनिधी सेवेमार्फत त्यांचे सगळे बँकिंग व्यवहार करून बँकिंग क्षेत्रात त्यांना सामावून घेण्याचा या बँकांचा प्रयत्न आहे. बँकिंग प्रतिनिधी सुविधेमुळे केवळ बँकिंग व्यवहार सोपे झाले नाहीत, तर ग्राहकांना त्यांच्या घराजवळ बँकिंग सेवा याची सवय लागली तसेच, बँकिंग व्यवहारांवर त्यांना मोठी सवलतही देण्यात आली. यामुळे ग्राहकांना, बँक शाखामध्ये जाऊन दिवसाचा रोजगार बुडवून किये काम करण्याची गरज उरली नाही. त्यांचे व्यवहार त्यांच्या परिसरातच पूर्ण होऊ शकतात. अनेकदा ग्रामीण भागात, बचत खात्यात मोठी रक्कम असते, अशावेळी शाखेत जाऊन काम पूर्ण होण्यासाठी २ ते ६ तासही लागू शकतात. अशावेळी ग्राहकांची इतर कामे होत नाही. अशावेळी, बँकिंग प्रतिनिधी सुविधेसह बँकिंग सेवा मिळाली तर, ग्राहक त्याचा वापर करू शकतात.

आता झोपडपट्टी किंवा बँकिंग सेवा नसलेल्या इतर भागात या सुविधेसह बँकिंग क्षेत्र पोहचले आहे. त्याचप्रमाणे, व्यावसायिक बँकांनी आतापर्यंत आपले कार्यक्षेत्र विस्तारत बँकिंग प्रतिनिधी सुविधेच्या माध्यमातून ६ लाख गावांपर्यंत बँकिंग सेवा पोचवली आहे. मार्च २०१० ते मार्च २०१७ या काळात बँकिंग प्रतिनिधी सेवेच्या माध्यमातून बँकिंग सेवा केंद्रांची संख्या

३३,३७८ पासून ते ५,४७,२३३ पर्यंत पोहचली आहे. गेल्या सात वर्षात, बँकिंग व्यवहार आणि खात्यांची संख्या यात अनेकपटीने वाढ झाली आहे. बँकिंग प्रतिनिधींच्या मार्फत बचत खात्यांमध्ये जमा झालेली रक्कम २६ पटीने वाढली तर शाखांमध्ये जमा झालेली रक्कम १५ पटीने वाढली आहे, माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरातून झालेल्या बँकिंग व्यवहाराच्या रकमेत याकाळात सर्वाधिक वाढ झाली आहे. या सगळ्यापेक्षा जास्त प्रभाव प्रधानमंत्री जनधन योजनेमुळे पहला आहे. २०१४ नंतर, या योजनेअंतर्गत बचत खात्यांमध्ये लक्षणीय रक्कम जमा झालेली आहे

● **वित्तीय समावेशन साध्य करण्यासाठी उपाययोजना-**
१. दिव्यांगासाठी बँकिंग सेवांची उपलब्धता -

वित्तीय समावेशनाचे उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल, तर काही अडथळे आताच दूर करण्याची गरज आहे. विशेषतः, दिव्यांग व्यक्तींना, तसेच ज्यांच्या शारीरिक हालचाली, दृष्टी आणि श्रवणक्षमता अडथळे झाली आहे, अशा ज्येष्ठ नागरिकांपर्यंत बँकिंग सेवा पोचवणे गरजेचे आहे. सर्व दिव्यांगापर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवण्याच्या रिझर्व्ह बँकेच्या निर्देशानंतरही, या बाबतीत विशेष प्रगती झालेली दिसत नाही. देशात अशाप दिव्यांग व्यक्तींसाठी सुकर असा बँक शाखा आणि अटीएम केंद्रांची संख्या कमी आहे.

२. ग्राहकांच्या मनात विश्वास तयार करणे-

वित्तीय समावेशन विस्तार करण्यासाठी तंत्रज्ञानात सुधारणा त्यासाठी करणे, अनौपचारिक बाँकरा व्यवस्थेविषयी ग्राहकांना विश्वास वाया, यासाठी, तांत्रिकदृष्ट्या व्यवस्था सक्षम करणे आवश्यक आहे. बायोमेट्रिक सुविधा आणि सोपीसहज बहुभाषी बँकिंग उपकरणे अशा सुविधा ग्रामीण ग्राहकांच्या मनात बाँकंग व्यवस्थेविषयी विश्वास निर्माण करू शकतात.

३. तंत्रज्ञानात सुधारणा-

वित्तीय समावेशन विस्तार करण्यासाठी तंत्रज्ञानात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित संशोधन म्हणजेच, खाते उघडण्यासाठी किंवा कर्ज वितरणासाठी साध्या मशीन, सततच्या सुविधांची सतत माहिती देण्याची सोय यातून बँक सुविधा अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत मिळेल.

४. उपकरणे आणि सुविधांमध्ये सुधारणा-

वित्तीय समावेशनांतर्गत दिली जाणारी उपकरणे आणि सुविधांमध्ये सुधारणा होण्याची गरज आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या नागरिकांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती अतिशय वेगळी असते. त्यामुळे या सर्व वर्गांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सोयीच्या वित्तीय सुविधा तयार कराव्यात.

५. वित्तीय संस्थांची जबाबदारी निश्चित करणे-

वित्तीय समावेशनाच्या प्रगतीवर देखरेख ठेवण्यासाठी, वित्तीय संस्थांना एक निश्चित जबाबदारी देणे आवश्यक असते. ग्रामीण भागात वित्तीय समावेशन साध्य करायचे असल्यास, नाबाई किंवा ग्रामीण भागातल्या संस्थांची जबाबदारी निश्चित करणे आवश्यक आहे.

६. वित्तीय साक्षरता-

वित्तीय साक्षरता ही एक निरंतर आव्हान देणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे ग्राहकांना सतत बँकिंग सेवेकडे आकर्षित करण्यासाठी बँक कर्मचाऱ्यांनी ग्राहकांशी, विशेषतः ग्रामीण भागातल्या ग्राहकांशी सतत सौहार्दाचे संबंध राखण्याची गरज आहे. वित्तीय साक्षरता वाढवण्यासाठी अनेक, बँकांनी विविध उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

सारांश-

वित्तीय समावेशन करण्यासाठी देशातील व्यावसायिक बँकांनी, विशेषतः सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी देशात बँकिंग सेवेचा विस्तार करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे ग्रामीण आणि निमशहरी भागात या बँका पोहोचल्या आहेत. देशातील या बँकांच्या यशस्वी विस्ताराशी पायाभूत सुविधांची सांगड घालून सर्वसामान्य जनतेपर्यंत विमा आणि निवृत्तीवेतन निधी अशा सुविधा पोचवणे ही वित्तीय समावेशनाची पुढची पायरी ठरेल.

संदर्भ-

१. योजना, जानेवारी-२०१८, पृ. क्र. ४६-५३.

२. www.hindivyakran.com

३. आर्थिक समावेशनाची सुरुवात घरापासून, महाराष्ट्र टाईम्स, मे-२०१५.

जालना जिल्ह्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पामुळे कृषिक्षेत्रात झालेला बदल प्रा.डॉ.पी.के.मोरखंडे

भूगोल विभाग, उज्वल गेयमिन महाविद्यालय, घोणसी ता.जळकोट जि.लातूर

प्रस्तावना

जालना जिल्ह्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पामुळे व नियोजित सिंचन प्रक्रियेद्वारे खालील कृषिविषयक जमेच्या बाजू मजबूत झाल्या आहेत.जलसिंचनामुळे सामाजिक व सांस्कृतिकक्रियांना गती प्राप्त झाली आहे वेगवेगळ्या प्रकारच्या क्रिया वाढल्यामुळे पर्यावरण विघातक परिणाम होत गेले. राहिलेल्या जमीनीवरील वृक्षतोड करून जमीनी ओलीताखाली आणली व जमिनीची धूप वाढली. जलसिंचनामुळे गालाचे संचालन होत आहे. तसेच पाण्याचा अयोग्य पद्धतीने वापर होत आहे. मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांकडून पाण्याचे अयोग्यरीत्या उपयोजन केले जाते. यामुळे सिंचित क्षेत्रातील जमिनी क्षारयुक्त होत आहेत. यासाठी शेतकऱ्यांना पाणी वापरबद्दल मार्गदर्शन होणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यावर 1 मे 1981 पासून जालना जिल्हा अस्तित्वात आला. पूर्वीच्या औरंगाबाद जिल्ह्यातील जालना, अंबड, भोकरदन व जाफ्राबाद हे चार तालुके व परभणी जिल्ह्यातील परतूर तालुका असे पाच तालुके मिळून जालना जिल्ह्याची निर्मिती करण्यात आली. त्यानंतर 1992 मध्ये जालना, परतूर व अंबड तालुक्याचे विभाजन करून अनुक्रमे बदनापूर, मंठा व घनसांगवी असे तीन तालुके निर्माण केले. सध्या एकुण आठ तालुक्यांचा समावेश असलेला जालना जिल्हा आहे. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण जालना आहे.

भौगोलिक स्थिती

भौगोलिक दृष्ट्या जालना जिल्हा 19 -1' ते 20 -3' अक्षांश व 75 -4' ते 76 -4' रेखांश मध्ये वसलेला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरसीमेवर जळगाव जिल्हा, पूर्वेस बुलढाणा व परभणी जिल्हा, दक्षिणेस बीड जिल्हा व पश्चिमेस औरंगाबाद जिल्हा आहे. जालना जिल्हा दख्खनच्यापठार क्षेत्रात येत असल्याने या जिल्ह्यात चढउतार आढळतात. जिल्ह्याच्या उत्तर भागात साठमाळ व अजिंठा डोंगर आहेत. या डोंगराच्या उपरांगा पूर्व-पश्चिम पसरलेल्या आहेत.यात बदनापूर व जाफराबाद या तालुक्यांचा उत्तर भाग व भोकरदन तालुक्याचा पश्चिम व उत्तर बागेतून जमिनीचा उत्तर उत्तर दक्षिणेकडे आढळून येतो. जिल्ह्याचा बहुतेक भाग मैदानी प्रदेशाचा आहे. गोदावरी ही जिल्ह्यातील मुख्य नदी असून तिला "दक्षिणगंगा"असेही म्हणतात. गल्हारी ही गोदावरीची उपनदी आहे. पूर्णा व दुधना यादेखील जिल्ह्यातील प्रमुख नद्या आहेत. धमना, गिरजा व जीवरेखा या पूर्णेच्या उपनद्या आहेत. तर कल्याण, कुंडलिका या दुधनाच्या उपनद्या आहेत. जमिनीची समुद्रसपाटीपासूनची उंची 543 मीटर आहे.

क्षेत्रफळ

जालना जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 7718 चौ. कि.मी.असून ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 2.51% इतकी आहे.यापैकी 102 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ नागरी विभागाशी तर 7616 चौ.कि.मी क्षेत्रफळ ग्रामीण भागाशी आहे. जिल्ह्यात एकूण 963 गावे यात 8 ओसाड गावे तर 4 नागरी क्षेत्र आहेत.

लोकसंख्या

2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या 16.12 लक्ष एवढी आहे.ती 2001मध्ये 13. 64 लक्ष इतकी होती . लोकसंख्येची घनता ही 209 प्रति चौ. कि.मी. एवढी आहे.ग्रामीण भागातील 171 प्रति चौ. कि.मी. तर नागरी भागाची 3015 व्यक्ती प्रति चौ. कि.मी. आहे.जिल्ह्यात अनुसूचित जातींची संख्या 1,80,000 असून त्यांचे प्रमाण 11.22% आहे, तर अनुसूचित जमातींची संख्या बत्तीस हजार आहे.

जिल्ह्यातील बदलता लोकसंख्येचा तपशील

अ. क्र.	तपशील	1990-91	2000-01	2010-11
1.	लोकसंख्या लाखात	10.38	13.64	16.12
2.	लोकसंख्येची घनता	135	179	209
3	शेतकरी व कष्टकरी कामगार	76.00%	82.00%	82.80%

यावरून असे लक्षात येते की, जालना जिल्ह्यामध्ये शेतीवरअवलंबून असणाऱ्या लोकांची संख्या मोठी आहे. म्हणून विकासामध्ये कृषी क्षेत्राचे फार महत्त्व आहे.

भूमि उपयोग

जालना जिल्ह्यात एकूण भौगोलिक पुढील प्रमाणे होतो

प्रकार	क्षेत्र	महाराष्ट्र
एकूण क्षेत्र	7 72700 हेक्टर	307.6 लाख हेक्टर
जंगलाखालील क्षेत्र	6500 हेक्टर	52 लाख हेक्टर
शेतीसाठी उपयुक्त नसलेले	70800 हेक्टर	31.5 लाख हेक्टर
पडीक जमीन	19400 हेक्टर	----
शेतीयोग्य जमीन	615400 हेक्टर	174.3 लाख हेक्टर
इतर पडीक जमीन	70800 हेक्टर	50 लाख हेक्टर

वरील नुसार भूमी उपयोगी नियोजन पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, जालना जिल्ह्यातील वनक्षेत्र फार कमी आहे. राज्याच्या तुलनेत विचार केल्यास महाराष्ट्राचे वनक्षेत्र एकूण क्षेत्राच्या 16.95 % आहे. तर तो जालना जिल्ह्याचे प्रमाण 0.84% आहे. या उलट निव्वळ कसलेले क्षेत्र 79.64 % आहे. तर तेच राज्याचे 56.68% आहे.

प्रकल्पाचे स्थान व नाव	जुई प्रकल्प दानपुर भोकरदन तालुका	दुधना सोमठाण प्रकल्प बदनापूर	गल्हाटी प्रकल्प शहापूर अंबड तालुका	जीवरेखा अकोलादेव प्रकल्प ता. जाफ्राबाद	कल्याण गिरणा सावंगी ता. जालना	धामणा सेलूद ता. भोकरदन	पीर सोमना ता. जालना
बांधकाम झाल्याचे वर्ष	1980	1984	1988	1992	1997	2001	2005
झालेला खर्च लाखात	46.05	84.11	79.91	43.61	69.66	74.98	77.06
धरणाची उंची मीटर	14.95	17.64	16.46	15.46	14.50	13.07	16.50
कालव्याची लांबी (कि.मी.)	16.65	8.00	15.76	17.06	16.28	16.03	10.00
पाण्याचा साठा (दशलक्ष घनमीटर)	9.15	14.39	16.43	6.88	10.10	16.30	6.21
जलसिंचन क्षेत्र (हेक्टर)	3296	5108	2100	3237	1772	2529	3521

या जिल्ह्यात 7 मध्यम जलसिंचन प्रकल्प असून त्याखाली 22197 हेक्टर एव सिंचन क्षेत्र येते. जिल्ह्याच्या लोकसंख्येचा सर्वाधिक भार शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीचे यश हे जमिनीच्या उत्पादकतेवर अवलंबून असते. तर जमिनीची उत्पादकता ही जलसिंचन यावर अवलंबून असते. सर्वसाधारणपणे जिल्ह्यातील जमीन ही अग्रिजन्य काळ्या खडकापासून बनली आहे. यामध्ये वनस्पतिजन्य पोषक अन्नपदार्थ मोठ्या प्रमाणात आढळतात. ही जमिनीत कापूस उत्पादनास अत्यंत पोषक आहे. शेतीला कृत्रिमरीत्या पाणीपुरवठा करणे म्हणजे, जलसिंचन कोणत्याही जिल्ह्याच्या विकासाच्या दृष्टीने फारच आवश्यक असते. जलसिंचन यामुळे शेतीची प्रगती होऊन शेती उत्पादनात वाढ होते. विशेषतः ज्या भागात पाण्याची कमतरता आहे किंवा दुष्काळी परिस्थिती आहे अशा भागात जलसिंचन हे एक वरदानच ठरते. पाणी जमिनीपेक्षा अधिक मूल्यवान आहे. कारण जिल्हा ठराविक कालावधीत पाऊस पडतो. त्यामुळे पाण्याची कमतरता व वारंवार दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते. विविध प्रकल्पाद्वारे सिंचित क्षेत्र पुढील प्रमाणे

प्रकल्प	संख्या	क्षमता हेक्टर मध्ये
मोठे प्रकल्प	1	36175
मध्यम प्रकल्प	7	22197
लहान प्रकल्प	29	10890
लहान तलाव	19	10890
कोल्हापुरी बंधारे	51	2982

पाझर तलाव	264	4894
उपसना सिंचन	11	1323
विहिरी	35845	62200

जालना जिल्ह्यात मध्यम जलसिंचन प्रकल्पामुळे सर्व पिकांच्या प्रति हेक्टरी उत्पादनात वाढ झाली आहे.जालना जिल्ह्यातील भूजल साठ्याच्या उपलब्धतेचा विचार करता भूपृष्ठरचनेचा त्यावर मोठा परिणाम आढळून येतो. जालना जिल्हा दक्षिण पठाराचे क्षेत्रात येत असल्याने या जिल्ह्यात चढ-उतार आढळतात.शेती हा जालना जिल्ह्यातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय असून जवळ-जवळ 80 %लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे व पर्यायाने शेतीचा विकास हा सिंचनाच्या विकासावर निर्भर आहे.त्यामुळे जालना जिल्ह्यातील जलसिंचनाची गती वाढून अधिकाधिक लागवडीखालील क्षेत्र सिंचनाखाली असून या क्षेत्राचा तसेच भूजल संपत्तीचा विकास घडवून आणण्यास अनन्य साधारण महत्त्व आहे.या दृष्टीने या जिल्ह्यातील भूजल संपत्तीची उपलब्धता व मध्यम जलसिंचन प्रकल्पाखाली सिंचित कृषिक्षेत्राची उपलब्धता यांच्या विकासाची अंमलबजावणी याबाबत एक रूपरेखा संबंधी आढावा घेणे योग्य राहिल. जालना जिल्ह्यात मध्यम जल सिंचन प्रकल्पामुळे जमिनीचे उपयोगितेत झाली. शेती जमिनीच्या क्षेत्राचा विस्तार वाढला. शेतमजुरांची मागणी वाढली.पिकांच्या नवीन व सुधारित जातींचा अवलंब केला जात आहे व शेती व्यवसाय जादा उत्पादनक्षम गुंतवणूक केली जात आहे.तसेच जल सिंचन प्रकल्पाच्या कृषिक्षेत्रात द्वितीय तसेच तृतीय श्रेणीच्या व्यवसायात वाढ झालेली आहे. याचबरोबर जमिनीचे मूल्य देखील वाढले आहे. जलसिंचन यामुळे दुष्काळासारख्या आपत्तीवर मात केली गेली. याचबरोबर अधिक पद्धतीने शेती करता येते.

जालना जिल्ह्यातील सिंचन क्षमतेत जायकवाडी प्रकल्पाचा वाटा

18 ऑक्टोबर 1965 ला या प्रकल्पाचे भूमिपूजन तत्कालीन पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांच्या हस्ते झाले.तर हा प्रकल्प 24 फेब्रुवारी 1976 ला पूर्ण होऊन तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हस्ते राष्ट्रस आर्पण केला. याची लांबी 4.5 कि.मी. आहे.तसेच या धरणाच्या पहिला टप्पा अंतर्गत असलेल्या 165 कि.मी. लांबीच्या पैठण डाव्या कालव्याद्वारे जालना जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील भाग सिंचित होतो. या प्रकल्पामुळे भूजल पातळीत देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. या परिसरात उसाचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. तसेच उन्हाळी व हंगामी पिकांना या पाण्याचा फायदा होतो. या प्रकल्पामुळे जिल्ह्यातील साखर कारखाने यशस्वीपणे सुरू आहे. कालव्याची जिल्ह्यातील एकूण लांबी 83 कि.मी. आहे.लाभक्षेत्र हे 52674 हेक्टर आहे व ओलित क्षेत्र 356175 हेक्टर आहे. जलसिंचन यामुळे सामाजिक व सांस्कृतिक क्रियांना गती प्राप्त झाली आहे. वेगवेगळ्या प्रकारच्या क्रिया वाढल्यामुळे पर्यावरणावर विघातक परिणाम होत गेले. राहिलेल्या जमिनीवरील वृक्षतोड करून जमिनी ओलिताखाली आनली व जमिनीची धूप वाढली. जल सिंचनामुळे गाळाचे संचनय होत आहे. तसेच पाण्याचा योग्य पद्धतीने वापर होत आहे. मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांकडून पाण्याचे आयोग्यारीत्या उपायोजन केले जाते. यामुळे सिंचित क्षेत्रातील जमीन क्षारयुक्त होत आहे. यासाठी शेतकऱ्यांना पाणी वापरा बदल मार्गदर्शन होणे गरजेचे आहे. सध्या पाणी वापराकरिता पाणी वाटप सहकारी संस्थांची स्थापना झाली. या संस्थांचे बळकटीकरण करून त्यांना पाणी वापराबद्दल योग्य मार्गदर्शन होणे गरजेचे आहे.जिल्ह्यात मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांची कमतरता असल्याने जिल्ह्याची सिंचन क्षमता वाढविण्यासाठी व भूजल पातळी वाढविण्यासाठी क्षेत्राकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. यासाठी पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन मोठ्या प्रमाणात करण्याची गरज आहे.

जालना जिल्ह्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पामुळे व नियोजित सिंचन प्रक्रियेद्वारे खालील कृषी विषयक जमेच्या बाजू मजबूत झाल्या आहेत.

- 1) कृषी योग्य हवामान 2) महिको सीड्स वीज उत्पादनात अग्रेसर स्थान 3)मोठ्या प्रमाणात रब्बी क्षेत्र वाढले आहे 4) सेंद्रिय शेतीकडे शेतकऱ्यांच्या वतीने जागरूकता 5) फुल पिकांचे प्रमाण वाढत आहे 6) कृषी विभाग कृषी विज्ञान केंद्र व संशोधन केंद्राचे विविध उपक्रम चालू आहे 7) रेशीम उद्योगाची होणारी वाढ 8) आर्थिक विकास झपाट्याने होत आहे. 9) दरडोई उत्पन्न वाढले आहे 10) द्विकपद्धतीत अनुकूल बदल होत आहे.

संदर्भ

- 1) जालना जिल्ह्यातील आर्थिक सामाजिक समालोचन,2011
- 2) जालना जिल्ह्यातील पाटबंधारे विभाग, 2011

सामाजिक कल्याणात शारीरिक शिक्षणाची भूमिका

प्रा. डॉ. पडवळ विजय काशिनाथ

शा.शिक्षण व क्रिडा विभाग, छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, कळंब. जि. उस्मानाबाद

शा.शिक्षण ही संकल्पना नवीन नाही हा विषय मानवनिर्मिती बरोबरच उगम पावला आहे अगदी मानवाच्या प्रगतीच्या प्रारंभापासून ते आजतागायत शारीरिक शिक्षण मानवी जीवनात तसेच सामाजिक कल्याणात महत्वाची भूमिका बजावताना दिसते. जी. स्नले व्हॉल यांनी सिद्धांत मांडला की, मानवाच्या शरीर विकासाचा पाया म्हणजे एकपेशीय प्राणी अमिबा होय. कारण मानवी शरीर हे पेशी समूहापासून निर्माण झालेले आहे. पेशीचा विकास म्हणजे हालचाल होय. हालचालीच्या पुनरावृत्तीमधून जिवांचा विकास झाला. आदिमानवाच्या हालचालीमधून आधुनिक खेळांचा जन्म झाला. उठणे, चालणे, धावणे झाडावर चढणे, पोहणे, फेकणे या सर्व दैनंदिन जीवनात उपजिवीका चालवण्यासाठी याचा उपयोग होतो उदा. दगड फेकणे यातून गोळा, थाळी, भाला फेकणे, नेम धरणे, शिकार करणे याचा संरक्षणासाठी व स्वताच्या उपजिवीकेसाठी उपयोग होवू लागला. तसेच लांबउडी, उंचउडी, बांबूउडी, तेहरीउडी, याचा संरक्षणार्थ किंवा सावजाचा पाठलाग करताना उपयोग होवू लागला. तसेच कुस्ती, ज्युदो, कराटे, मुष्ठियुद्ध, लाठीकाठी याचा संरक्षण आणि आक्रमणासाठी उपयोग होवू लागला. अगदी सुरुवातीच्या काळात समाज तयार झाल्यानंतर 'स्व' संरक्षण कुटुंबाचे संरक्षण व 'स्व' जातीचे रक्षण यासाठी शा. शिक्षणाचा उपयोग व्हायचा नंतर वैदिक काळात वर्गवारी समाजरचना तयार झाली. त्यामध्ये वेगवेगळ्या वर्गाकडे वेगवेगळी कामे सोपविण्यात आली. त्यामध्ये संरक्षणाचे काम एका वर्गाकडे सोपविण्यात आले. त्यामध्ये शा. शिक्षणाचा वापर केला जायचा.

उद्देश

कोणतेही कार्य करण्यासाठी कांहीतरी उद्देश असतो, ध्येय असते त्यासाठी आपल्यावरील संशोधनासाठी कांही उद्दिष्ट निश्चित केलेले आहेत.

1. सामाजिक कल्याण म्हणजे काय?
2. शा. शिक्षणाची समाजकल्याणातील भूमिका.
3. शा. शिक्षणातील समाजकल्याणाचे महत्वा.

वरील विषयाच्या संशोधनासाठी उद्देश निश्चित करण्यासाठी संदर्भग्रंथ, मासिक, शब्दकोश, वर्तमानपत्र इ. चा आधार घेतला आहे.

सामाजिक कल्याण

आजच्या विद्यमान स्थितीचा विचार करता जगातील कोणताही देश असो विकसीत असो किंवा विकसनशील असो विकासाच्या कुठल्याही टप्प्यावर असो. प्रत्येक देशाचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणजे सामाजिक कल्याण आहे. सामाजिक कल्याण म्हणजे समाजातील कुठल्याही एका घटकाचे हीत आणि दुसऱ्या कोणत्याही घटकाचे नुकसान किंवा हानी पोहचत नसेल की, ज्यामधून समाजातील सर्व घटकाचे हीत साधले जात असेल तर सामाजिक कल्याण असे म्हणतात. सामाजिक कल्याण या संकल्पनेत भौतिक सुविधा, ऐहिक सुख याचाच सामावेश नसून सार्वजनिक स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण इ. समावेश होतो. मानव विकास याचे मोजमाप करण्यासाठी Human Development Index चा वापर केला जातो. या मोजमापामध्ये विकास मोजत असताना भौतिक प्रगतीचा विचार केला जात नाही तर मानवी आरोग्याला सुधदा तेवढेच महत्त्व दिले जाते. म्हणून अमेरिकेसारख्या शक्तीशाली देश सुधदा नार्वेसारख्या लहान राष्ट्राच्या क्रमवारीत मागे आहे. शिक्षण म्हणजे मानवी प्रगतीचे साधन आहे आणि जीवन प्रचंड गतीने बदलत आहे, आणि सतत नवनवीन आव्हाने पेलत आहे. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि औद्योगिक क्रांतीमुळे रोज नवनवीन प्रश्न समोर येत आहेत. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ, भूकंप, महापूर, त्सुनामी, वादळ यासारख्या आपत्ती येतच आहेत. यामध्ये आपली बुद्धिमत्ता, कल्पकता, शिक्षण व परिश्रम यांच्या जिवावर मानव सर्वच संकटावर मात करत आहे. मानवी जीवनास आणखी आनंदी व सुखमय करण्यासाठीचे सामर्थ्य विविध शोधयंत्रे, तंत्रे व आधुनिक कल्पना यामध्ये म्हणजेच शिक्षणात आहे.

शिक्षणाची जी उद्दिष्टे, ध्येय, तीच शा. शिक्षणाची आहेत शिक्षण या अखंडीत व वर्तुळात्मक प्रक्रियेचाच शा. शिक्षण हा एक भाग आहे मानवाच्या शारीरिक, बौद्धिक व सामाजिक विकासासाठी व क्षमतावर्धक अशा शारीरिक हालचालीद्वारे नियोजनपूर्वक दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय.

वरील विवेचनावरून असे समजते की, हालचाल हा शा. शिक्षणाचा मूळ पाया असून शरीर हे शा. शिक्षण प्राप्त करण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. असे असले तरी शारीरिक शिक्षण हे केवळ शरीरापुरते मर्यादित नसून त्याद्वारे मन, भावना, विचार इ. चा विकास साधता येतो. शारीरिक हालचालीद्वारे शरीर, मन आत्मा यांचा परिपूर्ण व योग्य विकास साधून बालकांच्या व्यक्तीमत्वाचा सर्वांगीन विकास साधला जातो. म्हणूनच आज प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत अभ्यासिकेचाच शारीरिक शिक्षणाचा, शिक्षणात समावेश शासनाने केल्याचे दिसते. शा. शिक्षणाचे उद्दिष्टे म्हणजे खेळाच्या अथवा शा. हालचालीच्या माध्यमातून वेगवेगळी कौशल्ये प्राप्त करून कार्यक्षमतेचा विकास करणे व या कौशल्ये प्राप्तीमधून ती व्यक्ती, उत्साही, आनंदी सहकार्य करणारी व खिलाडू वृत्तीची होते. यामधून समाजास पोषक असे शारीरिक शिक्षण मिळाल्याने सामाजिक कल्याण साधले जाते. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जीवनात कर्तव्यपूर्तीसाठी निकोप शरीर प्रकृती असणे अत्यंत आवश्यक आहे, प्राथमिक गरज आहे. देशाला समृद्ध आणि शक्तीशाली बनविण्यासाठी निरोगी नागरिक असणे गरजेचे असते. आरोग्याच्या दृष्टीने निरोगी नागरिक असणे गरजेचे असते. आरोग्याच्या दृष्टीने निरोगी राहणे हा प्रत्येक माणसाचा मूलभूत हक्क आहे. तसेच व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील कर्तव्यासाठी व कार्यपूर्तीसाठी निकोप शरीर प्रकृती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. 'शरीर मध्यम खलु धर्मसाधनम्' या संस्कृत वाक्याचा अर्थ व्यक्तीला जीवनात शारीरिक सदृढता आवश्यक आहे. व्यक्ती निरोगी असेल तर समाज निरोगी राहिल. समाज निरोगी असेल तर 'राष्ट्र' निरोगी राहिल व देशाची उन्नती होईल. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी, स्वतःच्या तसेच समाजाच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तिगत प्रगतीसाठी शा. शिक्षणाची गरज आहे. शा. शिक्षणाचे आणखी एक उद्दिष्ट म्हणजे व्यक्तीमत्त्व विकास यातून मानवाचा बौद्धिक, सामाजिक, शा. विकास साधण्यासाठी व्यायाम, आहार, आरोग्यविषयक सबबी इ. ची जोपासना शा. शिक्षणातून होते. तसेच कलागुण नेतृत्व गुण, अभिरुची व अभिवृत्ती या गुणांचा विकास शा. शिक्षणामुळे होतो. शा. शिक्षणामुळे कष्ट करण्याची तयारी होते तसेच उत्साही भावना निर्माण होते. तसेच समाजाने निर्माण केलेले नियम खेळाच्या नियमाच्या माध्यमातून पाळले जातात. म्हणजेच समाजाचा आपल्या जीवनावरील प्रभाव समजून यामधून सामाजिकतेची म्हणजे सामाजिक कल्याणात वाढ होते.

आपण निवडलेला व्यायाम, काम, कामावर श्रद्धा ठेवून इतरांशी भांडण-तंटा न करता, सहनशीलता दाखवून आनंदाने वागणे, खेळणे, प्रतिस्पर्धी जिंकाला तरी द्वेष भावना न ठेवता मोकळ्या मनाने त्यांचे कौतुक करणे इ. मधून आपला सामाजिक विकास साधला जातो. या गोष्टीचे महत्त्व पटल्यामुळे आपणास खेळाबाबतचे बदललेले चित्र दिसून येते ते म्हणजे 1920 साली क्रीडा ऑलम्पिकमध्ये केवळ आठच खेळांचा समावेश झाल्याचे समजते. केवळ भौतिक सुख म्हणजे सामाजिक कल्याण नाही तर भौतिक सुविधा बरोबरच कांही अमूर्त घटाकांचाही सामाजिक कल्याणात समावेश होतो. या अमूर्त विकासाच्या कांही गोष्टी शा. शिक्षणातून दिल्या जात असल्यामुळे आज कोणताही देश असो तो विकासाच्या पहिल्या टप्प्यापासून ते विकसित देशापर्यंत त्याला शा. शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ

1. शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास – प्रा. श्रीपाल आ. जर्दे
2. शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया – प्रा. दी. बच्चवार /प्रा. सा. मोरे

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोल बोधले कविता केरबा

संशोधक विद्यार्थिनी, भुशास्त्र संकुल, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड

सारांश :-

कोणत्याही देशाची प्रगती व विकास साधण्यासाठी लोकसंख्या हा महत्वाचा घटक आहे. लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण समान असणे आवश्यक असते. लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण आलाच लिंग गुणोत्तर असे म्हणतात. भारतातील विविध जाती धर्म संस्कृती आचार-विचार याचा परिणाम देशातील स्त्री पुरुष प्रमाणावर झाल्याचे दिसून येते. बालविवाह हुंडापद्धती पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. भारतासारख्या विकसनशील आहे का भारतासारख्या विकसनशील देशात स्त्रियांना स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. लिंगभाव समानतेचे तत्त्व भारतीय राज्यघटनेत अंतर्भूत आहेत. आपली राज्यघटना महिलांना समानताच देत नाही, तर सरकारला महिलांच्या कल्याणासाठी निर्णय घेण्याचे अधिकारही देण्यात आले आहे. परंतु आधुनिक युगात स्त्रियांची प्रगती होण्याऐवजी अधोगती होत असल्याचे दिसून येते की, त्यांनी माहिती तंत्रज्ञान विज्ञान कला साहित्य मनोरंजन पंचायतराज बचत गट इत्यादी विविध क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी, स्त्रियांच्या लिंगगुणोत्तरातील घट स्त्रियांवरील होणारे अत्याचार, हिंसा यावरून स्त्रियांची प्रगती झाली किंवा नाही असा प्रश्नच निर्माण झालेला आहे. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगातही मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे म्हणून मुलाचे जन्मास महत्त्व दिले जाते, तर मुलगी जन्मास येणे हे निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळे गर्भलिंग परीक्षणाद्वारे स्त्री जातीच्या अर्भकाचा अंत केला जात आहे. याचा परिणाम समाजातील स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत आहे व स्त्री- पुरुष असमतोलाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. भारतातील स्त्रियांचे पुरुषांचे असलेले प्रमाण जगामध्ये सर्वात कमी आहे. भारतात एक दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण 1971 च्या जनगणनेनुसार लिंगगुणोत्तर 930, ग्रामीण 949, शहरी 858, जनगणना 1981- 934, ग्रामीण 951, शहरी 879, तर जनगणना 1991- 927, ग्रामीण 938, शहरी 893, जनगणना 2001- 933, ग्रामीण 946, शहरी 900, जनगणना 2011- 943, ग्रामीण 949, शहरी 929, इतकी आहे.

बीज संज्ञा:- भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोल

प्रस्तावना:-

लोकसंख्या ही देशाची साधन संपत्ती आहे. कोणत्याही देशाची प्रगती उत्पादनासाठी लागणारे घटक व ती घटक वापरले जाण्यासाठी लागणारी लोकसंख्या यावर अवलंबून असते. लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण समान असणे आवश्यक असते. भारतासारख्या पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना कमी महत्त्व दिले जाते. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना विषमतेची वागणूक दिली जात होती. त्यांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सर्वच क्षेत्रात कमी दर्जा दिला जात होता. मनुस्मृती सारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रीदास्यांविषयी विवेचन केलेले आढळते. 25 डिसेंबर 1927 हा दिवस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मनुस्मृतीचे दहन केले. मनुस्मृतीचे दहन खऱ्या अर्थाने स्त्री मुक्तीचा दिवस होय, कारण भारतातील स्त्री प्रश्नाचे मूळ जातीशी संबंधित होते. विकासाच्या क्षेत्रांमध्ये विकासाचा समावेश होऊन तीन दशकांहून अधिक काळ होऊन गेला आहे, तरीही स्त्रियांना निष्क्रिय, दुर्बल ज्यांना संरक्षणाची गरज आहे, असे समजले जाते. एकविसाव्या शतकात पदार्पण करताना 3.5 कोटी स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत आहे. कोणत्याही प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विशिष्ट महत्त्व असते. म्हणून स्त्रियांच्या प्रश्नांना महत्त्व दिले जाते. 8 मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिवस म्हणून साजरा केला जातो. पुरुषांच्या तुलनेत सर्वच बाबतीत असमानता आणि दुय्यमतेची वागणूक स्त्रियांना दिली जाते. सामाजिक आणि मानवी विकासाच्या सर्व निदर्शकांनी मध्ये महिलांची पिछेहाट झालेली आहे. त्यांची आयुमर्यादा ही पुरुषांपेक्षा कमी आहे. आरोग्य, पोषण आणि शिक्षण या पातळ्यांवर देखील त्या पुरुषांपेक्षा लक्षणीयरित्या कमी स्थानावर आहेत.

अभ्यासक्षेत्र:-

भारताचे स्थान उत्तर गोलार्धात असून पूर्व गोलार्धातील आशिया खंडातील एक महत्वाचा देश आहे. भारताचा अक्षवृत्तीय विस्तार 80 4' 28" उत्तर 370 6' 53" उत्तर अक्षवृत्त व रेखावृत्तीय विस्तार 680 7' 33" पूर्व ते 950 25' 47" पूर्व रेखावृत्त यांच्या दरम्यान आहे. भारताचे क्षेत्रफळ 32,87,263 चौ.किमी आहे. क्षेत्रफळाच्या बाबतीत भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या 121.085 4,997 इतकी असून लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो.

उद्दिष्टे :-

1. भारताच्या लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा अभ्यास करणे.
2. स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा स्थल व काल सापेक्ष अभ्यास करणे.
3. स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोलाचा अभ्यास करणे.

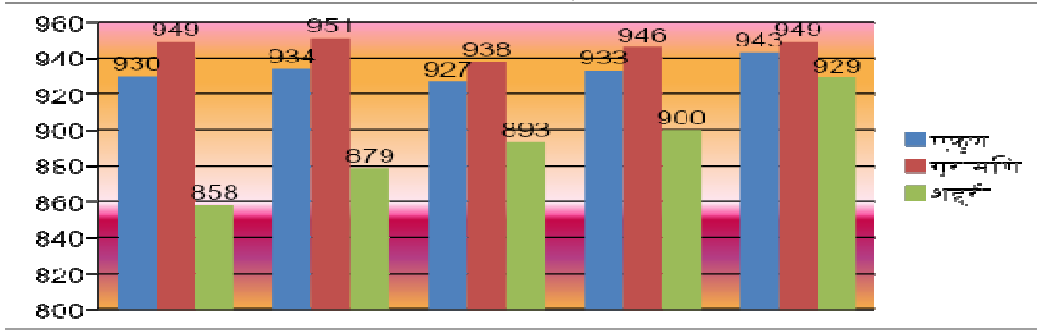
संशोधन पद्धती

वरील संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली माहिती दुय्यम स्वरूपाचे आहे. यासाठी भारतातील जनगणना अहवाल 1971 ते 2011 मधील माहिती खोताचा वापर करण्यात आला आहे. आकडेवारीच्या सादरीकरणासाठी आलेखाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष प्रमाण काढण्यासाठी खालील सूत्राचा उपयोग करण्यात आला आहे
 लिंग गुणोत्तर = एकूण स्त्रियांची संख्या x 1000

अ.क्र.	वर्ष	एकूण	ग्रामीण	शहरी
1.	1971	930	949	858
2.	1981	934	951	879
3.	1991	927	938	893
4.	2001	933	946	900
5.	2011	943	949	929

एकूण पुरुषांची संख्या
जनगणना अहवाल

वरील सारणीच्या अवलोकनावरून 1971 च्या जनगणनेनुसार लिंग गुणोत्तर 930, ग्रामीण 949, शहरी 858, जनगणना 1981- 934, ग्रामीण 951, शहरी 879, जनगणना 1991- 927, ग्रामीण 938, शहरी 893, जनगणना 2001- 933, ग्रामीण 946, शहरी 900, जनगणना 2011 नुसार 943, ग्रामीण 949, शहरी 929, इतके आहे.

वरील जनगणनेचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, सन 1971 व 1991 या दोन जनगणनेतील लिंग गुणोत्तरात जास्त घट झालेली दिसून येते. भारतातील ग्रामीण भागातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण जास्त आहे. तर शहरी भागात लिंग गुणोत्तर प्रमाण कमी दिसून येते. गर्भजल परीक्षण करून स्त्रीभ्रूण हत्या घडवून आणण्याचे प्रमाण शहरी भागात जास्त आहे. म्हणून शहरी भागातील लिंग गुणोत्तर दिवसेंदिवस कमी होत आहे. 2001 च्या जनगणनेनुसार सोळा केंद्रशासित प्रदेशातील 70 जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे खूप विषम असल्याचे दिसून येते. भारतातील 23 शहरांमध्ये मुलींच्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते.

2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र आणि गुजरात या सारख्या तुलनात्मक दृष्ट्या विकसित राज्यात स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी झालेले दिसून येते. ते अनुक्रमे पंजाब 895, हरियाणा 879, महाराष्ट्र 929, गुजरात 919 इतके आहे. केरळ राज्यात स्त्रियांचे प्रमाण देशात सर्वात जास्त म्हणजे 1 हजार 58 इतकी आहे, बाकी इतर राज्यात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी होत आहे.

उपाय योजना:-

1. स्त्रियांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे.
2. स्त्रियांवरील अत्याचार हिंसा थांबवण्यासाठी स्त्रीविषयक कायद्यात सुधारणा करणे.
3. स्त्री भ्रूण हत्या थांबविण्यासाठी कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करणे.
4. सामाजिक उपक्रमातून मोठ्या प्रमाणात जाणीव जागृती घडवून आणणे.
5. स्त्री-पुरुष भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे.
6. मुलगी वाचवा मुलगी शिकवा या सारख्या उपक्रमाची राज्य व केंद्र शासन स्तरावर अंमलबजावणी करणे.

7. स्त्रियांचा मानसिक व बौद्धिक विकास घडवून आणणे.
8. ग्रामीण भागातील आदिवासी व दलित महिलांच्या शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे.
9. महिलांचे विविध क्षेत्रातील सबलीकरण करण्यावर भर देणे.

निष्कर्ष:-

भारतातील स्त्री-पुरुष प्रमाणात स्थळ व काळानुसार भिन्नता दिसून येते.

1971-2011 या काळातील लोकसंख्येच्या आकडेवारीवरून स्त्रियांच्या संख्येत घट होत असल्याचे दिसते.

1991 साली लिंगगुणोत्तर प्रमाण सर्वात कमी 927 इतके कमी झालेले दिसून येते.

ग्रामिण भागापेक्षा शहरी भागातील लिंग गुणोत्तर प्रमाणातील घट जास्त असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ:-

1. भारतीय जनगणना अहवाल-1991,2001,2011.
2. स्त्रि- लिंगभाव व विकास, पुणे प्रकाशन, पुणे
3. स्त्रियां कायदा आणि राजकारण
4. पितृसत्ताक आणि स्त्री मूक्ती, वंदना सोनाळकर, शर्मिला रेंगे
5. महिला सबलीकरण, मासिक (योजना 2016).
6. शिखधर्मीय लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास, डॉ. तोळमारे एस.एस., शोधप्रबंध,2010.
7. www.sexratio of india
8. www.papoulation of india

परळी तालुक्यातील कृषी घनता: एक भौगोलिक अभ्यास

श्री. कैलास भास्कर लव्हाळे 1 डॉ. व्ही.एस.चिंमनगुंडे 2

1संशोधक, महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

2मार्गदर्शक, श्री संत जनाबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड, जि. परभणी

सारांश:

देशाच्या विकासात कृषी क्षेत्र महत्वाचे कार्य बजावत आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणात कृषीवर आधारित व्यवसाय केले जातात. त्यामुळे देशातील ६७% लोकसंख्या कृषीवर आधारलेली आहे. आधुनिक काळात शेती करण्याच्या पद्धती बदललेल्या आहेत. त्यामुळे कृषी क्षेत्र अधिकाधिक विकसित झालेले दिसून येते. सुरुवातीच्या काळात स्थलांतरीत शेती केली जात होती. नंतर उदरनिर्वाह शेती करण्यात येत होती. पण आजच्या आधुनिक काळात शेतीकडे एक व्यवसाय म्हणून पाहिले जाते. म्हणूनच शोधनिबंधात कृषी घनता या घटकाचा अभ्यास केला आहे.

बीजसंज्ञा : कृषी, मंडळ निहाय कृषी घनता.

प्रस्तावना:

कृषी हा मानवाच्या आर्थिक प्रक्रियेतील सर्वात प्राचीन व्यवसाय आहे. कृषी व्यवसायामुळे मानवाचा अन्नाची प्राथमिक गरज भागविली जाते. अनेक उद्योगधंद्यांना कृषी क्षेत्रातून कच्चा मालाचा पुरवठा केला जातो. त्यापासून तयार होणारा पक्का माल जागतिक बाजारपेठेत पाठविला जातो. म्हणूनच कृषी व्यवसायास मानवी जीवनाचा पाया असे म्हणतात. कृषी यालाच इंग्रजीत Agriculture असे म्हणतात. Agriculture ही संज्ञा लॅटिन भाषेतील Agricultura या शब्दापासून तयार झाली आहे. यातील Ager म्हणजे Area (क्षेत्र) व cultura म्हणजे to cultivate (करणे) असा होतो. यापासून Agriculture हा शब्द तयार झाला.

अभ्यास क्षेत्र:

परळी तालुका मध्यपूर्व महाराष्ट्रात आणि बीड जिल्ह्याच्या पूर्वेस आहे. परळी तालुका १८ ४१'३३" उत्तर अक्षांश ते १९ ७'४६" उत्तर अक्षांश आणि ७६ १४'२७" पूर्व रेखांश ते ७६ ४१'४४" पूर्व रेखांश दरम्यान विस्तारलेला आहे. परळी तालुक्याच्या दक्षिणपूर्व गंगाखेड तालुका तसेच पूर्वेस सोनपेठ व पाथरी तालुक्याच्या सीमा आहेत. तर परळी तालुक्याच्या दक्षिण पश्चिमेस अंबाजोगाई तर उत्तर दिशेस माजलगाव आणि पश्चिमेला धारूर तालुक्याचा सीमा आहेत. परळी तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ ७३७.९९ चौ.कि.मी. आहे. त्यामध्ये १०५ ग्रामीण वस्ती १ नागरी केंद्र व ५ मंडळाचा समावेश आहे.

उद्दिष्टे :

१} परळी तालुक्यातील एकूण कृषी घनता अभ्यासणे. २} परळी तालुक्यातील कृषी घनता मंडळ निहाय अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती व आधार सामग्री संकलन:

परळी तालुक्यातील कृषी घनतेचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या आधार सामग्रीचा वापर केला आहे. दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीसाठी बीड जिल्ह्याचा कृषी अहवाल व बीड जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन सन २००१ व २०११ यातून माहिती संकलित केली आहे.

विषय विवेचन:

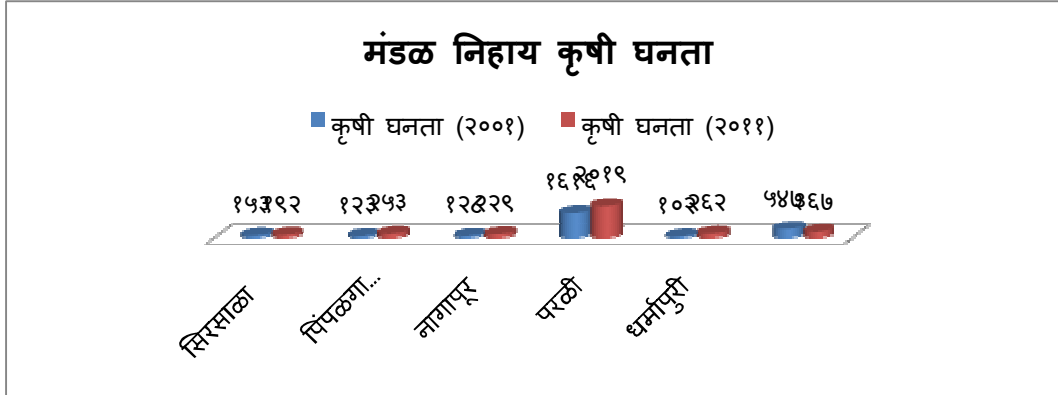
कृषी घनता काढण्यासाठी त्या प्रदेशातील शेती व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या व त्याच प्रदेशातील एकूण शेती खालील क्षेत्र माहिती असणे आवश्यक असते. कृषी व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांची संख्या व कृषी खालील एकूण क्षेत्र यांचे गुणोत्तर म्हणजे कृषी घनता होय.

अभ्यास क्षेत्रातील मंडळनिहाय कृषी घनता:

अ.क्र	महसूल मंडळ	२००१			२०११		
		कृषी व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या	कृषी खालील क्षेत्र चौ.कि.मी	कृषी घनता	कृषी व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या	कृषी खालील क्षेत्र चौ.कि.मी	कृषी घनता
१	सिरसाळा	२३२२७	१५२	१५३	२८९५२	१५२	१९०
२	पिंपळगाव	२४८४७	१२३	२०२	३१९९६	१२३	२५३
३	नागापूर	२१७३७	१२८	१६९	२९४३७	१२८	२२९
४	परळी	६७९०६	४२	१६१६	८४८०९	४२	२०१९
५	धर्मापूर	१९६०९	१०२	१९२	२६८१४	१०२	२६२
	एकूण तालुके	१५७३२६	५४७	२८७	२११२०८	५४७	३६७

साधनसामग्री :बीड जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन अहवाल सन २००१-२०११

अभ्यास क्षेत्रातील कृषी घनतेचा अभ्यास केला असता २००१ च्या जनगणनेनुसार परळी तालुक्याची एकूण कृषी घनता २८७ व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी होती. तर २०११ च्या जनगणनेनुसार परळी तालुक्याची कृषी घनता ३६७ व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी एवढी आढळून येते.

२००१ च्या जनगणनेनुसार परळी मंडळात सर्वात जास्त १६१६ व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी एवढी कृषी घनता होती. कारण त्या ठिकाणी कृषी खालील जमिनीचे प्रमाण कमी व लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे कृषी घनता अधिक आढळून येते. यामध्ये वाढ होवून २०११ साली कृषी घनता २०१९ व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी वाढलेली दिसून येते. २००१ च्या जनगणनेनुसार सर्वात कमी कृषी घनता सिरसाळा मंडळात १५२ व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी दिसून येते. तर २०११ साली देखील १९० व्यक्ती प्रति चौ.कि.मी एवढी कृषी घनता पाहावयास मिळते.

निष्कर्ष:

- १) अभ्यास क्षेत्रात कृषी वर आधारित लोकसंख्या अधिक आहे.
- २) परळी मंडळात कृषी खालील क्षेत्र कमी प्रमाणात आहे.
- ३) अभ्यास क्षेत्रातील कृषीवर सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव आहे.
- ४) सिरसाळा मंडळात मोठ्या प्रमाणात डोंगराळ प्रदेश असल्या कारणाने कृषी खालील क्षेत्र कमी आहे.

उपाययोजना:

- १) अभ्यास क्षेत्रात आधुनिक कृषीचा विकास होणे गरजेचे आहे.
- २) सिरसाळा मंडळात जलसिंचन सुविधा उपलब्ध करणे.
- ३) अभ्यास क्षेत्रात कृत्रिम जलसाठे निर्माण करणे.
- ४) अभ्यास कृषी विकासासाठी कृषी महाविद्यालय निर्माण करणे.

संदर्भ:

- १) डॉ. विजया साळुंबे, २००३ कृषी भूगोल, शेठ पब्लिकेशन, मुंबई
- २) जसबीर सिंग, १९९४ कृषी भूगोल, दिल्ली
- ३) कृषी अहवाल, कृषी कार्यालय परळी
- ४) सामाजिक व आर्थिक समालोचन बीड जिल्हा
- ५) बीड जिल्हा गॅझेटियर
- ६) बीड जिल्हा जनगणना अहवाल २००१ व २०११

पिपरी या गावातील कुटूंब नियोजनाचा - भौगोलिक अभ्यास

डॉ.चिंमनगुंडे व्ही.एस.

संत जनाबाई महाविद्यालय गंगाखेड. ता.गंगाखेड जि.परभणी.

प्रस्तावना :-

संततिनियमनास प्रथमतः बऱ्याच राष्ट्रांमध्ये शासकीय विरोध होता व त्याचा प्रचार करण्याविरुद्ध कायदेही संमत करण्यात आले होते. हळूहळू हा शासकीय विरोध कमी होत गेला. प्रचारासाठी शासनांची संमती मिळत गेली व नंतर प्रचारामध्ये शासन स्वतः सहभागी होत गेले. स्वीडनच्या शासनानेच संततिनियमनाच्या प्रसारास प्रथम हातभार लावला व नगरपालिकांच्या संततिनियमन केंद्रांना आर्थिक मदत देऊ केली. इतर राष्ट्रांतील शासनांनीही संततिनियमनाच्या खाजगी संस्थांनी केलेल्या प्रयत्नास सहकार्य दिले. १९५० पासून भारतातही संततिनियमनाच्या प्रयत्नांना सरकारने मदत केली. १९४८ पासून जपानमध्ये गर्भपात कायदेशीर मानला जाऊ लागला व हळूहळू गर्भपाताचे प्रमाण कमी होत जाऊन अन्य मार्गांचा वापर अधिक प्रमाणावर होऊ लागला. अमेरिकेतही १९३० पासूनच संततिनियमनकेंद्रांना सरकारी मदत मिळू लागली. १९६४ मध्ये अमेरिकेने इतर राष्ट्रांना संततिनियमनाविषयी आणि कुटुंबनियोजनाबद्दल तांत्रिक मदत देण्यास सुरुवात केली व १९६७ नंतर अमेरिकेची आर्थिक मदत संततिनियमनाची साधने पुरविण्यासाठी दिली जाऊ लागली. रशियामध्ये गर्भपाताचा विशेष अवलंब केला जात असला, तरी अलीकडे गर्भपाताऐवजी संततिनियमनाच्या इतर उपायांची अधिक शिफारस करण्यात येत आहे. चीनमध्ये साम्यवादी शासनाने सुरुवातीस जरी लोकसंख्या वाढावी म्हणून संततिनियमनास विरोध दर्शविला, तरी १९६० नंतर संततिनियमनाच्या प्रयत्नास शासकीय दुजोरा मिळू लागला. संयुक्त राष्ट्रांचासुद्धा संततिनियमनाच्या प्रयत्नांवर विशेष भर आहे.

संततिनियमनाचा इतिहास :-

संततिनियमनाच्या विविध साधनांचा वापर फार प्राचीन काळापासून होत आला आहे. ख्रिस्तपूर्व १८५० ते १५५० या काळातील काही ईजिप्शियन लेखांतून व प्राचीन हिब्रू वाङ्मयातून गर्भधारणा टाळण्याच्या अनेक उपायांचा उल्लेख आढळतो. ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकात अॅरिस्टॉटल याने गर्भावरोधाच्या उपायांचे वर्णन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे इ. स. दुसऱ्या शतकात सोरेनस या प्रसूतिशास्त्रवेत्त्याने संततिनियमनाच्या पद्धतीचे सविस्तर विवेचन करून गर्भपाताऐवजी गर्भधारणा टाळणे हा अधिक श्रेयस्कर मार्ग होय, यावर भर दिला. ग्रीक व रोमन काळांत स्त्रियांचे आरोग्य सुरक्षित राखण्याच्या दृष्टीने गर्भावरोधास विशेष महत्त्व दिले जाई; परंतु गर्भसंभव टाळण्याच्या पद्धतींचा अवलंब फारच थोड्या नागरिकांना करता येत असे. गर्भावरोधाच्या तंत्राचा सार्वजनिक प्रसार मात्र एकोणिसाव्या शतकापर्यंत झाला नव्हता.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

- १) लोकसंख्या विषयक धोरणाचा नैसर्गिक घटकावरील परिणामाचा अभ्यास करणे .
- २) अभ्यास क्षेत्रातील कुटूंब नियोजन नियोजनाचा अभ्यास करणे .
- ३) कुटूंब नियोजनाचा सामाजिक व आर्थिक विकासावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.

माहिती स्त्रोत :-

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी माहिती मिळवण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपातील माहिती स्रोतांच्या उपयोग केला जाणार आहे .प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी सर्वेक्षण मुलाखत व प्राश्नावली. चा उपयोग करण्यात आला आहे .लातूर जिल्ह्यातील मुख्य चिकित्सा अधिकारी,उप मुख्य चिकित्सा अधिकारी ,मेडिकल ऑफिसर अशा कुटूंब नियोजन संदर्भातील अधिकारी यांच्या मुलाखती घेऊन प्राथमिक स्वरूपाची माहिती घेण्यात आली.

विषय विवेचन :- प्रस्तुत विषय विवेचनात कुटूंब नियोजनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे त्यामध्ये लातूर जिल्ह्यातील कुटूंब नियोजनाचे सर्वेक्षण करताना पिपरी या गावातील कुटूंबाचे सर्वेक्षण करण्यात आले.त्यानुसार माहितीचे विश्लेषण

पिपरी :- (Pipari)

प्राकृतिक स्वरूप :- लातूर जिल्ह्यातील उदगीर तालुक्यातील पिपरी हे गाव बालाघाट रागांच्या पायथ्याशी वसलेले आहे हा भाग ५०० मी.उंचीपेक्षा कमी उंची असणाऱ्या प्रदेशात येतो.या गावाची स्थान निश्चिती १८.४३' २३.९ " उत्तर अक्षांश व ७७.०८'००.९" पूर्व रेखांश आहे. या गावाचे क्षेत्र ८०६.९६ चो.हेक्टर.असून घराची संख्या ३१९ इतकी आहे.या गावाची कृषी प्रधान अर्थ व्यवस्था आहे. या गावात पिपरी सिंचन प्रकल्पामुळे संपूर्ण जमीन हि ओलिताखाली आली आहे .येथील जमीन हि

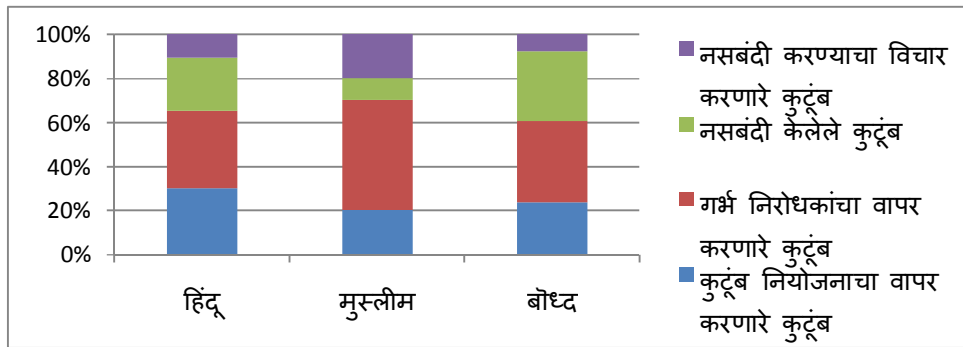
काही सुपीक व कसदार आहे तर काही डोंगर पायथ्याशी उतारानुसार लाल मृदा दिसून येते.तरीही संपूर्ण क्षेत्रात बागायती शेती केली जाते.जास्ती प्रमाणात ऊस या पिकाचे क्षेत्र आहे. हवामान ऋतूनुसार शुष्क व कोरडे असते.

सांस्कृतिक स्वरूप :- २०११ च्या जनगणनेनुसार येथील लोकसंख्या १८१६ (२०१८-१९ मध्ये लोकसंख्या २०१६ असून यात पुरुष १०९६ तर स्त्रियांची संख्या ९२० इतकी आहे.) (Census MIDD Code.no. :- 561007).या मध्ये ७६ % लोक हे हिंदू धर्माचे आहेत तर २४ % लोक हे इतर धर्माचे आहेत.आज म्हणजे २०१८-२०१९ सर्वेक्षणानुसार इतर धर्माची लोकसंख्या हि जवळपास २६ % पर्यंत झाली आहे . या गावाची साक्षरता सरासरी ८० % दिसून येते. यात पुरुषाची साक्षरता जवळपास ९० % इतकी आहे.स्त्रियांची साक्षरता प्रमाण कमी दिसून येते. येथील प्राथमिक आरोग्य केंद्र नळगीर असून या गावात दर महिन्याच्या तिसऱ्या बुधवारी लसीकरण घेतले जाते. आरोग्याच्या व इतर कुटूंब नियोजनाच्या माहिती मोहीम हि डोर टू डोर या माध्यमातून आशा कार्यकर्ता व अंगणवाडी सेविका या सतत करत असतात. काही अडचण निर्माण झाल्यास ते महाराष्ट्र आरोग्य विभागाचा संपर्क क्रमांक १०४ या वर संपर्क करतात.पिपरी या गावाची सर्वेक्षणातून जी परिस्थिती समोर आली त्या नुसार गावातील १०० कुटूंबाचे प्रश्नावली च्या माध्यमातून सर्वेक्षण केले त्या मध्ये ६० कुटूंब हिंदू धर्माचे, १० कुटूंब मुस्लीम धर्माचे, ३० कुटूंब नव बौध्द व बौध्द धर्माचे आचरण करणारे आहेत.एकूण कुटूंब संख्येच्या जवळपास ३३% कुटूंबाचे या दरम्यान सर्वेक्षण घेण्यात आले आहे.

कुटूंबाचे प्रश्नावली च्या माध्यमातून सर्वेक्षण (टक्केवारी)

अ.क्र.	कुटूंबाचा धर्म	कुटूंबाची संख्या	कुटूंब नियोजनाचा वापर करणारे कुटूंब		गर्भ निरोधकांचा वापर करणारे कुटूंब		नसबंदी केलेले कुटूंब		नसबंदी करण्याचा विचार करणारे कुटूंब	
			संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%
१	हिंदू	६०	५२	८६	६०	१००	४२	७०	१८	३०
२	मुस्लीम	१०	०२	२०	०५	५०	०१	१०	०२	२०
३	बौध्द	३०	१८	६०	२८	९३.३	२४	८०	०६	२०

(माहिती स्त्रोत्र :- सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून)

(आलेख -१)

लातूर जिल्ह्यातील पिपरी या गावाचे सर्वेक्षण केल्यावरून हिंदू धर्मातील ज्या ६० कुटूंबाचे सर्वेक्षण केले त्यामध्ये ५२ कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचा वापर करणारे दिसून येतात तर ६० म्हणजे संपूर्ण कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा यात (निरोध,गर्भ निरोध गोळ्या,तांबी,फेस येणाऱ्या गोळ्या,काही नैसर्गिक पद्धत,काही आत्मसंयम.इत्यादी.) वापर करणारे दिसून आले.आणि ४२ कुटूंब हे नसबंदी केलेले व १८ कुटूंब हे नसबंदीचा विचार करणारे आहेत.तर मुस्लीम धर्माचे १० कुटूंबाचे सर्वेक्षण केले यात ०२ कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचा वापर करणारे दिसून येतात तर ०५ कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा यात (निरोध,गर्भ निरोध गोळ्या,तांबी,फेस येणाऱ्या गोळ्या,काही नैसर्गिक पद्धत,काही आत्मसंयम.इत्यादी.) वापर करणारे दिसून आले.आणि ०१ कुटूंब हे नसबंदी केलेले व ०२ कुटूंब हे नसबंदीचा विचार करणारे आहेत. आणि बौध्द धर्माचे ३० कुटूंबाचे सर्वेक्षण केले यात १८ कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचा वापर करणारे दिसून येतात तर २८ कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा यात (निरोध,गर्भ निरोध गोळ्या,तांबी,फेस येणाऱ्या गोळ्या,काही नैसर्गिक पद्धत,काही आत्मसंयम.इत्यादी.) वापर करणारे दिसून आले.आणि २४ कुटूंब हे नसबंदी केलेले व ०६ कुटूंब हे नसबंदीचा विचार करणारे आहेत.

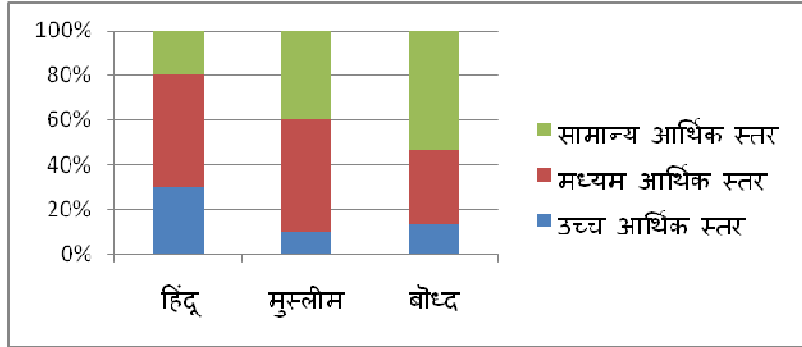
पिपरी या गावातील घेतलेल्या सर्वेक्षणातून जी टक्केवारी मिळालेली आहे. त्या मध्ये हिंदू धर्मांमध्ये ८६ % कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचे वापर करणारे आहेत. १०० % कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा वापर करणारे दिसून येतात. ७० % कुटूंब हे नसबंदी करणारे आहेत. व ३० % कुटूंब हे नसबंदी करण्याच्या विचाराचे आहेत. तर मुस्लीम धर्मांमध्ये २०% कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचे वापर करणारे आहेत. ५० % कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा वापर करणारे दिसून येतात. १० % कुटूंब हे नसबंदी करणारे आहेत. व २० % कुटूंब हे नसबंदी करण्याच्या विचाराचे आहेत. व बौध्द धर्ममध्ये ६० % कुटूंब हे कुटूंब नियोजनाचे वापर करणारे आहेत. ९३.३ % कुटूंब हे गर्भ निरोधकांचा वापर करणारे दिसून येतात. ८० % कुटूंब हे नसबंदी करणारे आहेत. व २० % कुटूंब हे नसबंदी करण्याच्या विचाराचे आहेत.

यावरूनच तीनही धर्मांचा विचार व यावरून पिपरी गावाची लोकसंख्या विचारात घेतल्यास अलीकडील काळात हिंदू व बौध्द धर्मांची संख्या कमी वाढ दिसते तर मुस्लीम धर्मांची संख्या हि काहीशी वाढलेली दिसते.

कुटूंब नियोजनामुळे आर्थिक स्तर (टक्केवारी)

अ.क्र.	कुटूंबाचा धर्म	कुटूंबाची संख्या	कुटूंब नियोजनामुळे उच्च आर्थिक स्तर असणारे कुटूंब		कुटूंब नियोजनामुळे मध्यम आर्थिक स्तर असणारे कुटूंब		कुटूंब नियोजनामुळे सामान्य आर्थिक स्तर असणारे कुटूंब	
			संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%
१	हिंदू	६०	१८	३०	३०	५०	१२	२०
२	मुस्लीम	१०	०१	१०	०५	५०	०४	४०
३	बौध्द	३०	०४	१३.३	१०	३३.३	१६	५३.३

(माहिती स्तोत्र :- सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून)

(आलेख -२)

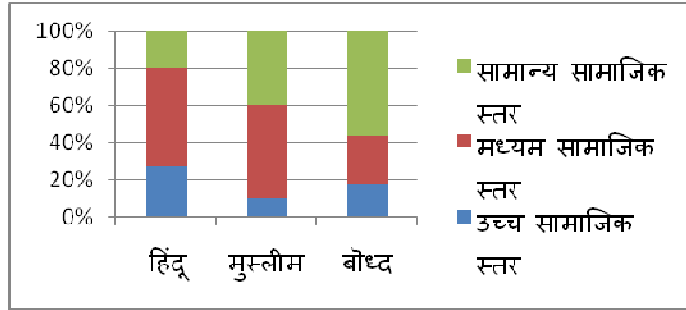
सर्वेक्षण केलेल्या कुटूंबाचे आर्थिक स्तर वरून विवेचन केल्यास हिंदू धर्माचा ६० कुटूंब पैकी १८ कुटूंबाची आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. ३० कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर १२ कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. तसेच मुस्लीम धर्माच्या आर्थिक स्तराचे विवेचन १० कुटूंब पैकी ०१ कुटूंबाची आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. ०५ कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर ०४ कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. आणि बौध्द धर्माचे आर्थिक स्तराचे विवेचन ३० कुटूंब पैकी ०४ कुटूंबाची आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. १० कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर १६ कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. यावरूनच असे दिसून येते कि ज्या धर्मात कुटूंब नियोजनांचे योग्य नियोजन करण्यात आले आहे. त्या कुटूंबाचे आर्थिक स्तर वाढलेला दिसून येतो. सर्वेक्षण केलेल्या कुटूंबाचे आर्थिक स्तर वरून विवेचन केल्यास हिंदू धर्माचा ६० कुटूंब पैकी ३०% कुटूंबाचा आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. ५० % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर २० % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. तसेच मुस्लीम धर्माच्या आर्थिक स्तराचे विवेचन १० कुटूंब पैकी १० % कुटूंबाची आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. ५० % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर ४० % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. आणि बौध्द धर्माचे आर्थिक स्तराचे विवेचन ३० कुटूंब पैकी १३.३ % कुटूंबाची आर्थिक स्तर उच्च दिसून येतो. ३३.३ % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर मध्यम दिसून येतो. तर ५३.३ % कुटूंबाचा आर्थिक स्तर सामान्य दिसून येतो. यावरूनच असे दिसून येते कि ज्या धर्मात कुटूंब नियोजनांचे योग्य नियोजन करण्यात आले आहे. त्या कुटूंबाचे आर्थिक स्तर वाढलेला दिसून येतो.

कुटूंब नियोजनामुळे सामाजिक स्तर (टक्केवारी)

अ.क्र.	कुटूंबाचा धर्म	कुटूंबाची संख्या	कुटूंब नियोजनामुळे उच्च सामाजिक स्तर असणारे कुटूंब		कुटूंब नियोजनामुळे मध्यम सामाजिक स्तर असणारे कुटूंब		कुटूंब नियोजनामुळे सामान्य सामाजिक स्तर असणारे कुटूंब	
			संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%
१	हिंदू	६०	१६	२६.६	३२	५३.३	१२	२०
२	मुस्लीम	१०	०१	१०	०५	५०	०४	४०
३	बौध्द	३०	०५	१६.६	०८	२६.६	१७	२८.६

(माहिती स्त्रोत्र :- सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून)

(आलेख -३)

सर्वेक्षण केलेल्या कुटूंबाचे सामाजिक स्तर वरून विवेचन केल्यास हिंदू धर्माचा ६० कुटूंब पैकी १६ कुटूंबाची सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. ३२ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर १२ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो.तसेच मुस्लीम धर्माच्या सामाजिक स्तराचे विवेचन १० कुटूंब पैकी ०१ कुटूंबाची सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. ०५ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर ०४ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो.आणि बौध्द धर्माचे सामाजिक स्तराचे विवेचन ३० कुटूंब पैकी ०५ कुटूंबाची सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. ०८ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर १७ कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो.

सर्वेक्षण केलेल्या कुटूंबाचे सामाजिक स्तर वरून विवेचन केल्यास हिंदू धर्माचा ६० कुटूंब पैकी २६.६ % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. ५३.३ % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर २० % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो.तसेच मुस्लीम धर्माच्या सामाजिक स्तराचे विवेचन १० कुटूंब पैकी १०% कुटूंबाची सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. ५० % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर ४० % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो.आणि बौध्द धर्माचे सामाजिक स्तराचे विवेचन ३० कुटूंब पैकी १६.६ % कुटूंबाची सामाजिक स्तर उच्च दिसून येतो. २६.६ % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर मध्यम दिसून येतो.तर २८.६ % कुटूंबाचा सामाजिक स्तर सामान्य दिसून येतो. यावरूनच असे दिसून येते कि ज्या धर्मात कुटूंब नियोजनांचे योग्य नियोजन करण्यात आले आहे.त्या कुटूंबाचे सामाजिक स्तर वाढलेला दिसून येतो.

पिंपरी या गावाची सर्वेक्षण अंतर्गत असे दिसून आले की ज्या कुटूंबाची संख्या कमी अशा कुटूंबाची आर्थिक व सामाजिक सधनता दिसून येते.या गावात मुस्लीम धर्मीय संख्या कमी प्रमाणात आहे.(फक्त ११ घरे) पण काही हिंदू व बौध्द धर्मीय लोक ज्याची कुटूंब सदस्य संख्या जास्त म्हणजेच कुटूंब नियोजनाचा वापर कमी किंवा करण्यास वेळ घेतल्या मुळे सदस्य संख्या जास्त आणि कुटूंबाचे आर्थिक नियोजन कोलमोडले यातूनच सामाजिक नियोजन सुद्धा कमी झाले.याचाच परिणाम म्हणजे लोकसंख्या वाढ परिणामी भौगोलिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

:-

- १) ज्या कुटूंबाने कुटूंब नियोजन केले त्याचे आर्थिक व सामाजिक स्तर सुधारलेला दिसून येतो.
- २) कुटूंबाची संख्या हि त्याच्या प्रत्येक घटकावर परिणाम करते.
- ३) सर्वेक्षित कुटूंबाचे आकलन केल्यास गावातील लोकसंख्या वाढीचे आकलन होते.
- ४) विवेचनातून कोणत्या घटकावर अधिक भर देण्याची गरज आहे याचे आकलन होते.
- ५) यावरून जिल्ह्यातील लोकसंख्याचे विभाग निहाय आकलन होते.

संदर्भ सूची :-

- १) जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन (२०११ ते २०१८)
- २) लोकसंख्या भूगोल (डॉ.शेठे ,डॉ.शहापूरकर ,डॉ .सुरेश फुले)
- ३) लोकसंख्या भूगोल (डॉ.घारपुरे विठ्ठल)
- ४) population Geography (ए.बी.सवंदी)
- ५) दुबे एस .पी.मिश्रा राम बाबू " जनांकिकी एवं जनसंख्या अध्ययन "
- ६) Agarwala S.N.(1978) " Indai's population problems "
- ७) भारत (२०१५) "जनसंख्या " प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय नई दिल्ली .

जागतिक शांततेसाठी म. गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता **कु. खेहा सोन्याबापू सोळंके**

रिसर्च स्कॉलर, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

जगामध्ये वाढत चाललेली अशांतता व वर्चस्ववाद हे मानवतेला अत्यंत धोकादायक असून शांततेतूनच सर्वांची प्रगती होत असते. शांततामय सहजीवन हा मानवी जीवनाचा मूलाधार असायला हवा या विचारातून अनेक तत्त्वज्ञानी प्राचीन काळापासून आपले विचार मांडले. त्यामुळे जागतिक शांतता सर्व देशांकरिता महत्वाची आहे. त्याशिवाय कोणाला प्रगती करता येणार नाही.

मानवाने विज्ञानाच्या बळावर जगात एवढा बदल घडविला आणि घडत आहे की कोणीही हे परिवर्तन पाहून आश्चर्य चकीत व्हावे. परंतु या बदलत्या जगात मानवाने स्वतःच्या अंतरंगात पाहण्याचा विचार केलेला दिसत नाही. विज्ञानाच्या भस्मासुराने मानवाचा संहार होईल अशी स्थिती निर्माण केली आहे. दोन महायुद्धे जगाने पाहिली परंतु त्याच्या विनाशापासून बोध घेण्याचे टाळले. याच काळात गांधींच्या रूपाने भारतात समस्त मानवजातीच्या कल्याणाच्या साकल्याने विचार करणाऱ्या विभूतीचा जन्म झाला. ज्यांनी मानवमुक्ती व विश्वशांतीचा संदेश जगाला दिला. त्यांच्या या संदेशाचा अभ्यास करणे हा या शोध निबंधाचा हेतू आहे.

माहिती व तंत्रज्ञानाची जशी प्रगती होत गेली. प्रगत तंत्रज्ञानाचा जसा विकासकार्यासाठी वापर होत गेला. तसाच तंत्रज्ञानाचा वापर विध्वंसक कार्यासाठी झालेला आहे. 21 वे शतक माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. माहिती आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनात अथवा जीवनशैलीत कमालीचे अनुकूल बदल झाले ही जमेची बाजू आहे. दुसरी बाजू माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासातून काही धर्मांध विध्वंसक शक्ती व कट्टरपंथीय दहशतवादी यांची माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर विध्वंसक कार्यासाठी करताना दिसत आहेत. त्यामुळे जागतिक शांततेला आणि सुव्यवस्थेला तडे गेले आहेत. पर्यायाने जागतिक शांतता धोक्यात आली आहे.

आधुनिक आणि औद्योगिक समाज व्यवस्थेमध्ये महात्मा गांधीजींचे विचार कितपत लागू होतील हा वादाचा विषय आहे. वर्तमान समाजाची जटिलता व गुंतागुंत एवढी वाढली आहे की त्याची कल्पना करता येत नाही. पूर्वीच्या बऱ्याच समस्या नष्ट होवून शेकडो नव्या समस्यांचा उदय झाला आहे. जातीय धार्मिक दंग्यांनी नवे रूप धारण केले आहे. आतंकवाद, दहशतवाद, नक्षलवाद, फुटीरवाद, भाषावाद, प्रांतवाद, जातीय धार्मिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आहे. हिंदू मुस्लीम, हिंदू - ख्रिश्चन, हिंदू - बौद्ध इ. धर्मीयांचे दंगे आंदोलने तसेच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, प्रश्नामुळे समाजव्यवस्थेत गोंधळात्मक परिस्थिती निर्माण झाली आहे. सर्वसामावेश सर्वांचे कल्याण करू शकेल असे शासकीय धोरण निती कार्यक्रम आढळत नाही. अशा परिस्थितीत महात्मा गांधीजींचे शांतता विषयक विचारांचा उल्लेख करावा लागतो.

सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, असहकार, उपोषण, सविनय कायदेभंग, देशत्याग, हरताळ, बहिष्कार, मानवतावादी दृष्टीकोन, विश्वाबंधुता इ. विचार जागतिक शांतता निर्माण करण्यासाठी अधिक प्रभावी आहेत. म्हणूनच जागतिक शांततेसाठी महात्मा गांधीजींचे विचार आजच्या परिस्थितीतही उपयुक्त वाटतात म्हणून त्यांच्या विचारांचा आढावा घेऊन प्रस्तुतता प्रकट करणे या शोधनिबंधाचा मूळ हेतू आहे.

जागतिक शांततेसाठी महात्मा गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता :-

गांधीजींवर टॉल्स्टॉय, रास्किन, गोखले यांच्या विचारांची छाया होती. तर भगवतगीता, बायबल, रामायण, बौद्ध वाङ्मय इ. ग्रंथांचे त्यांनी वाचन, चिंतन आणि मनन केले होते. मानवता हा त्यांच्या परमेश्वर व समाजसेवा हा त्यांचा धर्म होता. गांधीजींची मानवतावादी विचारसरणी त्यांच्या राजकीय कार्याचा विचारांचा पाया होती व त्यांच्या मानवतावादी विचारसरणी अध्यात्मिक तत्वावर अधिष्ठित होती. माणसाचा मूळ स्वभाव काय व त्यांचे परस्पर संबंध कसे असावेत याबद्दलची गांधींची तात्त्विक भूमिका राजकीय कार्याचा पाया आहे. शांतता, प्रेम, सहकार्य, समजूतदारपणा प्रत्येकाच्या मतास व दृष्टीकोनास महत्त्व या गोष्टी जर आपणास पाहिजे असतील तर केवळ विज्ञानातील प्रगतीवर आधुनिक औद्योगिक क्रांतीच्या पायावरच आपण आपली मूल्ये ठरविता कामा नये ही प्रगती व क्रांती आपल्या सर्वांणीण उदयाचे महत्वाचे पण केवळ साधन होय. औद्योगिक क्रांतीचे उपलब्ध होणाऱ्या सुखसोयी मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रगतीची साधने होत. सुखसोयी म्हणजे प्रगती नव्हे, अमर्याद हव्यास नको, गराजेपुरताच उपभोग आवश्यक आहे. तसे झाल्यास व्यक्ती व समाज यातील कलहाचे मूळ बीजच नाहीसे होईल. औद्योगिक व तांत्रिक क्रांतीच्या अनुषंगाने ज्या अवाढव्य सामाजिक व आर्थिक यंत्रणा आपण उभारल्या आहेत. त्यामुळे सामान्य मनुष्याचे मन व सद्सद्दिवेकबुद्धी दडपली जात आहेत. यातूनच हिंसा घडत आहे. आज आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे जग परस्परांच्या अगदी जवळ येत आहे. धर्म, जात, पंथ, प्रांत, भाषा, वंश या संदर्भातील अतिरेकी अहंकाराची परिणीती वादविवाद, हिंसाचार, अशांती, रक्तपात, संघर्ष यात होत आहे. परिणामी जागतिक शांतता धोक्यात येत आहे. म्हणूनच राष्ट्रीय एकात्मता, धर्मनिरपेक्षता, शांततामय, सहजीवन, सांप्रदायिक एकोपा, सहकार्य, आत्मीयतेची आज खऱ्या अर्थाने आवश्यकता आहे. ज्या विश्वशांतीची साऱ्या जगाला गरज आहे. तिची गुरुकिल्ली गांधीजींच्या सांप्रदायिक एकतेच्या विचारातच आहे. एकंदरीत गांधींनी आपल्या राजकीय जीवनप्रणालीत सत्य, अहिंसा, मानवता, बंधुता, समता, सहकार्य,

सद्भावना यांचा दिव्य संदेश जगाला दिला. अहिंसेतून जागतिक शांततेवर भर दिला. सहकार्य व साहिष्णुतेतून शांततामय सहअस्तित्वाचे तत्व त्यांनी विकसित केले.

आजच्या स्पर्धात्मक युगात मानवाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी महात्मा गांधीजींच्या सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, मानवतावादी दृष्टिकोन, विश्वबंधुता, सामंजस्य, काटकसर, साधेपणा यांची जाणीव करून देऊन आपल्यातील शक्तीचा वापर मानवाच्या कल्याणासाठी आणि जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधीजींच्या विचारांची आवश्यकता असल्याचे आढळून येते. सत्य आणि अहिंसा ही दोन तत्वे महात्मा गांधीजींच्या विचारसरणीत आढळून येतात. सत्यप्रमाणेच महत्त्व त्यांनी अहिंसा या तत्वास दिले आहे. सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्वाबाबत वेगळी अशी भूमिका घेऊन चालणार नाही. कारण सत्य आणि अहिंसा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सत्याची प्राप्ती पाहिजे असेल तर त्यासाठी अहिंसेच्या तत्वाचे पालन करावे लागते. सत्य आणि अहिंसा या दोन्ही बाबी परस्परापासून वेगळ्या करता येत नाहीत. सत्याचा शोध घेण्यासाठी अहिंसेची आवश्यकता असते. सत्य आणि अहिंसा महात्मा गांधीजींच्या विचारातून असे व्यक्त होते की कोणत्याही प्रकारचा रक्तपात न करणे आणि इतरांना शारीरिक स्वरूपात त्रास न देणे तसेच इतरांचे मन न दुखावणे, कोणत्याही प्राणिमात्राची हत्या करू नये, वाईट भावनांना कोणताही थारा देऊ नये आणि क्रोध, तिरस्काराची भावना आणि अहंभाव या सर्व घटकांपासून दुर राहण्याचे प्रयत्न केला तर निश्चितच शांतीचा मार्ग सापडेल. जागतिक शांततेसाठी महात्मा गांधीजींचे हे विचार उपयुक्त ठरेल असे वाटते.

सारांश :-

गांधी विचारातील नैतिकता, समानता, सत्य, अहिंसा, अंत्योदय, सादगी, चुकीच्या व्यवस्थेत असहयोग, रचनात्मक कार्य जे पसंत आहे त्यावर तत्क्षणी आचरण, अन्यायी व्यवस्थेचा आत्मशक्तीने विरोध, सत्याग्रह इ. तत्वांद्वारे जगातील विविध प्रश्नांची सोडवणूक होईल व गांधी तत्वज्ञान विश्वशांती प्राप्तीचा एक योग्य पर्याय बनेल.

जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी महात्मा गांधीजींचे विचार सद्यःस्थितीत महत्वाचे आहेत. वैश्विक स्तरावर आज केवळ भारतीयांसाठीच नाहीतर मार्टिन ल्युथर किंग, नेल्सन मंडेला आणि बाराक ओबामा यासारख्या आंतरराष्ट्रीय ख्यातीच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी गांधीजींची प्रेरणा महत्वाची आहे. देशाभिमान, सत्य, अहिंसा, प्रेम, साधेपणा व काटकसर ही जीवनमूल्ये गांधीजींनी आयुष्यभर आचरणात आणली. आजही अनेक राष्ट्रे, संस्था आणि व्यक्ती गांधी विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांच्या जीवनमूल्यांचा अंगीकार करीत आहेत. खऱ्या अर्थाने जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आजच्या स्थितीला गांधीजींच्या विचारांची गरज आहे.

संदर्भ :-

1. पद्मश्री डॉ भारत मिश्र - भारत के सपूत, नमन प्रकाशन नई दिल्ली
2. महात्मा गांधी 2001 - माझ्या स्वप्नाचा भारत, परंधाम प्रकाशन
3. महात्मा गांधी 2018 - सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा, साकेत प्रकाशन
4. व्यंकटेश वकील - अहिंसा विचार - गांधीवाद ए पुणे

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान

प्रा. रघुनाथ व्यंकटी घाडगे

छ.शि.म. कळंब. जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना –

भारतात मोगल राजवट कमजोर होऊन इंग्रजांची शक्ती वाढत गेली इ.स. 1757 ला प्लासीच्या लढाईत इंग्रजांकडून भारतीय हारले आणि इंग्रजांचा प्रभाव सतत भारतात वाढत गेला. इ.स. 1857 ला भारतीयांनी इंग्रजांच्या विरोधात मोठा उठाव घडवून आणला, परंतु याही उठावात भारतीयांना पराभूत व्हावे लागले. म्हणून मध्यवर्ती स्थानिक राजसत्तेचा शेवट होऊन एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. ब्रिटीशांच्या अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध अनेक दहशतवादी क्रांतीकारक एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या क्षितीजावर उदयास आले. याचवेळी इंग्रजांच्या प्रदीर्घ सहवासातून पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या तरूणांचा वर्ग भारताच्या राजकीय पटलावर उदयास येत होता. या काळात भारतीय महिला सुद्धा शिक्षणात उतरलेल्या दिसून येतात. याचाच परिणाम म्हणून स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग खऱ्या अर्थाने व्यापक प्रमाणात गांधीजींच्या काळात दिसून येतो. गांधीजींनी त्यांच्या कामाची सुरुवात स्त्रियांच्या पुनरुत्थानापासून केली. त्यामुळे महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत मोठ्या प्रमाणात भाग घेतलेला दिसून येतो. स्त्रियांच्या शिक्षणाला 19 व्या शतकात खऱ्या अर्थाने म. फुले यांनी सुरुवात केली. स्त्रियांचा स्वाभिमान जागा होऊ लागला. पुढे शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर यांच्या पुढाकाराने स्त्रियांचा स्वाभिमान जागा झाला. ब्रिटीशांच्या शैक्षणिक सुधारणामुळे स्त्रियांमध्ये सुधारणा होऊन त्या सत्य, असत्य समजू लागल्या. याचाच परिणाम भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांनी भाग घेतला. यामध्ये भारतीय स्वतंत्र्य चळवळ, हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम, गोवा मुक्तीसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यांसारख्या अनेक चळवळीमध्ये भारतीय स्त्रियांनी सहभाग घेऊन यश मिळवलेले दिसून येते.

शोध निबंधाची गृहितके –

- 1) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.
- 2) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला वेगवेगळ्या प्रांतातील महिलांनी योगदान दिले.
- 3) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला महिलांनी पुरुषांप्रमाणे योगदान दिले.

शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये –

- 1) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदानाचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत कशा प्रकारे योगदान दिला याचा अभ्यास करणे

सुचेता कृपालानी –

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात त्यांनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतलेला होता. भारताच्या महिला वर्गातील पहिल्या मुख्यमंत्री म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. त्या एतिहासिक महिला म्हणजे सुचेता कृपालानी होत. गांधीजींच्या परम भक्त व राष्ट्राच्या सेवेत वाहून घेणाऱ्या अशा वेगवेगळ्या भूषणांनी त्यांचे जीवन फुललेले दिसते पुरोगामी व कणखर विचारसरणीचा प्रभाव त्यांच्या मनावर होताच त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत उडी घेतली. त्यांनी देशासाठी सर्वस्व समर्पित करण्याची शपथ घेतली. स्वातंत्र्य लढयात त्यांनी इ. स. 1940 मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रह केला. त्यांना दोन वर्षासाठी फैजाबादच्या तुरुंगात टाकले. दोन वर्षांनी सुटका होताच गांधीजींनी इंग्रजांना चलेजावचा नारा दिला होता. या चळवळीस सुरुवात होण्या अगोदर काँग्रेसच्या बड्या नेत्यांना अटक केली. "करो या मरो" हा मंत्र सोबत घेऊन मैदानात उतरलेल्या जनतेने हे आंदोलन केले. त्यात सुचेता कृपालानी यांनी सहभागी होऊन इंग्रजांशी लढा दिला.¹

विजया लक्ष्मी पंडित –

विजया लक्ष्मी पंडित या एक भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील व स्वातंत्र्यानंतर मोठी पदे भूषवणाऱ्या प्रसिद्ध महिला आहेत. त्यांचे वडिल मोतीलाल नेहरु हे होते. भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महत्वाच्या कर्तबगार स्त्रियांमध्ये विजया लक्ष्मी पंडित यांचे नाव दिसून येते. इ.स. 1942 च्या " भारत छोडो" चळवळीत त्या सक्रिय सहभागी होत्या "करा किंवा मरा" या घोषणेप्रमाणे विजया लक्ष्मी पंडित यांनी चळवळ यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु इंग्रजांनी त्यांना वेळीच अटक केली. तेव्हा त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. विजया लक्ष्मीचा गांधीजींशी संपर्क आल्यामुळे सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी भाग घेतला. स्वातंत्र्य लढयात घेतलेल्या सहभागामुळे त्यांना ब्रिटीशांकडून तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. भारतातील युनोच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा, महाराष्ट्राच्या राज्यपाल व भारताच्या राजदूत अशी बहुअंगी ओळख असलेल्या विजया लक्ष्मी पंडित या प्रसिद्ध भारतीय महिला आहेत.²

मॅडम भिकाजी कामा –

मादाम कामा यांचा जन्म मुंबई येथे पारसी समाजात झाला. सावरकरांच्या विचारामुळे त्या क्रांतीकार्याकडे वळल्या. भारताला पूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त करून देणे हे त्यांच्या जीवनाचे ध्येय बनले. प्रारंभी नेमस्त विचारांच्या कामा या जहाल क्रांतीकारक बनल्या. इंग्लंडच्या वास्वव्यात श्यामजी कृष्ण वर्माच्या त्या संपर्कात आल्या इंडिया हाऊस, हे इंग्लंड मधील क्रांतीकारकांचे केंद्र होते. इंग्लंडच्या हार्ड पार्कमध्ये त्यांनी इंग्रजांविरूद्ध भाषण दिले. तेथून त्या इ.स. 1907 मध्ये जर्मनीत स्टुटगार्ट नगरात भरलेल्या "आंतरराष्ट्रीय समाजवादी" संमेलनात सहभागी झाल्या. त्यानंतर त्या फ्रांसला गेल्या. सावरकरांना भारतात बंदी

म्हणून आनताना फ्रांसच्या किनाऱ्यावर मोरिया बोटीतून उडी मारून पळून जाण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना वाचविण्याचा कामानी प्रयत्न केला.³ फ्रांसमधून त्यांनी क्रांतीकारी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी "बंदे मातरम, हे वृत्तपत्र चालविले. विदेशात राहून सुद्धा भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यात क्रांतीकारक चळवळीचा प्रसार व्हावा म्हणून "गदर" च्या प्रती वाटल्या 13 ऑगस्ट 1936 भारतातच त्यांचे निधन झाले.⁴

नानीबाल मुखर्जी –

बंगालमधील क्रांतीकारक चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग महत्वाचा ठरतो. बंगालमध्ये इ.स. 1905 मधील बंगभंग आंदोलनापासून ते भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत ज्या क्रांतीकारक चळवळी झाल्या त्यात अनेक स्त्री क्रांतीकारकांनी सहभाग घेतला. पती निधनाचे दुःख व्यक्त करत न बसता त्या अमरेंद्रनाथ बॅनर्जीच्या सहकार्याने " युगांतर" संघटनेमार्फत स्वातंत्र्य चळवळीत उतरल्या त्यांनी क्रांतीकारक सहकार्यांना आश्रय दिला. मातृभूमिसाठी विधवा स्त्रीने अलीपूरच्या तुरुंगात असलेल्या रामचंद्र मुजूमदार यांची पत्नी असल्याचे भासवून अंगावर सौभाग्यलंकार घालून त्यांची भेट घेतली. त्यांनी लपवून ठेवलेल्या शस्त्राठ्याचा सांकेतिक पत्ता मित्रापर्यंत पोहोचविला.⁵

प्रितीलता वडेदार –

सूर्यसेन या क्रांतीकारकाच्या नेत्रत्वाखाली प्रितीलता वडेदार यांनी क्रांतीकार्यात भाग घेतला. चित्तगाव शस्त्रागारावर झालेल्या हल्ल्यात महत्वाची भूमिका बजावली. युरोपियन क्लबवर हल्ला केला. पहाडतल्ली क्लबवरील हल्ल्याचे नेत्रत्व केले. शत्रुच्या हाती सापडू नये म्हणून क्लबच्या जवळ विपप्राशन करून तिने जिवन संपवले.⁶

कल्पना दत्त –

सूर्यसेन या क्रांतीकारकाच्या विचाराने प्रभावित होऊन आपणही देशासाठी कांहीतरी करावे अशी प्रेरणा घेणारी तरुणी म्हणजे कल्पना दत्त होय. दिवसा शिक्षण आणि रात्रीच्या वेळी क्रांतीकार्याच्या पूर्वतयारीच्या कार्यात ती भाग घेत असे. बॉम्ब निर्मितीचे साहित्य आणण्याची जबाबदारी तिने कुशलतेने पार पाडली. रात्र रात्र जागून तिने क्रांतीकारकांकडून बॉम्ब विद्या शिकून घेतली. चित्तगाव कटानंतर राहिलेले कार्य पूर्ण केले पाहिजे. असा निर्धार तिने केला. 19 मे 1933 रोजी तिला पकडण्यात आले. तिला अजन्म कारावासाची शिक्षा झाली.⁷

विना दास –

विना दास या पण प्रभावी क्रांतीकारक हात्या. "हिंदुस्तान रिपब्लिक असोशिएशन" या क्रांतीकारक संघटनेच्या सभासद विनादास हात्या. दहशतवादा शिवाय अन्यायाची दाद लागू शकत नाही. अशी खात्री असल्यानेच तिने हे कृत्य केले. तिला नऊ वर्षांची शिक्षा झाली.⁸

निष्कर्ष –

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक स्त्रियांनी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभाग घेतला होता. बंदुका, रिव्हॉल्वर यांची आयात करणे, शस्त्रास्त्र लपवणे, पाहिजे त्या ठिकाणी शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा करणे. बॉंब तयार करणे, दारू गोळा, स्पोटके तयार करणे, ब्रिटिशांवर हल्ला करणे. त्यांना ठार मारणे क्रांतीकारकांना स्वयंपाक करून देणे अन्नधान्य पोहोचविणे, घरात अश्रय देणे, त्यांचे संदेश पोहोचवणे, त्यांना हवी ती मदत करणे, त्यांची शुश्रूषा करणे, ब्रिटिशांना चकवा देणे. अशा प्रकारे महिलांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत योगदान दिलेले दिसून येते. क्रांतीकारी चळवळीत त्या आवडीने भाग घेत असत व प्राण पणाला लावून लढत असत. कित्येक ज्ञात अज्ञात महिलांनी या चळवळीत आपले प्राण दिलेले दिसून येतात. म्हणून त्या इतिहासात अमर झाल्या आहेत.

संदर्भ सुची –

- 1) डॉ. अनिल कठारे , भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद, पृ. 334, 335.
- 2) डॉ. शिवाजी सगर, सौ. कांचन सगर, थोर क्रांतीकारक महिला, अरुणा प्रकाशन, लातूर पृ. 107
- 3) अंबिके पां. र. , भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे, 1995,पृ. 248
- 4) साखरे विजया, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर,2013 पृ. 176
- 5) कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर, 2008 पृ. 16
- 6) अंबिके पां. र. भारतीय स्वातंत्र्य रणसंग्राम, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे, 1995, पृ. 250
- 7) उपरोक्त, पृ. 250
- 8) उपरोक्त, पृ. 253

कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावाचा क्रीडाक्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामाचा एक अभ्यास.

Dr. Vijay Eknath Somkuwar

Assistant Professor, Dept. of Phy. Edu. & sports, Sardar Patel Mahavidyalaya Chandrapur,
Maharashtra

सारांश

Covid-१९ विषाणूच्या संसर्गाने जागतिक स्तरातील विविध क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे. याला क्रीडाक्षेत्र सुद्धा अपवाद नाही Covid-१९ च्या प्रभावाने क्रीडाक्षेत्रातील विविध घटक खेळ, खेळाडू, जागतिक स्पर्धा, मार्गदर्शक, प्रशिक्षक, आहारतज्ञ, आयोजन समिती इ. प्रभावित झाले आहेत. क्रीडासाहित्य, क्रीडाप्रसारण, विमा कमान्यांना प्रचंड प्रमाणात आर्थिक तोटा सहन करावा लागत आहे.

क्रीडा क्षेत्राशी संबंधित व्यावसायिकांना यामुळे आर्थिक नुकसान झाले आहे, अशाप्रकारे Covid-19 च्या प्रादुर्भावाने खेळ, खेळाडू व्यावसायिक कंपन्या तसेच आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येत आहे.

Key Words:- Covid-१९ विषाणू, रोग प्रतिकार शक्ति, 'olu {kerk, क्रीडा स्पर्धा.

प्रस्तावना

कोविड १९ विषाणूच्या संसर्गाने संपूर्ण जग प्रभावित झाले आहे. जागतिक महासत्ता असणाऱ्या अमेरिका सारख्या देशात सुद्धा या विषाणूमुळे संपूर्ण आर्थिक व्यवस्था कोलमडली आहे. आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक. प्रवास व्यवस्थेवरच याचा परिणाम झाला नसून जागतिक क्रीडा क्षेत्रावर सुद्धा Covid-19 विपरीत परिणाम झाला आहे. Covid-19 विषाणूच्या प्रसाराने विविध देशातील क्रीडा स्पर्धा रद्द करण्यात आल्या आहेत. तसेच काही स्पर्धा अनिश्चित कालावधी करीता स्थगित करण्यात आल्या आहेत. टोकियो ऑलम्पिक २०२० स्पर्धा पुढील वर्षी म्हणजे जुलै २०२१ मध्ये आयोजित करण्याचे घोषित करण्यात आले आहे; तसेच ऐतिहासिक पारंपारिक व प्रतिष्ठीत अशी विम्बलडन टेनिस स्पर्धा पहिल्यांदाच रद्द करण्यात आली Covid-19 विषाणूच्या प्रभावाने क्रीडा क्षेत्रातील उत्पादन कंपनी, व्यावसायिक आर्थिक अडचणीत आले आहेत.

उद्दिष्टे

- (१) Covid-19 रोगाचा क्रीडा क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे
- (२) खेळ, खेळाडूवर होणाऱ्या विपरीत परिणामाचा अभ्यास करणे.
- (३) क्रीडाक्षेत्राशी संबंधित विविध अडचणींचा अभ्यास करणे.
- (४) क्रीडाव्यावसायिक, क्रीडाउत्पादन निर्मिती कंपन्यांच्या आर्थिक नुकसानीचा अभ्यास करणे.
- (५) खेळाडू संघाच्या सरावाच्या समस्यांचा आढावा घेणे.
- (६) जागतिक स्तरावरील स्पर्धांच्या आयोजनातील समस्यांचा अभ्यास करणे.

व्याख्या

* Covid-19 (कोविड-१९)

(१) Covid-19 – CORONA VIRUSS DESEASES 2019.

(२) एक प्रकारचा संसर्जन्य रोग असून एका व्यक्तीपासून इतर व्यक्तींना, तसेच समुहांना याची लागण होते.

(३) Covid-19 यात प्रामुख्याने ताप, सर्दी, कोरडा खोकला, घसा घवघवणे, रोग प्रतिकार शक्ति कमी होणे कोरोना असे संबोधतात.

(४) जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) व शास्त्रज्ञांनी या रोगास Covid-19 असे नाव दिले.

क्रीडा

क्रीडा हा शब्द प्रयोग सर्वसाधारणपणे ज्यांना स्पर्धा अभिप्रेत आहेत. इंग्रजीतही 'स्पोर्ट्स आणि गेम्स हे जवळपास एकाच अर्थाचे शब्द पण व्यवहारात मात्र जय क्रीडास्पर्धेत अनेक क्रीडा प्रकारांच्या खेळाचा समावेश असतो. त्यांना 'गेम्स' हा एकत्रित शब्द प्रयोग वापरून जातो.

सर्वसामान्य नियमद्वारे चालणारी व मनोरंजनाची उद्दिष्टे असणारी शारीरिक कौशल्यपूर्ण शारीरिक क्रिया.

Covid-19 चा विविध खेळ, क्रीडा स्पर्धा व व्यावसायिकांवर परिणाम

Covid-19 च्या प्रभावाने केवळ खेळाडूंचं नव्हे तर क्रीडाक्षेत्र व खेळाशी संबंधित प्रशिक्षक, मार्गदर्शन, फिजिओ, क्रीडामानसशास्त्रज्ञ, सांख्यिकीतज्ञ, आहार तज्ञ इ. व्यक्तींवर व त्यांच्या कार्यांवर परिणाम झालेला दिसून येत आहे. विविध देशातील राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील खेळांची शिबिरे, स्पर्धा रद्द करण्यात आलेल्या आहेत. खेळाडूंना प्रत्यक्ष मैदानावर जाणून सर्व करणे अशक्य झाले आहे. सामाजिक अंतरतेमुळे संघातील खेळाडू एकमेकांबरोबर सराव करू शकत नाही, त्यामुळे खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमता, कौशल्य, तंत्रामध्ये परिपक्वतेचा अभाव दिसून आला आहे. खेळाडू, संघाला मार्गदर्शन करणेचे, प्रशिक्षण देणारे, मार्गदर्शक प्रशिक्षक प्रभावीपणे अर्थात प्रत्यक्षपणे मैदानावर जाऊन कार्य करू शकत नाही; त्यामुळे खेळाडू,

संघांना कौशल्य, डावपेंच व तंत्रातील चुकांची दुरुस्ती करता येत नाही. खेळाडू, संघाचे फिजिओ, आहारतज्ञ खेळानुसार त्यांना योग्य सल्ला देऊ शकत नाहीत. सामाजिक अंतर या कारणाने खेळाडूंना अगदी जवळून खेळ खेळता येऊ शकत नाही, त्याकारणाने संघाचे संयोजन, एकीकरण करणे शक्य नाही.

Covid-19 च्या प्रादुर्भावाने विविध देशातील राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा रद्द झाल्या आहे. ऑलम्पिक २०२० टोकियो या स्पर्धा जुलै २०२१ पर्यंत पुढे ढकलण्यात आली आहे.

विम्बलडन सारखी ऐतिहासिक पारंपरिक स्पर्धा पहिल्या महायुद्धानंतर प्रथमच रद्द करण्यात आली आहे.

जागतिक नेमबाजी स्पर्धा नवी दिल्ली ही सुद्धा रद्द करण्यात आली आहे. ऑस्ट्रेलियात होणारी T-२० क्रिकेट स्पर्धा देखील रद्द होण्याच्या मार्गावर आहे. विविध देशातील आयोजित होणाऱ्या राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धा रद्द झाल्याने प्रसार व प्रचार होणे शक्य नाही. स्पर्धा रद्द झाल्याने वर्षभर सराव करणाऱ्या खेळाडूंचा हिरमोड झाला आहे. स्पर्धा रद्द झाल्याने संबंधित खेळाविषयी लोकप्रियता, आवड कमी झाली आहे. ऑलम्पिक सारख्या दर चार वर्षांनी होणाऱ्या स्पर्धाकरिता खेळाडू कित्येक वर्षे अगोदर सराव करित असतात. काही खेळाडूंच्या वयोमानानुसार जागतिक अजिंक्यपद स्पर्धा या क्रीडा आयुष्यातील शेवटच्या असतात, केवळ खेळाडूवर नव्हे तर क्रीडास्पर्धांची तयारी करणाऱ्या आयोजक देश, संघटनांवर देखील आर्थिक परिणाम होत असतो. तसेच क्रीडा स्पर्धा रद्द झाल्या कारणाने प्रेक्षकांमध्येही नाराजी व्यक्त होते. त्यांना उत्कृष्ट खेळाडूंचा खेळ प्रत्यक्षात मैदानावर जाऊन बघता येत नाही. जागतिक स्तरावरील स्पर्धा रद्द झाल्याने आयोजक देशाची मेहनत व परिश्रम वाया जाते.

खेळ म्हटले कि, क्रीडासाहित्य आवश्यक असते. कोणत्याही प्रकारचा खेळ असो त्याकरिता क्रीडासाहित्य लागतेच; Covid-19 मुळे क्रीडा साहित्य, संरक्षण साहित्य निर्माण करणाऱ्या जागतिक स्तरावरील मोठ्या नामांकित कंपन्यांच्या उत्पादनावर परिणाम झाला आहे. क्रीडास्पर्धांचे होत नसल्याने क्रीडासाहित्याची मागणीच केली जात नाही. त्यामुळे क्रीडासाहित्य निर्माण करणाऱ्या फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान सोसावे लागत आहे; ऑलम्पिक, विश्वचषक स्पर्धांचा कालावधी जास्त असल्याने खेळाडू, मार्गदर्शक, प्रशिक्षक, पंच संघ व्यवस्थापक यांची राहण्याची उत्तम सोय कारावी लागते. त्याकरिता त्यांना हॉटेल, रीसॉर्ट मध्ये व्यवस्था कारवाई लागते.

स्पर्धा रद्द झाल्या कारणाने हॉटेल व्यावसायिकांचे लाखो रुपयांचे उत्पन्न बुडते: तसेच काही देशातील पर्यटन स्थळे ही नैसर्गिक दृष्ट्या सुंदर असतात.

अशावेळी खेळाडू व इतर सहकारी पर्यटन स्थळांना भेटी देतात. परंतु सामाजिक अंतर व प्रादुर्भावामुळे पर्यटन व्यवसायाला देखील आर्थिक झळ पोहोचते. काही नामांकित कंपन्या खेळाडूंना, स्पर्धेला प्रायोजित करतात परंतु Covid-१९ सारख्या रोगामुळे स्पर्धांचे नसल्या कारणाने कंपन्यांना तसेच खेळाडूंना आर्थिक भूदंड सोसावे लागते .

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील ऑलम्पिक खेळ, आशियाई, राष्ट्रकुल, विश्वचषक स्पर्धांच्या वेळी क्रीडा वाहिन्यांना जास्त महत्त्व प्राप्त येते. विविध खेळ विविध स्पर्धा इतर देशात प्रसारित केल्याने क्रीडावाहिन्यांना प्रचंड आर्थिक फायदा येतो. परंतु स्पर्धांचे नसल्याने प्रसारण कसे होणार त्यामुळे क्रीडावाहिन्यांना आर्थिक फटका बसतो. याखेरीज काही विमा कंपन्या जागतिक स्तरावर आयोजित केल्या जाणाऱ्या स्पर्धाकरिता खेळाडू, स्टेडियम, व इतर सहकारी कर्मचाऱ्यांचा विमा काढतात. परंतु स्पर्धा न झाल्याने खेळाडू तसेच विमा कंपन्यांना प्रचंड आर्थिक नुकसान सोसावे लागते. विश्वचषक, जागतिक अजिंक्यपद, ऑलम्पिक स्पर्धांच्यावेळी विविध क्षेत्रातील नामांकित कंपन्या त्यांच्या उत्पादन वस्तूंची जाहिराती करित असतात. त्या कंपन्यांना देखील आपल्या जाहिराती करण्यास संधी प्राप्त होत नाही, त्यांच्या उत्पादन वस्तूंची माहिती जनसामान्यांपर्यंत जात नाही.

Review of literature/

1. Corona virus disease 2019 (Covid)

Journal of Infection and public health

Author- Harapan, Naoya Hoh. & Mudatsir

Conclusions- The current covid-19 pandemic is clearly an international public health problem there have been rapid advance in what we know about the pathogen, how it infects cells and causes disease, and clinical characteristics of disease.

2. Topic – A Study on Impact of Covid-19 Pandemic on unemployment in India.

Author – Dr. Mohd. Akhter Ali and M. Kamraju

Conclusions – India is developing country, moving on the path of progression. It is necessary in this process that available resources should be used to the full extent possible. Unemployment is a grave problem for any economy. Covid-19 pandemic has affected many people's lives and livelihoods in our country and around the world.

3. Topic – Essentials of yoga techniques as immunity

Boosters : An Integrated Approach.

Author – Syeda Ayeman Mazhar; Rubi Anjum

Conclusions- Evidence suggest that many yoga techniques specifically the Bhujangasana and paranayam can be beneficial in boosting immunity Today conviction about yoga practice towards prevention of diseases and promotion at health is developing among the masses as well as scientists.

4.Topic – Programmatic Review of yoga and salaah Health Benefits with connotation to covid-19 Pandemic.

Author – Syeda Ayeman Mazhar, Rubi Anjum

Conclusion –

Many yoga techniques, on influence the different physiological systems of our body. Extensive literature and evidences based scientific studies are commendable to prove that yoga postures and techniques can be considered for overall well being

निष्कर्ष

Covid-१९ विषाणूच्या संसर्गाने जागतिक स्तरातील विविध क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे. याला क्रीडाक्षेत्र सुद्धा अपवाद नाही Covid-१९ च्या प्रभावाने क्रीडाक्षेत्रातील विविध घटक खेळ, खेळाडू, जागतिक स्पर्धा, मार्गदर्शक, प्रशिक्षक, आहारतज्ञ, आयोजन समिती इ. प्रभावित झाले आहेत. क्रीडासाहित्य, क्रीडाप्रसारण, विमा कमान्यांना प्रचंड प्रमाणात आर्थिक तोटा सहन करावा लागत आहे.

क्रीडा क्षेत्राशी संबंधित व्यावसायिकांना यामुळे आर्थिक नुकसान झाले आहे, अशाप्रकारे Covid-19 च्या प्रादुर्भावाने खेळ, खेळाडू व्यावसायिक कंपन्या तसेच आंतरराष्ट्रीय स्पर्धावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येत आहे.

संदर्भ सूची

- (१) शारीरिक शिक्षणशास्त्र- गंदगे, प्रा. उत्तम धुमाळ.
- (२) आरोग्य व शारीरिक शिक्षण-कल्पना टाकळकर
- (३) शारीरिक शिक्षा, फिटनेस तथा सुस्वास्थ्य- डॉ. प्रमोद सिंह.
- (४) स्वस्थ शिक्षा. तथा पर्यावरण अध्ययन प्रो. दबीर आर कुरेशी
- (५) शारीरिक शिक्षा में प्रबंधन डॉ. होशियार सिंह.
- (६) Health & wellness – sandhu Varghese.
- (७) Fitness & sports – Dr. S.C.Mishra.
- (८) WWW.Covid19 effect on sports Field
- (९) WWW. Covid19 & sports.
- (१०) E-Lokmat News paper Articles
- (११) WWW. Effect of covid19 on various field

महिला सबलीकरणाची वास्तविकता व उपाययोजना: एक तात्त्विक अभ्यास

डॉ. खलील नबीसाब सय्यद

तत्त्वज्ञान विभागप्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, पं. दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी, ता.देवणी जि.लातूर

सारांश

महिला सबलीकरण हे आजच्या काळातील एक अत्यंत महत्वाचा व ज्वलंत प्रश्न आहे. तत्त्वज्ञानातील नीतीशास्त्रांतर्गत येणा-या वैद्यकीय नीतिशास्त्रात देखील महिला सबलीकरण सारखा विषय मांडता येईल. याचे एकमेव कारण असे की, वैद्यकीय नीतिशास्त्रात स्त्री-भ्रूण हत्या ही एक सामाजिक समस्या आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी स्त्रियांना सक्षम किंवा सबल करणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. स्त्री-भ्रूण हत्यासारखे असे अनेकविध प्रश्न समाजात आपल्याला आढळून येतात. समाज हा स्त्री आणि पुरुष अशा दोन घटकांवर आधारित आहे. समाजातील दोन्ही घटक सबल असणे महत्वाचे आहे. एक घटक सबल व दुसरा घटक कमकुवत असून चालणार नाही. यासाठी तात्त्विक दृष्टिकोनातून सुद्धा महिला सबलीकरण महत्वाचे आहे. महिला सबलीकरणासाठी महिलांचा सर्वांगीण विकास होणे महत्वाचे आहे.

प्रस्तावना

कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय बदलाचा पहिली बळी स्त्री ठरते. महिला सबलीकरणासमोर अशी अनेक आव्हाने उभी आहेत. सर्वांत महत्वाचे आव्हान म्हणजे तिच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा प्रश्न होय. स्त्री-भ्रूण हत्या, हुंडाबळी, मूल्यव्यवस्थेतील बदल, लिंगसमतेचा अभाव, आर्थिक तरतुदींचा अभाव, सोयी-सुविधांचा अभाव, स्त्री-पुरुषात केला जाणार भेद, स्त्रियांवर होणारे अन्याय दूर करण्याचा प्रयत्न सबलीकरणाच्या माध्यमातून करण्यात आला.

भारतातही महिला सबलीकरणासाठी काही क्रांतिकारी निर्णयही घेण्यात आले. याचा फायदाही मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. पण भारतीय समाजव्यवस्थेची मानसिकता स्त्रीला नेहमी उपेक्षित ठेवणारी असल्याने महिला सबलीकरणाबाबतीत वास्तव परिस्थिती ही वेगळ्या स्वरूपाची बनली गेली. भारतातील महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने वास्तव परिस्थितीची मांडणी करताना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील महिला सबलीकरणाचे प्रयत्न तथा राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील प्रयत्न तसेच महिला सबलीकरणासमोरील अडथळे, राबविलेल्या योजना, केलेले संरक्षण कायदे, त्यादृष्टीने सबलीकरणासाठी सुचविलेल्या उपाययोजना यांचे विवेचन करून निष्कर्षापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. महिला सबलीकरणाचा तात्त्विक पद्धतीने अभ्यास करणे.
2. महिला सबलीकरणाबाबत उपाययोजना अभ्यासणे.
3. महिला सबलीकरणाबाबत वास्तव स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहितके:

1. महिला सबलीकरण हा चिंतेचा विषय बनला आहे.
2. ग्रामीण भागापेक्षा शहरात व सुशिक्षित कुटुंबात महिला सबलीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे.
3. कायद्याची कडक अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे महिला सबलीकरणाला अडथळा निर्माण होत आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत विषयावरील शोधनिबंध लिहिण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. यासाठी ग्रंथ, मासिके, लेख, साप्ताहिके, वर्तमानपत्र, संशोधनपर लेख, संकेतस्थळे इत्यादी साधनांद्वारे माहिती संकलीत करून विश्लेषणात्मक पद्धतीने लिखाण केले आहे.

महिला सबलीकरण

महिला सबलीकरण ही एक काल्पनिक बाब नसून ते एक वास्तव व काळाची गरज बनली आहे. समाजात तात्त्विक दृष्टीने विचार करण्यासाठी महिला सबलीकरण फार महत्वाचे आहे. सबलीकरण ही दुर्बलता नष्ट करणारी संकल्पना आहे. महिला सबलीकरण ही संकल्पना महिलांच्या विकासाशी संबंधीत आहे. 'पावलो फिरे' यांनी महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना शारीरिकदृष्ट्या निरोगी व सदृढ असणे असे नाही, तर सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार दूर करून त्यांना न्याय मिळवून देणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

सबलीकरणाचा अर्थ म्हणजेच सामाजिक सत्ता किंवा अधिकार व संसाधनावरील नियंत्रण यांचे स्त्रियांना हक्क प्रदान करणे होय. महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना शक्ती, क्षमता व कौशल्ये वृद्धिंगत करण्यासाठी तसेच त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी आवश्यक ते सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानसिक, शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

आशय विश्लेषण

महिला सबलीकरण आणि वास्तविक स्थिती

महिला सबलीकरण ही एक अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. महिला सबलीकरण करण्यासाठी अथक परिश्रमाची गरज आहे. महिला सबलीकरणाची वास्तविकता किंवा त्यामध्ये येणारे अडथळे आपल्याला खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

1.पुरुष प्रधान संस्कृती

आपल्या देशात पुरुषप्रधान संस्कृती पहावयास मिळते. घरातील व घराबाहेरील कर्तव्य व जबाबदा-या पुरुष पार पाडतात. समाजातील सर्व महत्त्वाची पदे व कुटुंबप्रमुख म्हणून मिळालेले स्थान हे पुरुषांकडे दिले जाते. कुटुंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात स्त्रियांना वाव दिला जात नाही. त्यांचे मत विचारात घेतले जात नाही, त्यांना दुय्यम दर्जा दिला जातो. महिलांच्या जबाबदा-या ह्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने ठरवून दिलेल्या चैकटीतूनच पार पाडल्या जातात.

2.शिक्षणाचा अभाव

भारतामध्ये मुला-मुलींच्या शिक्षणाबाबत सतत भेदाभेद केला जातो. त्यामुळे उच्च शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. उच्च शिक्षण घेऊन मुलगी काय करणार? पुढे तिला चुल आणि मूल असाच संसार करायचा आहे. अशा मानसिकतेमुळे स्त्री सबलीकरणात अडचणी निर्माण होतात.

3.कायद्याची अंमलबजावणी न होणे

महिला अत्याचारविरोधी कायद्याची तरतूद करण्यात आली. पण त्याची प्रामाणिक अंमलबजावणी होत नाही. अत्याचाराची प्रकरणे न्यायालयापर्यंत पोहचल्यानंतर एखाद्या प्रकरणातच आरोपीला शिक्षा होते. काही पुराव्याअभावी निर्दोष सुटतात किंवा पुरावे नष्ट केले जातात. अनेक आरोपी पैशांच्या जोरावर मुक्तपणे समाजात वावरतात. यामुळे अत्याचारी स्त्री बदनामीच्या भीतीने घडलेला प्रकार लपवण्याचा प्रयत्न करते व कायद्याचा आधार घेत नाही. परिणामी अशा गुन्ह्यामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. कायदा हा महिलांना सबल करण्यासाठी बनवण्यात आला पण त्याची योग्य ती अंमलबजावणी न झाल्याने महिला सबलीकरणात अडथळे निर्माण होतात.

4.काम व वेतनात तफावत

कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या व पुरुषांच्या वेतनात व कामात तफावत केली जाते. महिलांना हलक्या प्रतीचे व जास्त वेळाचे काम दिले जाते. वेळेवर काम करण्याचे बंधन त्यांच्यावर लादले जाते. सक्तीने त्यांच्याकडून काम करून घेतले जाते. वेळेवर पगार दिला जात नाही. कमी वेतन दिले जाते. याऐवजी पुरुषांना कामाच्या ठिकाणी देखील त्यांच्या इच्छेनुसार काम करण्याची संधी दिली जाते. त्यांच्यावर कोणतीही बंधने लादली जात नाहीत. अशा वर्तनामुळे महिलांची वैचारिक कार्यक्षमता कमी होते व सबलीकरण करणे अवघड होते.

वरील काही सबलीकरणाच्या बाबतीमध्ये काही अडथळे असले तरी त्यावर काही उपाययोजना सुचविल्या आहेत.

महिला सबलीकरण व उपाययोजना

1.सामाजिक विचारसरणीत बदल:

महिलांचे परिवर्तन स्वीकारण्यास पुरुष व पुढारी लोक सहसा आपली मानसिकता बदलत नाहीत. महिला ही फक्त उपभोगाची वस्तू नसून महिला ही समाजाचा महत्त्वपूर्ण व अविभाज्य घटक आहे व त्यांना पुरुषाप्रमाणे मानाचे, आदराचे स्थान प्राप्त व्हावे यासाठीचे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. महिला विरोधी हिंसेकरीता जबाबदार असणा-या समाजाच्या विचारसरणीमध्ये, सामाजिक न्यायाच्या तत्वाने, शिक्षण पद्धतीच्या माध्यमातून बदल करून ख-या अर्थाने स्त्री-पुरुष समानता रूजविणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रत्येक व्यक्ती, शासन, समाजसेवी संस्था, स्त्री मुक्तीच्या कार्यात काम करणा-या संघटना यांनी सजग होण्याची आवश्यकता आहे.

2. शिक्षण व्यवस्था

भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत स्त्री-पुरुष समानता अजूनही पूर्णपणे रूजलेली दिसत नाही. महिलांना जी कामे आवश्यक आहेत तशाच प्रकारचे शिक्षण घ्यावे असा समज असतो. परिणामी आपण यापेक्षा अधिक काही करू शकत नाही, अशा प्रकारची मानसिकता तयार करण्याचे काम शिक्षण व्यवस्था करीत आहे. उदा: नर्सिंग, ट्रेसमेकिंग, शिक्षकी पेशा, हाॅटेल मॅनेजमेंट इत्यादीचे शिक्षण फक्त मुलींसाठीच राखून ठेवल्यासारखे आहे. यामुळे एक प्रकारे ठराविक साच्यात त्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य चालू आहे. शिक्षण हे फक्त पुरुषांसाठीच ठराविक न राहता प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना सुद्धा समान संधी देण्यात यावी. यामुळे महिला सबलीकरणाला हातभार लागेल.

3. महिलांची स्वतःची मानसिकता

प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना सुद्धा सहभाग घेता येतो ही विचारसरणी महिलांनी बदलली पाहिजे. प्रत्येक कार्यक्षेत्रात महिलांनी सहभाग नोंदवला पाहिजे. महिलांनी स्वतःला कमी लेखू नये. महिलांचे स्वतःचे बदललेले स्थान, सामाजिक आरोप, प्रत्यारोप, टिका, अफवा या कारणांमुळे बदललेले स्थान स्वीकरण्यात मानसिकता निर्माण होत नाही.

4. महिलांच्या सुप्त गुणांचा विकास

महिलांमधील सुप्त गुण जसे आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व नैतिक या गुणांना वाव देणे महत्त्वाचे आहे. स्वयंपाक, सिलाई, रांगोळी, घरकाम असे विविध स्पर्धा घेऊन देखील त्यांच्यातील सुप्त गुणांना दिशा देता येते. महिलांना स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास वाढला आहे. मुलगा व मुलगी हे समानतेचे तत्व त्यांना समजले आहे. त्यामुळे स्वतःच्या मुलींना त्या मुलाप्रमाणे वागू लागल्या आहेत. त्यामुळे आपल्यावरील अन्यायाविषयी त्या जागृत झाल्या आहेत.

निष्कर्ष

महिला सबलीकरण करूनच आपण समाज आणि राष्ट्राचा विकास करू शकतो. महिलांचा सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती, त्यांच्या सुप्त गुणांचा विकास, त्यांच्या क्षमतांचे संवर्धन आणि या सर्वांसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती करावी लागणार आहे. समाजाने आपली मानसिकता बदलली पाहिजे. समाजातील सर्व स्तरातून त्यांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. स्त्रियांनीच स्वतःमधील कमी समजण्याची मानसिकता बदलली पाहिजे. महिलांना सर्वच स्तरात विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. स्त्री विकासाचे नवे क्षितिज (2008), संपा.डाॅ.स्वामी कर्वे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
2. आपटे ज.श., रोडे पुष्पा, भारतीय महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2012
3. साप्ताहिक सकाळ 2008-2009 मधील काही लेख
4. स्त्री शिक्षणाचा संघर्ष, प्रा.दिलीप चव्हाण, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले विद्यार्थी मंच, 2003

पं० दीनदयाल उपाध्याय की सुख सम्बन्धी अवधारणा

समीर कुमार जायसवाल¹ डॉ० लक्ष्मी गौतम²

¹शोधार्थी, प्राचीन भारतीय इतिहास एवं संस्कृति विभाग, आई०ओ०पी०, वृन्दावन, मथुरा

²शोध परमार्शिका, एसोसिएट प्रोफेसर, प्राचीन भारतीय इतिहास एवं संस्कृति विभाग, आई०ओ०पी०, वृन्दावन, मथुरा

संक्षेपण:- मानव संसार के समस्त सुखों का उपभोग तभी कर सकता है जब वह जीवित हो। यद्यपि वह भली-भाँति जानता है कि शरीर नश्वर है, विश्व का कोई भी प्राणि अमर नहीं है, जीवन क्षणभंगुर है, संसार असार है, जन्म-मरण दोनों साथ-साथ चलते हैं इत्यादि; तथापि उसकी जिजीविषा अनन्त काल तक जीवित रहकर सुखोपयोग की बनी हुई है। हमारी भारतीय संस्कृति भी मानव की इस इच्छा का सम्मान करती है तभी तो गुरुजनों, ऋषियो-मुनियों, विद्वानों, बड़े-बूढ़ों आदिक द्वारा प्राचीन काल से आशीर्वचनों को देते समय 'आयुष्मान भव', 'चिरंजीव भव', जैसे स्वस्ति वाक्यों का प्रयोग किया जाता है।

प्रस्तावना:- सुख की प्राप्ति के लिए मानव स्वयं को परिस्थिति के अनुसार ढालते हुए अपनी स्थिति के अनुसार परिस्थिति का निर्माण भी करता है। यही कारण है कि वह संसार के समस्त प्राणियों में सबसे अधिक सुख का भागीदार बनने में समर्थ हो गया है। चूँकि मानव अपने जीवनमें आने वाली विभिन्न समस्याओं के समाधान के लिए प्रयोग करता है। इन प्रयोगों की सफलता ही सुख की खोज है। इसलिए समस्याएँ ही सुख की प्रेरक हैं।

विषयवस्तु:- दीनदयाल जी सुख की अवधारणा को स्पष्ट करते हुए कहते हैं कि मनुष्य की समस्त क्रियाओं का लक्ष्य एक ही है- आनन्द या सुख की प्राप्ति। यँ तो सम्पूर्ण जगत ही आनन्दमय है। प्रत्येक प्राणि वही कार्य करता है जो उसके लिए सुखकारक है। चेतन ही क्यों जड़ पदार्थों में जितना कुछ होता है वह सभी आनन्द प्राप्ति के लिए है। सम्पूर्ण चराचर जगत में एक ही सुख का नाद गुञ्जित हो रहा है। सामान्य जीवधारी अन्य प्राणि भी आनन्द के लिए क्रियाएँ करते हैं। कुत्ते को डण्डा दिखाया जाता है तो वह भागता है और रोटी दिखाई जाए तो वह पास आता है। एक ही समय भागने और दूसरे समय पास आने की यह प्रक्रिया उसकी सुख-इच्छा ही है। तब मानव तो विकसित प्राणि है। अतः इस सन्दर्भ में कोई विशेष तर्क देने की जरूरत नहीं है कि मानव की सभी क्रियाओं का लक्ष्य सुख प्राप्ति ही है।¹ प्रायः व्यक्ति का सुख उसकी इच्छाओं और वासनाओं की संतुष्टि में ही माना जाता है। परन्तु यह सत्य नहीं है। यदि मानव सुख की पूर्णता के सत्य को जानना है तो उसके शरीर, मन, बुद्धि और आत्मा के सम्यक् सुख का अवलोकन करना चाहिए:-

शारीरिक सुख:- हमारा जीवन शरीर से है। शरीर गया तो जीवन गया। अतः शरीर ही हमारे जीवन की आधारशिला है। वास्तव में यह वह नींव की ईंट है जिसके खिसकते ही जिन्दगी का महल खण्डहर होने लगता है। इसलिए प्राचीन काल से आज तक हर देश और हर समाज में शरीर को स्वस्थ रखने की महत्ता पर बल दिया जाता है। भारतीय संस्कृति में तो कहा गया है- 'शरीरमाद्यम् खलु धर्मसाधनम्'। सच भी है शरीर न होगा तो कोई साधन कैसे सम्पन्न हो सकेगा?

अब यदि एक दृष्टि शरीर को सुखी बनाने वाले साधनों पर डालें तो ज्ञात होता है कि प्रत्येक मनुष्य रोटी, कपड़ा और मकान की इच्छा लेकर ही उत्पन्न होता है। इस सुख की पूर्ति के उपरान्त ही वह अपना ध्यान अन्यत्र लगाता है। अखण्ड और असीमित सुख की यह भावना मनुष्य की प्रवृत्ति के ही अनुकूल है क्योंकि मनुष्य अनन्त इच्छाओं का स्वामी है। उसकी एक इच्छा पूर्ण होने से पूर्व ही दूसरी इच्छा पैदा हो जाती है परिणामस्वरूप वह इन इच्छाओं की पूर्ति में ही लगा रहता है। उपाध्याय के अनुसार इन्द्रिजन्य तथा विषयों के संयोग से प्राप्त सुख राजस् सुख होते हैं जिनके प्रभाव में आकार मनुष्य तृष्णाग्रस्त हो जाता है और जिसकी परिणति मनुष्य को सुखी बनाने के स्थान पर दुःखी बनाने के रूप में होती है। कहा भी गया है:-

न जातु कामः काम्यानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एव विवर्धते॥

अर्थात् उपभोग से इच्छाओं का शमन नहीं होता अपितु वे और बढ़ जाती हैं ठीक उसी प्रकार जैसे आहुति देने पर अग्नि और प्रज्वलित हो जाती है।²

हमें शारीरिक सुख के साथ-साथ मानसिक, बौद्धिक एवं आत्मिक सुख का भी विचार करना चाहिए क्योंकि मानव जीवन की परिपूर्णता के लिए ये सुख अपरिहार्य हैं। इस स्थिति में एक ऐसी समाज व्यवस्था एवं शिक्षा व्यवस्था की आवश्यकता है जो व्यक्ति का सर्वांगीण विकास कर सके अन्यथा मानव भौतिकवादी संस्कृति का हामी बना रहेगा।

मानसिक सुख:- मानव जो भी इच्छा करता है, जो आशाएँ बाँधता है, जो संकल्प करता है और इन सब के अनुरूप जो भी कार्य करता है, वे सब उसके मन से ही प्रेरित होते हैं। संसार को हम जैसा मान लेते हैं वह हमें वैसा ही लगता है और हम वैसा ही व्यवहार करते हैं तभी तो सूरदास की गोपियों ने कहा था- "ऊधौ, मन माने की बात"। मन की इस केन्द्रीय भूमिका के सम्बन्ध में 'कठोपनिषद्' में एक रूपक प्रस्तुत किया गया है-

आत्मानं रथिन विद्धिन शरीर रथमेव तु।

बुद्धि तु सारथी विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।।

अर्थात् तू आत्मा को रथी और शरीर को रथ समझ। बुद्धि को सारथी और मन को लगाम समझ। इसी क्रम में आगे इन्द्रियों को शरीर, रथ के घोड़े और विषयों को उसका मार्ग कहा गया है। अभिप्राय यह है कि जैसे लगाम घोड़े को नियंत्रित रखती है वैसे ही हमारा मन समस्त इन्द्रियों को नियंत्रण में रखते हुए उनको विशेष दशा में ले जाता है। इससे भी यही सिद्ध होता है कि हमारे समस्त क्रियाकलापों का नियामक हमारा मन ही है।

जहाँ तक मानसिक सुख की बात है तो मन को प्राप्त होने वाला सुख मानसिक सुख कहलाता है। यह वह ऊर्जा है जो भावनाओं को उद्वेलित कर आवेश के रूप में प्रकट होती है। वस्तुतः मनुष्य में स्वाभिमान-जनित एवं भावात्मक अनुभूतियाँ होती हैं जिनके द्वारा जीवन को सफल एवं सार्थक बनाया जाता है। मानव अपने मनोभावों की अभिव्यक्ति हेतु अनेक कला क्षेत्रों को विकसित करता है। एक सीमा से अधिक भौतिक व बौद्धिक अनुसाशन उसे स्वीकार्य नहीं होता।

कहने का तात्पर्य यह है कि शरीर की भाँति मन का भी अस्तित्व होता है। मन को भी कुछ प्रिय और कुछ अप्रिय अनुभव होता है। अतः मन के सुख का विचार त्यागना अनुचित है। कुछ मानसिक शक्तियों; यथा स्मरण, विवेक और निर्णय आदि के विकास पर जोर देकर मानव के मानसिक सुख को और बढ़ाया जा सकता है। वस्तुओं और क्रियाओं के जिस ज्ञान को हम ज्ञानेन्द्रियों द्वारा ग्रहण करते हैं उसकी अनुभूति मस्तिष्क से होती है। यदि इन्द्रियों द्वारा प्राप्त ज्ञान को मन स्वीकार न करे किंवा सुरक्षित न रखे तो वह हमारे लिए सार्थक नहीं होता।

बौद्धिक सुख:- दीनदयाल जी कहते हैं मनुष्य चिन्तनशील प्राणि है। इस चिन्तन में वह बुद्धि का प्रयोग करता है। अतः बुद्धि भी ठिकाने चाहिए। वह भी सद्बुद्धि चाहिए। अब पाश्चात्य विचारक भी मानने लगे हैं कि बुद्धि निरोग नहीं है। चेतन-अचेतन मन में भी रोग होते हैं। ऐसी अनेक बातें होती हैं, जिन्हें व्यक्ति याद होने पर भी भूल जाता है। व्यक्ति गलती करता है, तब वह अत्यन्त व्याकुल हो जाता है। इसलिए बुद्धि ठीक रहे, यह परमावश्यक है।³ यह सद्बुद्धि ही है कि जो बताती है कि हमारा जीवन तभी सार्थक सिद्ध हो सकता है जब स्वयं की स्वार्थ पूर्ति के साथ थोड़ा दूसरों के लिए भी करते चलें। किसी के आँसू पोंछना, किसी बेसहारा का साथी बनना या फिर अपने अनुचित व्यवहार पर पश्चाताप होना भी बौद्धिक क्रिया का ही परिणाम है। यह सत्य है कि धन आने पर व्यक्ति अपनी सरलता से विमुख हो जाता है, संग्रह की प्रवृत्ति उत्पन्न होती है परन्तु बुद्धि प्रकृति से सीख लेते हुए इस बात का आग्रह करती है कि यदि एक ओर आने का पथ है तो दूसरी ओर बहिर्गमन आवश्यक हो किंवा किसी भी वस्तु का अत्यधिक संग्रह विनाश का कारक बनता है।

बुद्धि के सुख का विचार करते समय उसके एक और पक्ष को भी ध्यान में लाना आवश्यक है। बुद्धि का गुण यह है कि वह व्यवसायात्मिका होती है। दूसरे शब्दों में कहें तो विधि-निषेध (हाँ/ना) के विषय में समुचित निर्णय करना बुद्धि का ही कार्य होता है जबकि मन संकल्प-विकल्पात्मक होता है। उपाध्याय मन को चञ्चल मानते हैं और उस पर बुद्धि का अनुसाशन चाहते हैं तभी तो बुद्धि क्षणिक सुख के स्थान पर शाश्वत सुख का चयन करती है। यहाँ जिस बौद्धिक सुख की बात की गई है वह आदर्शवाद पर आधारित है जिसमें विचार-स्वातंत्र्य एवं सद्ज्ञान प्राप्त करने की लालसा व्यक्त की गई है। इस स्थिति में सकारात्मक सोच के साथ किया गया चिंतन बौद्धिक सुख का पर्याय बनता है।

आत्मिक सुख:- दीनदयाल जी के अनुसार मानव का अस्तित्व मात्र जीवन की प्राथमिक आवश्यकताओं की पूर्ति पर ही आश्रित नहीं होता अपितु उसकी कुछ आधिभौतिक व आध्यात्मिक आवश्यकताएँ भी होती हैं। श्वसन क्रिया से परे मानव जीवन का एक निश्चित और अभिन्न लक्ष्य होता है। इस लक्ष्य को उपनिषदों में निम्न शब्दों में उल्लिखित किया गया है:-

आत्मा वा रे द्रष्टव्य श्रोतव्यो निर्दिध्यासितव्यः।

अर्थात् वह आत्मा की अनुभूति करना चाहता है, उसे समझना चाहता है और अपनी सम्पूर्ण क्रियाओं को उस अनुभूति के प्रति लगाना चाहता है।⁴

उपाध्याय जी यह निरूपित करने का प्रयास करते हैं कि मानव द्वारा उपभोग में आने वाला प्रत्येक सुख समाज के परस्पर सम्बन्धों पर आधृत होता है। यदि कोई व्यक्ति यह कहे कि वह स्वयं ही सुख का निर्माता है तो यह सत्य से परे है। जब शंकराचार्य एक निर्धन परिवार की आर्थिक दुर्दशा देखकर उसे ठीक करने के उद्देश्य से पड़ोस के सेठ के यहाँ जाते हैं तो वह तुरन्त भिक्षा लेकर उपस्थित हो जाता है परन्तु शंकर भिक्षा नहीं लेते अपितु उससे अपनी व्यथा का वर्णन करते हुए कहते हैं कि जो अपने समाज के लोगों को अपना नहीं समझता, जिसके हृदय में अपने लोगों के लिए प्रेम नहीं, ममता नहीं; उसका अन्न खाकर क्या धर्म-वृत्ति उत्पन्न हो सकेगी?⁵

जीवन के यथार्थ को साफ-साफ लहजे में उकेरती इस घटना में भाव, संवेदना, ममत्व, आँसू, तड़प और व्याकुलता के साथ-साथ सच्चे सुख का अनमोल दर्शन छुपा है। आपस में एक-दूसरे के साथ एकात्म होना, काम आना, अपनों की खुशी में खुश होना, उनकी आँखों में ढलकते आँसू को बेशकीमती मोतियों के रूप में सहेजना ही परोपकार है और यही परस्परानुकूलता है।

यदि हमें एक-दूसरे की आवश्यकताओं का ध्यान रहता है तो सुख स्वयं प्रकट हो जाता है। स्वार्थ-लिप्सा से वशीभूत सुख ईर्ष्या युक्त प्रतिस्पर्धा को जन्म देता है। इस स्थिति में सुख तो पार्श्व में चला जाता है और दुःख प्रथमतः द्रष्टव्य होता है। एतदर्थ सुख को आत्मनिष्ठ माना गया है, वस्तुनिष्ठ नहीं। इस परस्परानुकूलता में सब सुख धारण होते हैं। हमारे यहाँ धर्म का अर्थ धारण करने से ही लगाया गया है, अतः परस्पर कर्त्तव्य करने से धारणा रूप जो धर्म प्रकट हुआ है, वही सुख है।

उपसंहार:- आज के मानव ने सुख के स्थायी और मौलिक भाव को विकृत कर दिया है। उसे न तो सुख के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान है और न ही सुख और आसक्ति के मध्य स्थापित सम्बंध को समझ पाया है। इस स्थिति में आवश्यक है कि वह जो भी पुरुषार्थ करे सर्वांगीण सुख को प्राप्त करने की दिशा में हो क्योंकि इसी में व्यष्टि और समिष्ट की समन्वित, भौतिक और आध्यात्मिक प्रगति संनिहित है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. उपाध्याय, दीनदयाल, राष्ट्र जीवन की दिशा, लोकहित प्रकाशन, लखनऊ, 2014; पृष्ठ-13
2. नेने, विनायक वासुदेव, पं० दीनदयाल उपाध्याय, विचार दर्शन, खण्ड-02, सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली, 2015; पृष्ठ 26
3. उपाध्याय, दीनदयाल, एकात्म मानववाद, प्रभात पेपरबैक्स, नई दिल्ली, 2016; पृष्ठ 30
4. उपाध्याय, दीनदयाल, जीवन का ध्येय, पाञ्चजन्य, भाद्रपद कृष्ण 9 वि०सं० 2006 (18 अगस्त 1947); पृष्ठ 03
5. उपाध्याय, दीनदयाल, जगद्गुरु शंकराचार्य, लोकहित प्रकाशन, लखनऊ, 2017; पृष्ठ- 09

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापन व सद्यस्थितीतील उपयोगिता एक दृष्टीक्षेप

डॉ. वनमाला आर. तडवी

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, मिलिंद कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

जीवसृष्टी ही पृथ्वीला लाभलेली निसर्गदत्त देणगी आहे. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या अस्तीत्वाच्या दृष्टीने जलसंपत्ती आवश्यक गरज असून जलस्रोतांच्या सभोवतालीच प्राणी जीवन विकसित झाल्याचे आढळून येते. मानवाच्या मुलभूत गरजांपैकी एक महत्त्वाची गरज म्हणजे पाणी आहे. जगातील वाढत्या लोकसंख्येचा वेग व पर्यावरणीय असमतोलामुळे पृथ्वीवरील विविध संसाधनावर अतिरिक्त ताण निर्माण हो आहे. त्यापैकी एक संसाधन म्हणजे पाणी होय. म्हणून जलसंसाधनाच्या संवर्धनासाठी योग्य जल व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे. भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. तसेच भारतात उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याच्या प्रमाणापेक्षा लोकसंख्येचे प्रमाण तीन पटीपेक्षा अधिक आहे. अतिरिक्त लोकसंख्या व अनियमित व अनिश्चित मानसून पर्जन्य आणि उपलब्ध पाण्याच्या सुयोग्य व्यवस्थापनाचा अभाव असल्यामुळे पाण्याची समस्या निर्माण होते. भारतात जलधोरण व जननीती या विषयांवर अनेक तज्ज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यातील एक महत्त्वाचे नांव म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

उद्दिष्टे :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जलव्यवस्थापनविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील जलव्यवस्थापनाच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.

जलव्यवस्थापन :

सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोतांचे समाजातील सर्व स्तरांचा योग्य वितरण केले जाणे म्हणजे जल व्यवस्थापन होय.

भूपृष्ठावर उपलब्ध असलेल्या पाण्याचे संरक्षण संवर्धन व विकास करणे आणि आणि त्यांची उपलब्धता वाढविण्यासाठी केलेले व्यवस्थापन म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.

पृथ्वीवरील एकूण पाण्याच्या साठ्यापैकी 97 टक्के पाणी महासागरात खऱ्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे व 0.390 पाणी गोड्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे. यातील 3.21 टक्के पाणी घनस्वरूपात आहे. तर फक्त 0.9 टक्के पाणी नद्या, सरोवरे, विहीरी, तळी इ. च्या स्वरूपात आहे. म्हणून जशी लोकसंख्या वाढेल व विकास होई तसेच गोडे पाणी विळणे अवघड होईल. म्हणून शेती व पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडविण्यासाठी जल व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे. आज देशात जलकलह सुरू झालेला आहे. अगदी अलीकडेच पाण्याच्या प्रश्नावरून कर्नाटक विरुद्ध तामिळनाडू संघर्ष झालेला दिसून येतो. आज संपूर्ण जगात पाण्याच्या समस्या भेडसावत आहेत. आज दक्षिण आफ्रिकेतील केप टाऊन शहरावर जलरहित शहर होण्याचं भीषण संकट ओढावलं आहे. सद्या दक्षिण भारतातील सिलिकॉन व्हॅली म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बेंगळूरू शहरात केपटाऊनची पुनरावृत्ती होणार की काय, अशी भीती वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. वेळीच काटेकोर नियोजन करून पाण्याचं व्यवस्थापन आणि नियोजन केलं नाही तर देशात पाण्याच्या गंभीर समस्या निर्माण होतील. म्हणून या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व्यवस्थापन आणि नियोजन केलं नाही तर देशात पाण्याच्या गंभीर समस्या निर्माण होतील. म्हणून या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व्यवस्थापनाविषयीचे मत समजून घेणे आवश्यक आहे.

हिराकुड धरण प्रकल्प :

केंद्रीय जलमार्ग, पाटबंधारे, नौकानयत आयोगाचे अध्यक्ष ए.एन. खोसला यांनी महानदीवरील बहुउद्देशीय विकास प्रस्तावावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी चर्चा करून हिराकुड धरणाची अंमलबजावणी केली. भारतातील मोठ्या नद्या दरवर्षी 1,11,013 दशलक्ष घनमीटर पाणी समुद्रात सोडतात. या पाण्याचा वापर केल्यास वीज, वाहतूक व सिंचनाचा विकास होऊ शकतो. यावर बाबासाहेबांचा विश्वास होता. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर अत्याधुनिक ज्ञान वापरून करायला हवा. असे त्यांचे मत होते. पर्यावरण, जलसिंचन, वीज योजना याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संकल्पना मांडली. कारण भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. येथील शेतकरी सुखी झाला पाहिजे ही त्यांची धारणा होती. या दरम्यान त्यांनी वापरलेला बहुउद्देशीय शब्द अधिक महत्त्वाचा वाटतो. पर्यावरण, जलसिंचन वीज योजना यांविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संकल्पना मांडली. या दरम्यान त्यांनी धरण, प्रकल्प इ. विषयी धोरणे तयार करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी स्वीकारली. मल्टिपर्पज व्हॅली प्रोजेक्ट

हीच ती नेमकी योजना आहे. या प्रकल्पामुळे ओरिसातील पूर, दुष्काळ, आरोग्याच्या व दळणवळणाच्या समस्यांवर प्रभावी उपाय योजना करणे शक्य झाले आहे.

2) दामोदर नदी खोरे :

दामोदर प्रकल्पाच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महत्वाचे आधारस्तंभ आहेत. कारण या प्रकल्पाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेबांनी तीन परिषदांमध्ये आपले मत मांडले. दामोदर प्रकल्पाचा हेतू केवळ महापूर थांबवणे एवढाच नसून त्यामध्ये विद्युत शक्तीची निर्मिती, सिंचन योजना, पाण्याचा पुरवठा, जलवाहतूक आणि औद्योगिक वारासाठी पाणी याचा समावेश होतो. या प्रकल्पामुळे पूरनियंत्रणाची प्रादेशिक सुरक्षितता होते. जलसिंचनामुळे दुष्काळावर मात करता येते. कुपनलिकेच्या साहाय्याने उपसा करून सिंचन उपयोगिता वाढविण्यासाठी आणि त्या ठिकाणी उत्पादन क्षमता वाढवण्याचा समावेश होतो. दामोदर खोऱ्याची योजना अमेरिकेतील टेनिसी व्हेली अँथॉरिटी प्रकल्पावर आधारित तयार केली. बिहार प्रांत आणि पं. बंगालमध्ये दामोदर खोरे प्राधिकरा स्थापन करण्यासाठी 1948 मध्ये दामोदर व्हेली नावाने कायदा केला.

सोननदी खोरे प्रकल्प :

सोननदी प्रकल्पामुळे उत्तर प्रदेश, बिहार व माध्य भारतातील राज्यांना आर्थिक विकासासाठी फायदा याचे विवेचन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले होते. या प्रकल्पाबाबत स्थानिक दृष्टिकोनापेक्षा प्रादेशिक दृष्टीकोन स्वीकारणे गरजेचे होते.

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सिध्द केले की नद्यांचा महापूर ही समस्या नाही तर त्याचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास तेच पाणी वरदान ठरते.
2. कोणत्याही प्रकल्पासाठी प्रादेशिक दृष्टिकोन व प्रादेशिक सहकार्याने त्याची लाभ क्षमता वाढविता येते.
3. जल व्यवस्थापनापुढे दुष्काळासारख्या समस्येवर मात करता येते.
4. जलसंसाधनाचे योग्य व्यवस्थापन व बहुउद्देशीय उपयोग करून घेतल्यास आर्थिक विकासात मदत होते.
5. भारतातील जल धोरणे, आंतरराज्य नद्या, प्रकल्पासाठी सार्वजनिक हित लक्षात घेऊन घटनात्मक तरतूद केल्या आहेत.

नदी जोड प्रकल्पाची मांडणी :

भारतातील एकूण उपलब्ध जलसंपदेपैकी 2/3 जलसंपदा ही गंगा, ब्रम्हपुत्रा, मेघना या नद्यांच्या खोऱ्यातून तसेच भारताच्या भौगोलिक क्षेत्रापैकी 1/3 क्षेत्र व्यापणाऱ्या क्षेत्रातून उपलब्ध होते. ही व्यस्त प्रमाणातील स्थिती दोन प्रकारे देशातील जनतेस वेठीस धरते. नेहमी पूर व त्यापासून उद्भवणाऱ्या समस्यांना जनतेस सामोरे जावे लागते. इतर जलदुर्भिक्ष्यांच्या क्षेत्रातील जनतेस दुष्काळी परिस्थिती व त्याच्याशी निगडित समस्यांशी मुकाबला करावा लागतो. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नदी जोड प्रकल्पाची मांडणी केली. नदी जोड प्रकल्पामुळे सिंचन, नौकानयन, औद्योगिक आणि घरगुती वापरासाठी जलऊर्जा विकसित करणे हा उद्देश होता. ते देशाच्या आर्थिक विकासासाठी सतत प्रयत्नशील होते. सध्याच्या नदी जोड प्रकल्पात केन-बेटवा जोड, दमण, गंगा, पिंजाळ जोड, पारा-तापी, नर्मादा जोड व इतर हिमालयीन व बारमाही नद्यांचा यात समावेश आहे. राष्ट्रीय जलस्रोत परिषदेने एप्रिल 2002 मध्ये राष्ट्रीय जलधोरणाचा स्वीकार केला. त्यात डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या अनेक वैशिष्ट्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. जसे, नदी जोड प्रकल्प, पाणचे वाटप, पूर नियंत्रण व व्यवस्थापन अशा अनेक बाबींचा समावेश आहे.

बहुउद्देशीय प्रकल्प :

बहुउद्देशीय प्रकल्प म्हणजे एखाद्या खोऱ्यातील उपलब्ध संसाधनाचा आंतरसंबंध लक्षात घेऊन त्या खोऱ्यात सर्व दृष्टींनी विकास करणे ही कल्पना डॉ. बाबासाहेबांनी मांडली. पाण्याची उपलब्धता आणि विविध क्षेत्रातील तिच्या वापराची शक्यता या दोहोत संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी एकत्रित नदीखोरे विकासाची आवश्यकता वर्तविली व बहुउद्देशीय योजना पुढे आली. बहुउद्देशीय विकास धोरणात जलमागारबरोबरच पाणी वाराच्या सर्व शक्यतांचा समावेश बहुउद्देशीय नदी व्यवस्थापन योजनेत केवळ त्या क्षेत्रासाठी बारमाही जलशक्ती आणि कालव्याच्या माध्यमातून सिंचनाच्या क्षमतेचाच नव्हे तर कुपनलिकेच्या साहाय्याने उपसा करून सिंचन उपयोगिता वाढविता येऊ शकतो. दलदलीत भारतातील पाणी काढून त्या ठिकाणी उत्पादन क्षमता वाढविण्याबाबत कामांचा समावेश, औद्योगिक पाणीपुरवठ्यात सुधारणा आणि इतर महत्वाच्या ठिकाणी पूर नियंत्रणात सुधारणा आणि इतद महत्वाच्या ठिकाणी पूर नियंत्रणात सुधारण तसेच उपचिंन, औद्योगिक, शरी व ग्रामीण बाबींचा समावेश बहुउद्देशीय प्रकल्पात करण्यात आला.

महापुरावरील उपाययोजना :

महापुरामुळे मानवी जीवन रसातळाला जाते. त्यामुळे ज्या नद्यांना वारंवार पूर येतात. त्या नदीच्या पात्रात सुरंग लावणे, नदीचे पात्र खोल करणे म्हणजे पुराचे पाणी नदीत सामावून जाते. पुराच्या पाण्याचा साठा करून हरितक्रांती घडवून आणण्याचा विचार आजच्या युगात उपयोगी झाला. तसेच पुराच्या पाण्याचा विनियोग करा असे मत मांडले.

पाणी राष्ट्रीय संपदा :

देशात पावसाळ्यात पडणाऱ्या पावसाच्या असमतोलांमुळे व अविश्वासाहर्तेमुळे पुराच्या जास्त पाण्याविषयी तक्रार करण्यापेक्षा या पुराच्या पाण्याचा विकासासाठी धरणे बांधून उपयोग केला पाहिजे. ज्या नद्यांवर वारंवार पूर येतात त्या ठिकाणी धरणे बांधून समुद्रात न जाऊ देता देशाच्या विकासासाठी वापरणे इष्ट ठरेल असे त्याचे मत होते. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे आणि देशातील शेतकरी सुखी झाला पाहिजे अशी धारणा बाबासाहेबांची होती. त्यामुळे त्यांनी पर्यावरण, जलसिंचन, वीज योजना या संकल्पना मांडल्या आणि धरण व प्रकल्प इ. विषयी धरणे तयार करण्याची जबाबदारी स्वीकारली.

पाण्यासंबंधी घटनात्मक तरतुदी :

पाण्यासंबंधी आंतरराज्य समस्या उद्भवू नये. म्हणून घटनेत तरतूद केली. पाणी हा विषय केंद्र शासनाच्या अखत्यारित असावा अशी भूमिका मांडली. आंतरराज्यीय जलविवाद कायदा, नदीखोरे प्राधिकरण कायदा 1956 मध्ये पारित करण्यात आला. 4 एप्रिल 1947 रोजी जल आयोगाची स्थापना केली. जलसंपत्ती विकास मुद्यावर व जलमार्ग समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी रेल्वेच्या पर्याय देऊ शकेल अशी जलवाहतूक असायला हवी असे मत बाबासाहेबांचे होते. डॉ. बाबासाहेबांनी सुचविलेल्या पर्यावरण, जलसिंचन, वीज योजना या मूलभूत सुविधांकडे लक्ष न देता आजपर्यंत विविध सरकारांनी शेतकऱ्यांना सबसिडी देऊ करून परावलंबी व पंगू बनवून ठेवण्याचे कार्य केले आहे. परिणामी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही समस्या भारतीय समाजाला भेडसावत आहे.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्वप्रथम नदीजोड प्रकल्पाची कल्पना मांडली. ती प्रत्यक्षात आली असती तर पाणीविषयक सर्व प्रश्न सूटून आज देश सुजलाम सुफलाम बनला असता. जसे त्यांनी मांडलेल्या व पूर्णत्वास गेलेल्या दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकुड प्रकल्प, सोननदी प्रकल्प, पाण्यासंबंधी आंतरराज्यीय समस्या उद्भवू नये म्हणून त्यांनी घटनेत केलेली तरतूद आजही कल्याणकारी व मार्गदर्शक आहे. राष्ट्रीय सिंचन धोरण, पाणी हा विषय केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत असावा. ही भूमिका, आंतरराज्यीय जल कायदा, नदी खोरे प्राधिकरण कायदा, पुराच्या पाण्याचा विनियोग, पाणी राष्ट्रीय संपदा अशा अनेक गोष्टी अंमलात आणण्याचा त्यांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. पर्यावरण, जलसिंचन, वीज योजना योबाबतीत बाबासाहेबांचे विचार अत्यंत मूलभूत आणि मौलिक स्वरूपाचे आहेत. 1944 च्या कोलकाता परिषदेतील त्यांचे भाषण व दामोदर प्रकल्पाचा हेतू फक्त पूर थांबविणे नसून त्यात सिंचन, उद्योग, जलवाहतूक विद्युत निर्मिती व्हावी असे सूचविले. नदीपात्रांचे सुरंग लावून रूंदीकरण केल्यास पूराचा धोका टाळता येतो. जल आयोगाची स्थापना, नद्यांच्या समुद्रात जाणाऱ्या पाण्याचा वापर वीज, वाहतूक सिंचनासाठी करावा असे अनेक दूरगामी विचार त्यांनी मांडले. एक वेळा पर्याय देऊ शकेल अशी जलवाहतूक असायला हवी असेही मत त्यांनी मांडले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे दृष्टे होते. त्यांची नजर ही काळाच्या पुढे धावत होती. 1942 ते 1946 अल्पशा कालावधीसाठी ते ऊर्जा व जलसिंचन मंत्री होते परंतु त्यांनी मांडलेले विचार आजही उपयुक्त, जलकल्याणकारी व देशहीतकारक आहेत.

संदर्भ :

1. सुखदेव थोरात, बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास – भूमिका व योगदान (सुगावा प्रकाशन, पुणे – 2016).
2. Bhagwandas (ed) Thus spoke Ambedkar, Vol. III, (Benglore, Ambedkar Sahitya Prakashan, 1979)
3. डॉ. तानाजी कसबे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जल व्यवस्थापन विषयक विचार, (Review of Research – Vol. 8, Issue – 3, Dec. 2018)
4. सुधीर रामटेके, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जल व्यवस्थापन, जलसंवाद.
5. लोकसत्ता वृत्तपत्र – एप्रिल 19, 2016, डॉ. आंबेडकरांकडून पाणी, वीज व शेतीचा सुक्ष्म विचार.
6. दिव्य मराठी वृत्तपत्र – एप्रिल 12, 2017, बाबासाहेबांचे जल धोरण आणि देशाची सद्यःस्थिती.
7. दिव्य मराठी, एप्रिल, 12, 2015, डॉ. आंबेडकरांचे जल व ऊर्जा नियोजन.
8. महाराष्ट्र टाईम्स, 8 डिसेंबर 2015, नदी जोड प्रकल्प मार्गी लागवा, प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील.

महिला सशक्तीकरण और नई पीढ़ी

कु. नेहरकर मंगल रामदास

शोध-छात्र, हिंदी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विश्वविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारत में महिला का स्थान हमेशा से ही गंभीर विषय रहा है। भारत में आज भी नारी की केवल एक काम करनेवाली महिला के रूप में समझा जाता है। भारत का इतिहास साक्षी रहा है कि भारतीयों ने नारी जाति को हमेशा एक बहुत अच्छा स्थान प्रदान किया है। वैदिक युग में नारी को बहुत ही उच्च स्थान पर रखा जाता था। भारत के वेद और पुराणों में भी नारी को परमेश्वर के शक्ति के रूप में स्थान दिया जाता था। विद्या विभूति और शक्ति को सरस्वती, लक्ष्मी और दुर्गा के रूप में हम इनका पूजन आज भी करते हैं। लेकिन आज के समय में परिस्थितियाँ बदल चुकी हैं। अपने क्षेत्र में खास उपलब्धि हासिल करने वाली कुछ महिलाओं के उदाहरण देकर हमें महिलाओं की उन्नति को दूषित है जैसे- रानी लक्ष्मीबाई, इंदिरा गांधी, किरण बेदी, सानिया मिर्जा आदि। परंतु महिलाओं की स्थिति में कितना परिवर्तन आया? और आम महिलाओं ने परिवर्तन को किस तरह से देखा? दरअसल परिवर्तन तो आना चाहिए। आम लोगों की जीवन एक जरूरत है, उनकी सोच में परिवर्तन लाने की उन्हें बदलेन की।

किसी व्यक्ति की उस क्षमता से है जिससे उसमें ये योग्यता आ जाती है, कि वो अपने जीवन से जुड़े सभी निर्णय स्वयं ले सके। महिला सशक्तीकरण से भी हम उसी क्षमता की बात कर रहे हैं। जहाँ महिलाएँ परिवार और समाज के सब बंधनों से मुक्त होकर अपने निर्णयों की निर्माता खुद हो। समाज के सभी क्षेत्रों में पुरुष और महिला दोनों को बराबरी में लाना होगा। देश समाज और परिवार के उज्ज्वल भविष्य के लिए 'महिला सबलीकरण' बेहद जरूरी है।

महिला सशक्तीकरण के लिए लैंगिक समानता बहुत आवश्यक है। यह स्थिति हमेशा से नहीं है बल्कि प्राचीन युग के बहुत समय पहले महिला का बहुत आदर सम्मान किया जाता था और परिवार माता के नाम से जाने जाते थे। उस समय परिवार का मुखिया पिता ना होकर माता हुआ करती थी। लेकिन समय के गुजरने के साथ-साथ घर के मुखिया का स्थान पुरुष ने लिया। लेकिन हम आज भी यह कह सकते हैं कि लोग नारी को आज भी पूजते हैं और आज भी पूजते हैं और आज से तीन हजार साल पहले भी।

समय के साथ-साथ परिस्थितियाँ और सामाजिक परिवेश भी बदल गया। इसके साथ आचार-विचार में परिवर्तन होते गये और मध्य युग आते-आते महिला की सामाजिक स्थिति में बहुत ही कमी आ गई। महिला एक आंदोलन की वस्तु बन गई और घर में दासी बनकर रह गई। विचार कितने बदल गये, उनके लिए कबीर दास का एक दोहा है-

“नारी की झाई पड़त अँधा होत भुजंगा।

कबीरा तिनकी कोन गति, जो नित नारी के संग।।१

बदलते जमाने में नारी को हर क्षेत्र में आघात लगा। नारीशक्ति का प्रतीक ना होकर अबला बन कर रह गई।

मथलीशरण गुप्त कहते हैं -

“अबला जीवन हाय तुम्हारी यह कहानी

आँचल में दूध और आँखों में पानी।२

लेकिन इस अबला को सबला बनाने की जरूरत है। भारत एक विकासशील देश और देश की आर्थिक स्थिति बहुत ही खराब है। क्योंकि ये पुरुषप्रधान देश है और वो महिलाओं को केवल घर में काम करने के लिए मजबूर करते हैं। वो यही नहीं जानते कि महिलाएँ भी इस देश की आधी शक्ति हैं और पुरुषों के साथ कदम से कदम मिलाकर चलने से देश की पूरी शक्ति बन सकती है। भारत में महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए सबसे पहले समाज में उनके अधिकारों और मूल्यों को मारने वाले उन राक्षसी सोच को मारना जरूरी है। जैसे - दहेज प्रथा, अशिक्षा, यौन हिंसा, अज्ञानता, भ्रूण हत्या, बलात्कार, वैश्यावृत्ति, मानवतस्करी और भी ऐसे ही दूसरे विषय।

लैंगिक भेदभाव राष्ट्र में सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक और शैक्षिक अंतर ले आता है, जो देश को पीछे की ओर धकेलता है। भारत के संविधान में लिखित समानता के अधिकार को सुनिश्चित करने के लिए महिलाओं को सशक्त बनाना सबसे प्रभावशाली उपाय है और इस तरह की बुराईयों को मिटाने के लिए लैंगिक समानता को प्राथमिकता देने से पूरे भारत में महिला सशक्तीकरण को बढ़ावा मिला है। मिला सशक्तीकरण के उच्च लक्ष्य को प्राप्त करने के लिए हर एक परिवार में बचपन से प्रचारित व प्रसारित करना चाहिए। ये जरूरी है कि महिला शारीरिक, मानसिक और सामाजिक रूप से मजबूत हो। चूँकि एक बेहतर शिक्षा की शुरुआत बचपन से घर पर हो सकती है। बचपन में जो सिखाया जाता है, जैसे लड़कियाँ, गुडियाँ से खेलती हैं, वह घर का काम करती हैं आदि। ये सब विचार लड़की के मन में घर कर जाते हैं जो उसको असुरक्षित महसूस करवाते रहते हैं। अतः महिला सशक्तीकरण की शुरुआत घर से ही होती है। जो कि महिलाओं के उत्थान के लिए एक स्वस्थ परिवार की जरूरत है जो

राष्ट्र के सर्वांगीण विकास के लिए अति आवश्यक है। पं. जवाहरलाल नेहरू द्वारा कहा गया वाक्य "लोगों को जगाने के लिए महिलाओं को जागृत होना आवश्यक है।" इस वाक्य से यह स्पष्ट हो रहा है कि महिलाओं को भी अपने अधिकारों के प्रति सचेत होना पड़ेगा। संविधान के द्वारा जो नियम, कानून बनाये गये हैं। उनको समझने की आवश्यकता है। इन पर सकारात्मक रूप से सोचने की आवश्यकता है। महिलाओं को पूरी स्वतंत्रता देने की आवश्यकता है। ये उनका जन्मसिद्ध अधिकार है। महिलाओं को भी अपनी पूर्व धारणा को बदलने की जरूरत है कि वो कमजोर है और उन्हें कोई भी धोखा दे सकता है। इसकी बजाय उन्हें यह सोचने की आवश्यकता है कि उसमें पुरुषों के स्वास्थ्य और उत्पादकता में सुधार करने के साथ-साथ अगली पीढ़ी को बेहतर मौके प्रदान करके गरीबी को कम करने में मदद कर सकती है।

भारतीय सामज में सच में महिला सशक्तिकरण लाने के लिए महिलाओं के खिलाफ बुरी प्रथाओं के मुख्य कारणों को समझना और कानूनी प्रावधानों में भी बदलाव लाये। उनको कौशल्य को उनकी जीवन रेखा बनाए। ताकि समय आने पर वे व्यवस्था कर सके। अपना परिवार, समुदाय आने पर वे व्यवसाय कर सके। अपना परिवार, समुदाय और देश के हित के लिए आर्थिक सहयोग दे सके। इन सबके लिए यह भी जरूरी है कि उसके आत्मविश्वास को जीता जाए। ताकि वह अपने आप को महसूस कर सके और एक सुनियोजित भविष्य बना सके।

समय है सोच में परिवर्तन लाने का महिला सशक्तिकरण की ओर कदम बढ़ाने का, कानूनी अधिकार के साथ महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए संसद द्वारा पास किये गए कुछ अधिनियम हैं। दहज रोक अधिनियम १९६१, अनैतिक व्यापार (रोकथाम) अधिनियम १९५६, मेडिकल टर्मनेशल ऑफ प्रेग्नेसी अक्ट २००६, लिंग परिक्षण तकनीक (नियंत्रण और गलत इस्तेमाल के रोकथाम अक्ट) १९९४, कार्यस्थलपर महिलाओं का यौन शोषण अक्ट २०१३। माननीय नरेंद्र मोदी द्वारा चलाई गई योजना जो महिला सशक्तिकरण के लिए 'बेटी बचाओ, बेटी पढ़ाओ' योजना २२ जून २०१५, सुकन्या समृद्धि योजना है।

महिलाओं को सशक्त बनाने के सामाजिक लाभ भी हैं। महिलाएँ अपनी ९० प्रतिशत आय को अपने परिवारों पर खर्च करती हैं और आर्थिक रूप से उन्हें सशक्त करने से माँग बढ़ती है, बच्चे स्वस्थ और सुशिक्षित होते हैं और मानव विकास का स्तर उँढ़ेचा होता है। निजी क्षेत्र के हर तीन में से एक शीर्ष अधिकारी का कहना है कि उभरते बाजारों में महिलाओं को सशक्त करने के प्रयासों के फलस्वरूप लाभ बढ़ा है। भारत सरकार की मुद्रा योजना सूक्ष्म और जन धन योजना के तहत किए जाने वाले प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरणों से महिलाएँ सशक्त होती हैं। मुद्रा के तहत कुल अधारकर्ताओं में ७८ प्रतिशत महिला उद्यामी हैं।

निजी क्षेत्र और कारोबारी समुदाय दक्षता और रोजगार के बीच के अंतर को कम करने और महिलाओं को उत्कृष्ट श्रम उपलब्ध कराने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं। महिलाओं में मार्केटिंग संबंधी कौशल्य और बेहतर तरीके से पैसले लेने की क्षमता विकसित हो, इसके लिए व्यवसायिक एवं तकनीकी प्रशिक्षण, जीवन कौशल्य और वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम को तब तक अर्थपूर्ण तरीके से विकसित नहीं किया जा सकता, जब तक निजी क्षेत्र उसमें संलग्न नहीं किया जाए। वंअपनियाँ लघु वित्त के जरिए महिला उद्यमियों की मदद कर सकती है और उनके उत्पादों एवं सेवाओं को आपूर्ति, शृंखलाओं में जोड़ सकती है। इंटरनेट और आईसीटी तक महिलाओं की पहुँच बढ़ाने से कनेक्टे महिलाओं का उभरता बाजार तैयार हो सकता है, जो कि कारोबार के अवसरों को रूप में निजी क्षेत्र महिलाओं को घर और सार्वजनिक स्थानों पर हिंसा से सुरक्षा प्रदान कर सकता है। वह समावेशी परिवहन के जरिए महिलाओं को अवागमन सुनिश्चित कर सकता है।

राष्ट्रीय महिला सशक्तिकरण नीति - २००१ :

जेंडर समानता का सिद्धांत भारतीय संविधान की प्रस्तावना, मौलिक अधिकारों, मौलिक कर्तव्यों और नीति निर्देशांक सिद्धांतों में प्रतिपादित है। संविधान महिलाओं को न केवल समानता का दर्जा प्रदान करता है। अपितु राज्य को महिलाओं के पक्ष में सकारात्मक भेदभाव के उपाय करने की शक्ति भी प्रदान करता है।

लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था के ढाँचे के अंतर्गत हमारे कानूनों, विकास संबंधी नीतियों, योजनाओं और कार्यक्रमों में विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं की उन्नति को उद्देश्य बनाया गया है। पांचवी पंचवर्षिय योजना (१९७४-७८) से महिलाओं से जुड़े मुद्दे के प्रति कल्याण की बजाए विकास का दृष्टिकोण अपनाया जा रहा है। हाल के वर्षों में, महिलाओं की स्थिति को अभिनिश्चित करने में महिला सशक्तिकरण के प्रमुख मुद्दे के रूप में माना गया है। महिलाओं के अधिकारों एवं कानूनी हक की रक्षा के लिए वर्ष १९९० में संसद के एक अधिनियम द्वारा राष्ट्रीय महिला आयोग की स्थापना कि गई। भारतीय संविधान में ७३ वें और ७४ वे संशोधनों (१९९३) के माध्यम से महिलाओं के लिए पंचायतों और नगरपालिकाओं के स्थानीय निकायों में सीटों में आरक्षण का प्रावधान किया गया है, जो स्थानिय स्तरों पर निर्णय लेने की प्रक्रिया में उनकी भागीदारी वेँड लिए एक मजबूत आधार प्रदान करता है।

महिलाओं का आर्थिक सशक्तिकरण गरीबी उन्मूलन :

चूँकि गरीबी रेखा के नीचे जीवन यापन करने वालों में महिलाओं की जनसंख्या बहुत ज्यादा है और वे ज्यादातर परिस्थितियों में अत्याधिक गरीबी में रहती हैं, अंतर गृह और सामाजिक कड़वी सच्चाइयों को देखते हुए समष्टि आर्थिक नीतियों और गरीबी उन्मूलन कार्यक्रम ऐसी महिलाओं की आवश्यकताओं और समस्याओं के कार्यान्वयन में सुधार होगा जो पहले से ही महिलाओं के लिए विशेष लक्ष्य के साथ महिला उन्मुख हैं। महिलाओं की सक्षमताओं में वृद्धि के लिए आवश्यक समर्थनकारी उपायों के साथ उन्हें अनेक आर्थिक और सामाजिक विकल्प उपलब्ध कराकर गरीब महिलाओं को एकजुट करने तथा सेवाओं की समभिरूपता के लिए कदम उठाए जाएँगे।

महिलाएँ और अर्थव्यवस्था :

ऐसी प्रक्रियाओं में महिलाओं की भागीदारी को संस्थागत बनाकर बृहद आर्थिक और सामाजिक नीतियों के निर्माण एवं कार्यान्वयन में महिलाओं के परिप्रेक्ष्य को शामिल किया जाएगा। उत्पादकों तथा कामगारों के रूप में सामाजिक, आर्थिक विकास में उनके योगदान को औपचारिक और गैर औपचारिक क्षेत्रों में साह्यता दी जाएगी तथा रोजगार और उनकी कार्यदशाओं से संबंधित समुचित नीतियाँ बनाई जाएगी। इस उपायों में निम्नलिखित शामिल हो सकते हैं।

भूमंडलीकरण :

भूमंडलीकरण ने महिलाओं की समानता के उद्देश्य को प्राप्त करने के लिए नई चुनौतियाँ प्रस्तुत की हैं, जिसके जेंडर प्रभाव का मूल्यांकन व्यवस्थित ढंग से नहीं किया गया। तथापि महिला एवं बाल विकास विभाग द्वारा करवाए गए सूक्ष्म स्तरीय अध्ययनों से स्पष्ट होता है कि रोजगार तक पहुँच तथा रोजगार की गुणवत्ता के लिए नीतियों को दोबारा बनाने की आवश्यकता है। बढ़ती वैश्वीकरण अर्थव्यवस्था के लाभ समान रूप से वितरित नहीं हुए हैं जिससे विशेष रूप से अनौपचारिक आर्थिक और ग्रामीण क्षेत्रों में प्रायः बिगड़ती जा रही कार्यदशाओं तथा असुरक्षित कार्य परिवेश के कारण व्यापक आर्थिक असमानता में वृद्धि का मार्ग प्रशस्त हुआ है। भूमंडलीकरण की प्रक्रिया से निकलने वाले नकारात्मक सामाजिक और आर्थिक प्रभावों से निपटने के लिए महिलाओं की क्षमता बढ़ाने तथा उन्हें सशक्त बनाने के लिए कार्यनीतियाँ बनाई जाएगी।

महिलाएँ और उद्योग :

इलेक्ट्रॉनिक्स, सूचना प्राद्योगिकी, खाद्य प्रसंस्करण एवं कृषि उद्योग तथा वस्त्र उद्योग में महिलाओं द्वारा निर्भाई गई महत्वपूर्ण भूमिका इन क्षेत्रों के विकास में बहुत महत्वपूर्ण रही है। विभिन्न औद्योगिक क्षेत्रों में भागीदारी के लिए उन्हें श्रम विधान, सामाजिक सुरक्षा और अन्य सहायता सेवाओं के रूप में व्यापक सहायता दी जाएगी। इस समय महिलाएँ चाहकर भी कारखानों में रात्र पारी में काम नहीं कर सकती हैं। महिलाओं को रात्र पारी में काम करने में समर्थ बनाने के लिए उपयुक्त उपाय किए जाएँगे इसके लिए उन्हें सुरक्षा, परिवहन इत्यादी जैसी सहायता सेवाएँ भी प्रदान की जाएगी।

महिलाओं का सामाजिक सशक्तीकरण शिक्षा :

महिलाओं और लडकियों के लिए शिक्षा तक समान पहुँच सुनिश्चित किया जाएगा। भेदभाव मिटाने, शिक्षा को जन-जन तक पहुंचाने, निरक्षता को दूर करने, लिंग संवेदी शिक्षा पद्धति बनाने, लडकियों के नामांकन और अवधारण की दरों में वृद्धि करने तथा महिलाओं द्वारा रोजगार / व्यवसायिक तकनीकी कौशलों के साथ-साथ जीवन पर्यंत शिक्षण को सुलभ बनाने के लिए शिक्षा की गुणवत्ता में सुधार के लिए विशेष उपाय किए जाएँगे। माध्यमिक और उच्च शिक्षा में लिंग भेद को कम करने की ओर ध्यानाकर्षित किया जाएगा

भारतीय समाज में सच में महिला सशक्तीकरण लाने के लिए महिलाओं के खिलाफ बुरी प्रथाओं के मुख्य कारणों को समझना और उन्हें हटाना होगा, जो कि समाज की विस्तृत और पुरुष प्रभाव युक्त व्यवस्था है। जरूरत है कि हम महिलाओं के खिलाफ पुरानी सोच को बदले और संवैधानिक और कानूनी प्रावधानों में भी बदलाव लाए। अपना परिवार, समुदाय आने पर वे व्यवसाय कर सके। इन सबके लिए यह भी जरूरी है कि उनके आत्मविश्वास को जीता जाए। ताकि वह अपने आप को सुरक्षित महसूस कर सके और एक सुनियोजित भविष्य बना सके।

संदर्भ :

- १) कबीर का दोहा - बीज संग्रह
- २) मैथिली शरण गुप्त का पद - अबला नारी
- ३) भारतीय संविधान व नियमावली

साठोत्तरी उपन्यासों में प्रगतिशील नारी

प्रा.डॉ. दळवे सुर्यकांत माधवराव

हिन्दी विभाग शोध निर्देशक शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराढोण, ता.कळंब जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना :-

स्वतंत्रता प्राप्ति के तीस चालीस वर्षों के इस लंबे काल पर नजर डालने पर यह स्पष्ट हो जाता है कि, इस युग में व्यक्ति परंपरागत समाज और परिवार से दूर होता गया है। वह अपने पुराने दायरे को छोड़ता हुआ जीवन यापन के लिए देश के सभी कोने में पहुँचा। वहाँ के होटलों में खाना खाकर उसकी कट्टरता समाप्त होने लगी। इस युग में अर्थव्यवस्था भी ऐसी बदली की घर के बाहर पुरुषों के संपर्क में आई। फलतः प्रेमविवाह अंतर्जातीय विवाह प्रचलित हुए। संयुक्त परिवार में दीवारें खड़ी हुई। पुराने मूल्यों का विघटन प्रारंभ हुआ और व्यक्ति-चेतना का अधिकाधिक विकास होता गया। पारस्परिक व्यवहार में अविश्वास की मात्रा बढ़ी जिससे समस्याएँ उत्पन्न हुईं। असंतोष, अतृप्तता तथा अनैतिकता आज के व्यक्ति को सामान्य नहीं रहने देती। इसके कारण समाज में विकृतियाँ बढ़ती जा रही हैं। युग से घर से भीतर, अपना हर अंग परदों में छिपाए नारी इस बाहरी कोलहाल को सुन सुन नहीं रह सकी। अपने व्यक्तित्व का निखार एवं अपने अधिकारों की माँग करती नारी तीव्र गति से प्रगति के पथ पर चल पडी। यह कहा जा सकता है कि, स्वातंत्र्योत्तर समाज इतना बदला है कि उसकी प्रगति या परिवर्तन के रूपों को जीतना कठिन होगा।

साठोत्तरी काल की नारियाँ जहाँ एक तरफ सब दुःख झेलकर भी पति को छोड़ने को तैयार नहीं हो पाती तो दूसरी तरफ बड़ी सहजता से प्रगतिशीलता को भी अपनाती हैं। वे परंपरागत भी हैं, प्रगतिशील भी हैं। अपनी इच्छा के अनुसार परिस्थिति की माँग पर अपने संस्कारों को कुछ सीमा तक छोड़ने में भी हिचकती नहीं हैं।

माटी के लोग, सोने की नैया उपन्यास के नारी पात्र इसका सशक्त उदाहरण हैं। अनारों की अनारों पाठकों का हृदय जीतनेवाली विशाल हृदया, स्वाभिमानी किंतु पति परायण नारी हैं। पुत्री के ब्याह में धृत पति के मुख से प्रशंसा का एक वाक्य सुन वह सारी मुसीबतों को भुला देती है। अनारों के पति की आँखों में मान बना रहे, यही उसके लिए सब कुछ है। यहाँ पर अनारों का प्रगतिशील नारी रूप दिखाई देता है। कोरजा की फातमा अपने अधिकारों को पहचाननेवाली प्रगतिशील नारी हैं। युवा होते ही उस पर उसके पिता की ही वासनामय दृष्टि पडती है। इस कारण फातमा की माँ फातमा का विवाह जल्दी ही करवा देती है। पति के भय के कारण वह अपनी पुत्री को मायके भी नहीं बुलाती लेकिन फातमा का कमीना पति यह सब जानता है, इसलिए फातमा पर अमानुषिक अन्याय, अत्याचार करता है। फातमा का पति फातमा से जबरदस्ती तलाक लेना चाहता है किंतु फातमा अब और कमजोर नहीं बनना चाहती। तलाक दिलवाने आये हुए मुल्लाओं को खरी-खोटी सुनाकर उन्हें भगा देती है। पति द्वारा पीटे जाने पर भी वह घर नहीं छोड़ती। आखिरकर पति को ही हारकर घर छोड़ना पडता है। समझौता करवाने आये हुए लोगों से वह स्पष्ट कहती है, क्यों मायके जाऊँ सास बीमार है, फिर मायके में मेरा कौन है जो मुझे पालेगा, वह कहीं रहे, किसी औरत के साथ रहे मुझे आधी तनख्वाह भेज दे। यहाँ पर फातेमा निडर होकर अपने पति का सामना करती हुई नजर आती है, फातेमा का पति का प्रतिरोध करना नारी परिवर्तन का प्रमाण मात्र है।

मेरी तेरी उसकी बात की उषा विधवा होने के पश्चात भी संस्कारशीलता के बदले प्रगतिशीलता का प्रदर्शन कर प्रेमी से अथवा किसी से प्रेम करने की हिम्मत रखती है। अति प्रगतिशील आधुनिक नारी के रूप में हमें मेरी तेरी उसकी बात की माया घोष दिखाई देती है। ब्याह उसने मिस्टर घोष से किया है जिसे वह बेहद प्यार करती है, और पाठक उसका प्रेमी है। जिसके प्रति भी वह बुरी तरह आसक्त है। माया घोष का यह प्रगतिशील रूप अमर की समझ में नहीं आता, वह चिढ़कर कहता है, क्या चरित्र है। यहाँ आकर घोष के लिए व्याकुल वहाँ जाकर पाठक के लिए पागल, जैसे दोनों से एक-सा संबंध, दोनों ही पति, पति को उल्लू बना रही है। ऐसे पात्र उपन्यासों में कम ही दिखाई देते हैं।

साठोत्तरी उपन्यासों में विवाहित नारियों में आधुनिक भावबोध को गहराई से पियेया गया है। आज की नारी विवाह और पति का अर्थ केवल जीवनोत्सर्ग ही नहीं मानती बल्कि वह चाहती है कि पति और पति के परिवार से भी उसे समता और स्नेह का व्यवहार उतना ही मिले जितने की उससे पति और परिवार आशा करता है। नारी में त्याग ममता और सहिष्णुता की कमी आ गई है। ऐसा भी आशय इस प्रकार के नारी-चरित्रों से नहीं लिया जाना चाहिए। बल्कि उसका समुचित विकास और उपयोग तभी हो सकता है जब पति की ओर से उसे पूरा विश्वास, निष्ठा, कर्तव्यशीलता तथा सहयोग की

तथा सामंजस्य की स्थितियाँ प्राप्त होती है। यदि पति आवश्यक रूप में पत्नी को संवस्त करना चाहता है अथवा उनका शारीरिक या मानसिक शोषण करना चाहता है तो उसकी चेतना-प्रबुद्ध पत्नी उसे शांतभाव से सहती नहीं जाएगी बल्कि उसका तीव्र विरोध करेगी। यही नहीं समय पड़ने पर वह पति की क्रूरता और निष्ठुरता का प्रतिकार उसने ही तीखे रूप में देगी। यदि पति नारी को केवल शारीरिक वासनापूर्ति का साधन ही बनाता है। तो भी व अब उसे सहने को तैयार नहीं। वह उसका परित्याग उसी साहस और सहजता से कर सकती है जितना पुरुष किसी भी अनचाही स्त्री को त्यागने में स्वतंत्र है। पति यदि पत्नी को सामाजिक सुरक्षा, शारीरिक संतुष्टि और मानसिक संतोष नहीं दे पाता तो नारी स्वयं को इस बात के लिए अधिकृत मानने लगी है ऐसे पति की भक्ति करने को उसे बाह्य नहीं किया जा सकता। अपनी इच्छानुसार अपने मनोनुकूल जीवन साथी के चुनाव की उन्हें स्वतंत्रता मिलनी चाहिए। इस विचारधारा के ही आधार पर विवाह जैसी संस्था से उठता विश्वास उनकी मानसिकता बनती जा रही है। मेरी तेरी उसकी बात की उषा पति अमर द्वारा स्वयं के पति ने झूठी शंका की जाने पर दृढ़ शब्दों में कहती है- अब फिर चुनना ही हैं तो इट इज नाट यू। यह कहकर वह तुरंत अपने पति का घर त्यागने का निर्णय ले लेती है। पति के मित्र नरेंद्र द्वारा बाधित होने पर वह दंश खाई सर्पिणी की भाँति फुफकारती है और कहती है, मैं छिपकर चोरी से जा रही हूँ ? मुझे कौन रोक सकता है ? तुम्हारे मित्र की क्रीत दासी हूँ जो भाग रही हूँ ? बहुत उदार और प्रगतिशील बननेवाले ----- अस्तु नारी को दासी का दर्जा देकर पत्नी बनाएँ रखना अब संभव नहीं रहा है। अब नारी समाज के प्रति विद्रोह खुले आम कर रही है। यह उसमें आया हुआ परिवर्तन है। समाज के साथ-साथ अपने पति और संस्कारों के प्रति नारी आज सजग हो चुकी है। इसलिए साठोत्तरी दौर की नारी प्रगतिशील नारी कहने लगी है।

निष्कर्ष :-

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर यह कहा जा सकता है कि नारी ने प्रगति की ओर कुछ कदम तो बढ़ाएँ हैं, लेकिन वह अपनी परंपरागत संस्कारिता से पूर्णतः मुक्त नहीं हो पाई है। यह सत्य है कि वह भारतीय परंपरागत पत्नियों की तरह एकनिष्ठ तथा पतिव्रता नहीं रह पाई है। साथ ही उसने पाश्चात्य जीवन के प्रभाव को पूर्ण रूप से आत्मसात भी नहीं किया है। नारी पत्नी के रूप में प्रगतिशील बनने के लिए सचेष्ट रही है। पुरानी मान्यताएँ अब उतनी कठोरता से उसे जकड़े नहीं है जितनी कुछ वर्ष पूर्व जकड़े थी। अपने इच्छित वर को प्राप्त करने के उनके प्रयत्न ही उनकी प्रगतिशीलता को स्पष्ट करते हैं। वर्गव्यवस्था में उनका विश्वास भी अब कम होता जा रहा है। साठोत्तरी कालखंड की नारी अब प्रगति की नई राह पर चल रही है। इसमें कोई सन्देह नहीं है।

संदर्भ संकेत :-

- 1) साठोत्तरी उपन्यासों में नारी- डॉ. किरण बाला अरोजा पृ.85
- 2) अनारो- मंजुल भगत
- 3) माटी के लोग सोने की नैया – मायानंद मिश्र पृ. 1974.
- 4) कोरजा- मेहरून्सिसा परवेज पृ.35
- 5) मेरी तेरी उसकी बात-यशपाल पृ.349
- 6) साठोत्तरी उपन्यासों में नारी के विविध रूप-डॉ.विमल शर्मा पृ.72.
- 7) मेरी तेरी उसकी बात- यशपाल प.505.

समकालीन युगातील योगाचे महत्व **डॉ. उदय डी. मेंडलकर**

शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमुर् जि. चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

दैनंदिन मानवी जीवनात छोटे मोठे निर्णय घेणे क्रमप्राप्त असते. बहुतांशी निर्णय सहजासहजी घेतले जातात. परंतु काही निर्णय मात्र व्यक्तीची सत्वपरीक्षाच घेणारे ठरतात. अनिर्णायक अवस्था मानसिक ताणाची जननी ठरते. काय करू? कसे करू? ह्या मनाच्या "अष्टाक्षरी मंत्रावर" उपाय न सापडून मनात संघर्ष उद्भवतो. तर आंतरव्यक्तिक संबंध ताणले जाऊन संघर्ष उद्भवतो. संघर्ष मनुष्याच्या पाचविलाच जणु पुजला आहे. संघर्षजन्य मानसिक ताण हा मनुष्याचे मानसिक स्वास्थ्य उध्वस्थ करतो. परिणामतः मनोकायिक रोग जडतात. संघर्ष टाळण्यासाठी बहुतेक जण प्रयत्नशील असतात. परंतु योग्य दिशेने प्रयत्न न होऊन संघर्ष अधिकच तीव्र होत जातो.

शरीरावर एखादे आकस्मिक कार्य करण्याची जबाबदारी घेऊन पडली असता ते कार्य पार पाडण्यासाठी शरीरक्रियात जे बदल घडून येतात त्याला 'ताण' (Eustress) म्हणतात.

मानसिक ताणाचे महर्षी पातंजली:

मानवी शरीर हे पंचकोषांपासून बनलेले आहे. सामान्य स्थितीत मानवी शरीर तणावमुक्त राहून आनंददायक स्थितीचा अनुभव घेत असते. ह्या स्थितीतील भावना, विचार, निर्मिती व स्वातंत्र्य सुखकारक असल्यामुळे या स्थितीला 'स्वरूप' असे नामाभिधान केले आहे. अनित्यात नित्याची, अपवित्र्यात पावित्र्याची, दुःखात सुखाची व अनात्म्यात आत्मभावाची अनुभूती म्हणजेच 'अविद्या' उदाहरणार्थ शरीर हे अनित्य असूनही नित्य समजून रागद्वेषाची भावना जोपासणे म्हणजे 'अविद्या' अविद्येचा उगम होताच 'स्वरूपावस्था' विचलित होते व ताणनिर्मितीला वाव मिळतो. 'सेली व लेव्ही' ह्यांच्या मते ताण म्हणजे अनिष्टित शरीर प्रतिक्रिया पध्दती"

मानसिक ताणग्रस्त व्यक्तीचे मनदुःखी असते. योगसाधनेमुळे ते दुःखरहित अवस्थेत जात असल्यामुळे मानसिक ताणाचे निराकरण होते.

अ वर्तनप्रकार ('A' 'type behaviour pattern):

अहंकारामुळे उदयास येतो सुखाच्या प्रचीतीच्या मागे राहणा-या कलेषाला 'राग' म्हणतात.

अनुकूल विषयात सुखाचा अनुभव आल्यास 'आसक्ती' निर्माण होते. आसक्तीत बाधा निर्माण झाल्यास 'क्रोधाचा जन्म होतो'. आपल्या बोली भाषेत आपण 'राग' हा शब्द क्रोधाला पर्यायवाचक म्हणून वापरतो. दुःखाच्या प्रचीतीच्या मागे राहणा-या कलेषाला 'द्वेष' म्हणतात. प्रतिकूल विषयात दुःखाचा अनुभव आल्यास द्वेष निर्माण होतो. नावडती व्यक्ती दिसताच, आपण दुःखी होऊन द्वेष निर्माण होतो. अहंकार राग, द्वेषाच्या माध्यमातून व्यक्त होऊन घडणा-या भावनिक असंतुलनामुळे 'मनोमय कोष' सर्वप्रथम विचलित होतो. एखाद्या विषयाच्या वारंवार चिंतनामुळे त्या विषयाप्रती आसक्ती निर्माण होऊन इंद्रिय व विषयांच्या संयोगात अतिरेक (अतियोग) निर्माण झाल्यामुळे 'आसातव्य' निर्माण होते. आसक्ती निर्माण झालेल्या विषयाच्या पूर्तीत बाधा निर्माण होताच मनुष्य क्रोधीत होतो. क्रोधातून संमोह, संमोहातून स्मृतिविभ्रम, स्मृतिविभ्रमामुळे बुद्धिनाश होऊन तारताम्याच्या अभावी मनुष्याच्या हातून अशुभ कार्य घडते. तेव्हा प्रज्ञापराधाचा जन्म होतो. प्रज्ञापराधामुळे मनुष्य दुःखी-कष्टी होतो व मानसिक ताणाच्या चक्रव्युहात जायबंदी होतो. योगासनांमुळे स्नायु क्रमशः शिथिल व ताणग्रस्त केले जाऊन प्राप्त होणा-या उत्तेजनामुळे मेंदू उध्विपित होतो. शरीरात जागृती निर्माण होते. ताण कमी करण्यासाठी शरीर व मन शिथिल करणारी 'शवासना' सारखी 'शिथिलीकरणात्मक' आसने उपयुक्त ठरतात. त्यांच्या मदतीने हृदयविकार टाळता येतात. 'ध्यानात्मक' आसनांमुळे रक्तसंचार वाढवून 'कुंडलिनी' जागृत होण्यात सहाय्य मिळते. शिर्षासन, सर्वांगासनांमुळे मेंदूकडील रक्तपुरवठा नियमित होऊन ज्ञानेंद्रिय, अधश्चेतका व पियूषग्रंथी कार्यक्षम राहतात. उड्डियानबंध- नौली शलभासन, अर्धशलभासन, मयुरासन सर्वांगासनांमुळे 'चेता' कार्यक्षम राहून मानसिक ताणाचे निराकरण करण्याची शरीरात असणारी यंत्रणा सज्ज होते. मानसिक ताण जाणवताच मनुष्य काही तरी उत्तेजकाचा सहारा घेतो. उत्तेजीत अमली पदार्थ घेतात. हे सर्व प्रकार आरोग्यासाठी चांगले नाहीत. मानसिक ताण जाणवताच

शरीराला हवी असणारी उत्तेजना योगासनांद्वारे देऊन ते जागृत होताच 'सुस्ती' (stagnation) आणि 'संकोच' (constriction) दूर होऊन मिळणा-या उत्तेजनामुळे ताण शिथिल होतो. मानसिक ताणामुळे आपले चित्त जेव्हा विचलित होते. तेव्हा श्वसन अनियमित व जोराने होत असते. प्राणायामामुळे श्वसनातील अनियमितता दूर करून व श्वसनाची गती सामान्य करून मानसिक ताणाचे निराकरण करता येते. प्राणायामामुळे चित्त स्थिर होऊन रागद्वेषाची भावनांचे निर्मूलन होत असल्यामुळे मानसिक ताणही कमी होतो. व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक व आध्यात्मिक स्तरावरील विकासामुळे साध्य होणारे एकात्म व्यक्तित्व हे मानसिक ताणापासून मुक्त राहते. कारण व्यक्तींच्या मेंदूच्या डाव्या व उजव्या खंडाचा समतोल विकास घडत जातो.

योगाभ्यासामुळे सुयोग्य वर्तन घडते:

प्रत्येक मानवी क्रियेचे हे तीन अविभाज्य घटक असतात. (1) बोध (cognition) (2) भावना (Emotions) (3) वर्तन (Behaviour) व ते परस्परावलंबी असतात. योगाभ्यासामुळे मेंदूकडे नियमित रक्तपुरवठा होऊन ज्ञानेंद्रियांची उचित प्रवृत्ती कायम राहून परिस्थितीचा यथार्थ बोध होतो. योगाभ्यासामुळे भावनिक स्तरावर ईच्छाशक्ती दृढझाल्यामुळे मनुष्य प्रसंगानुरूप उचित भावना व्यक्त करून सुयोग्य वर्तन घडते. ताणात्मक परिस्थितीतही ही प्रक्रिया अबाधित राहत असल्यामुळे ताण (stress) विकारी स्वरूपात (Di-stress) परावर्तीत होत नसल्यामुळे, मानसिक ताणाची शोकांतिका टळते.

मनाची घडण बदलणे:

इंद्रियाद्वारे ग्रहण केले जाणारे शब्द, जसे स्पर्श, रूप, रस, गंध या सर्वांचा समोवश आहे. त्याचप्रमाणे सेवन करणे त्यामुळे आपल्या माची घडण होत असते. राजसी आहार सेवन करणा-या व्यक्तीचे मनही 'राजसी' बनून काम, क्रोध, लोभ, अहंकार, ईर्ष्या, मत्सर इत्यादी रजोगुण विकसीत होऊन त्यांच्यात क्रियात्मक विक्षेप शक्ती राहत असते. अनादी स्वरूपाची सृष्टीची प्रवृत्ती सतत सुरू राहते आणि आसक्ती व दुःखे निर्माण होतात. क्रियाशीलता, इच्छा व चंचलता इत्यादी गुणांमुळे मन शिथ (विखुरलेल्या) स्थितीत राहते. तामसी आहारामुळे व्यक्तीचे मनही तामसी बनते. तामसी व्यक्तीच्या अभावना (1) योग्य धारणेचा अभाव (2) उलटी धारणा (3) सुनिश्चित विश्वासाचा अभाव संशय आणि भावना त्रस्त करीत असल्यामुळे तो कष्टी तमोगुणामुळे क्रियाशून्यता, जडत्व व आळस, निद्रा निर्माण होऊन मन निम्न दिशेकडे असते.

सात्विक आहार:

सात्विक आहार या सेवनामुळे व्यक्तीचे मनही सात्विक बनून मनाची दिशा उच्च व उत्तम धारणा शक्ती, धैर्य, क्षमाशीलता, ज्ञान, शांत स्वभाव इत्यादी गुण विकसीत होतात. प्रत्येक मनुष्यात सत्व, रज, तम, गुण असतात. त्या मुलांचे प्राबल्य असेल ह्या गुणांची छाप त्याच्या स्वभावावर पडते. रजोगुण व तमोगुण हे दुःखे, अभावना, विक्षेप शक्ती निर्माण करणारे असल्यामुळे त्याचे प्राबल्य अहितकारक ठरते. सात्विक आहाराच्या सेवनाने वृद्धिगत होणा-या सत्वगुणांच्या मदतीने रज व तमोगुणांचे प्राबल्य कमी करून रजोगुण व तमोगुणांमुळे मनुष्याला होणा-या क्लेशांपासून मुक्ती मिळवितो येईल. (1) सात्विक मनाच्या व्यक्तीला उत्तम धारणाशक्ती, धैर्य, शांत स्वभाव सदगुणांच्या जोरावर मानसिक ताणात्मक परिस्थितीवर योग्य वर्तनाद्वारे मात करून ताणमुक्त करता येतो.

बोधात्मक पध्दत (cognitive therapy):

मनुष्याची पाच ज्ञानेंद्रिये (डोळे, कान, नाक, जीभ, त्वचा) त्याचप्रमाणे पाच कर्माेंद्रिये (वाणी, हात, पाय, जननेंद्रिय व गुदद्वार) ज्ञानेंद्रिये बाह्य परिस्थितीपासून संवेदन ग्रहण करून मनाला पोहोचवितात. मनाने ग्रहण केलेल्या संवेदनांचे विक्षेपण व सारासार विचार करून त्यावर निर्णय घेण्याचे कार्य 'बुद्धी' पार पाडते. बुद्धी ग्रहण केलेल्या ज्ञानाला अनुभवाच्या कसोटीवर सुयोग्य आदेश मनाला देते. मन मग मेंदूला हुकूम देते आणि मेंदू कर्माेंद्रियांना आवश्यक कर्म करण्याची आज्ञा देते. तेव्हा कर्म घडते.

योगशास्त्राची रूपरेषा:

मानवी शरीर स्वामी विवेकानंद यांच्या मते कर्मयोग ही निःस्वार्थता व सत्कर्म यांच्या द्वारा मुक्तीलाभ घेण्याची एक विशिष्ट नैतिक, धार्मिक प्रणाली होय. कर्मयोगाच्या धर्म मतांवर विश्वास नसला तरी काही अडणार

नाही. आत्म्यांचे संशोधन करो वा न करो, कशानेच काही विघडणार नाही. त्याच्यासमोर निस्वार्थतेची प्राप्ती हे त्याचे स्वतःचे असे एक विशिष्ट ध्येय असते आणि त्यांना स्वतःच्या प्रयत्नांनी प्राप्त करून घ्यावयाचे असते. त्यांच्या जिवनाचा प्रत्येक क्षण प्रत्यक्ष अनुभवाने उजळून जावयास हवा कारण जी समस्या सोडविण्यासाठी ज्ञानी आपल्या तर्कबुद्धीचा, स्फूर्तिमय अंतः प्रज्ञेचा उपयोग करतो. तीच समस्या त्याला कोणत्याही मताचे, वादाचे साहाय्य न घेता केवळ कर्माने सोडवायची असते.

कर्मफलाच्या आसक्तीचा त्याग केल्यानंतर मनुष्य कर्म करतांना ताणमुक्त राहतो.

भक्तियोगः

स्वामी विवेकानंद म्हणतात, ' मनाची शरीर हृदयात ज्या ज्या वासना आणि भावना आहेत त्यापैकी मुळचीच वाईट किंवा चुकीची अशी कोणतीच नाही. फक्त त्यांना हळू हळू ह्यात आणून त्यांचा सर्वोच्च उत्कर्ष साधन नाही तोवर त्यांना अधिकाधिक उच्च उच्च वळण लावीत जावयास हवे आणि दुस-या कोणत्याही दिशेने त्यांची गती म्हणजे अधोगतीच होय. भक्तियोग हा भावनांचे संस्कारण करित असल्यामुळे आजच्या युगात अशांत व हिंसक वातावरण शमविण्यासाठी ते एक वरदानच मानावे लागेल. विवेकानंदांच्या मते, सध्याच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान युगात बुद्धिनिष्ठशिक्षण पध्दतीत, भावनांचे विकसन व संस्करण करण्याच्या कलांना गौण स्थान असल्यामुळे भावनांचे योग्य संस्करण न होऊन मनुष्य एकांगी झाल्याने तणाव निर्माण होतात. हृदय हे भावनांचे स्थान असल्यामुळे हृदयाची जोपासना करणे महत्वाचे असते. संतुलित व्यक्तिमत्त्वासाठी मन व बुद्धीचा समतोल विकास होणे आवश्यक आहे. अत्यांतिक स्पर्धेतून माणून हिंसक बनतो. हृदयाचा विकास न होणे हेच आजच्या हिंसक वातावरणाला कारणीभूत आहे. "भक्तियोगामुळे मनुष्य भावनांचे संस्करण करून त्याला मर्जीनुसार नियंत्रित ठेवण्याची वा उदात्त कला शिकून चांगले जिवन सुसंवादी, प्रेमदायी व आनंदी बनवू शकतो. त्यानंतर मन शांती प्राप्त होते.

ज्ञानयोगः

स्वामी विवेकानंदांच्या मते, "ज्ञानयोग अत्यंत उदात्त आहे. आंतश्रेष्ठ मार्ग आहे. यात शंका नाही. तत्वचिंतन हा तर ज्ञानयोगाचा प्राण आहे. ज्ञानाच्या आधारे मनुष्य जन्म मृत्युचे रहस्य, मानवी जीवनाचा उद्देश, सुखदुःखाचे प्रयोजन इत्यादीबाबत चिंतन क्षमता व तर्कशक्तीच्या माध्यमातून जिवनाचे शाश्वत सत्व जाणून घेतो. भ्रामक कल्पना नष्ट होऊन मन शांती प्राप्त होऊन मानसिक ताण जाणवत नाहीत.

राजयोगः

स्वामी विवेकानंदांच्या मते, प्रत्येक आत्मा ब्रह्मास्वरूप असल्यामुळे त्या अव्यक्त ब्रह्मास्वरूपांचे देवतांचं प्रकटीकरण कसे होईल हे पाहिले पाहिजे. बाह्य व आंतरिक प्रकृतीवर नियंत्रण मिळवून ही गोष्ट साध्य करता येईल. 'योग' मनुष्याला ह्या संमोहनातून बाहेर काढण्याचे महत्वाचे कार्य, इंद्रियाला मोहजालातून सोडविणे, व्यक्तीला आपल्या वास्तविक रूपाचे भान तसेच राजयोगाच्या माध्यमातून बौद्धिक आत्मपरिक्षणात रूची असणा-यांनी ज्ञानयोगाच्या माध्यमातून मुक्तीचे हे अंतिम ध्येय प्राप्त करावे. 'सुसंवाद' ही योगामधील केंद्रिय कल्पना असून मानवी जीवनाची सर्व अंगे एकमेकांशी सुसंवादी असल्यास व्यक्तिमत्व एकात्म होऊ शकते. योगींनी 'शारीरिक', 'मानसिक', 'बौद्धिक', 'भावनिक' आणि आध्यात्मिक अशा पाचही पातळ्यांवरील एकत्रित विकासावर भर दिला आहे.

हठयोगः

हठयोगाचा उद्देश जरी साधकाला आध्यात्माकडे प्रवृत्त करून समाधीवस्थेपर्यंत नेण्याचा असला तरी त्याद्वारे शारीरिक व मानसिक आरोग्य प्राप्तीही होते. हठयोगाचा इतिहास ख्रिस्तपूर्व 3500 वर्षांपेक्षाही जुनी असण्याचा पुरावाच मानावा लागेल. हठयोगाची उपयोगिता ही नेहमीच कालसुसंगत सिद्ध होते.

योगदर्शनः

महर्षी पातंजलींनी यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा ध्यान, समाधी ही योगाची आठ अंगे मानल्यामुळे 'अष्टांग योग' असे संबोधले आहे. यम, यिम. आसन, प्राणायाम हे शारीरिक कर्मे, तर प्रत्याहार, धारणा, ध्यानही मानसिक कर्मे मानले जाते. प्रत्याहार, धारणा, ध्यानामुळे मन विषयासक्तीतून निवृत्त झाल्यावर एकाग्र चिंतने चिंतन करून 'साध्य' व साधन एकरूप होणे म्हणजेच समाधी.

आध्यात्मिक मानसशास्त्र (Applied spiritual psychology):

समाधी प्राप्त हा जरी अंतिम उद्देश असला तरी, योगाभ्यासाच्या प्रारंभीच प्राप्त होणारी मनःशांती विसाव्या शतकातील मानवाला ह्या मार्गाकडे आकृष्ट करण्यास पुरेशी आहे. एकदा आवड निर्माण झाल्यावर, मग अभ्यासाच्या सातत्याने साधक प्रगतीचे एकेक शिखर गाठून प्रयत्नांती परमेश्वर ह्या न्यायाने समाधी अवस्थेपर्यंत निश्चित पोहचू शकता. पातंजलींनी योगशास्त्राला दिलेल्या शास्त्रीय, स्वरूपामुळे योगाभ्यासाची 'बिकट वाट' 'वहीवाट' होण्यात मोलाची मदत झाली आहे.

योगासनांपासून होणारे फायदे:

शारीरिक, मानसिक, स्वास्थ्यप्राप्ती होऊन बुद्धी स्थिर झाल्याने स्मरणशक्ती वाढून वैयक्तिक व व्यावहारीक जिवनही सुधारते, जिवनाला शिस्त लागते. इच्छाशक्ती प्रबळ होते. आत्मविश्वास वाढतो, आसनात प्राणशक्तीचे समान वितरण होऊन प्राणशक्ती क्षीण झाल्यामुळे शरीराचा रोगग्रस्त झालेला अवयव बरा होतो. योगासने आज रोगप्रतिबंधात्मक (Preventive), रोगनिवारण (curative) उपचार पध्दती म्हणून सर्वमान्य झाली आहे. योगामुळे Resistance & Endurance वाढते. योगासने आरोग्यरक्षणाची हमी देतात. जीवनाची जोखीम घेते. योगासनांमुळे भविष्य उज्वल होते. शरीर लवचिक, सुडौल व कांतीमान होते. पाठीचा कणा लवचिक बनून सुशुम्ना नाडी उत्तर प्रकारे कार्यरत राहून मानसिक आरोग्यप्राप्ती होऊन मानसिक ताण नष्ट होतो. मन प्रयत्न राहते. मनोकायिक विकार (psychosomatic disorder) बरे होतात.

संदर्भ:

1. डॉ. म.न. पलसाने, डॉ. सविता नवरे - उपयोजित मानसशास्त्र बायली ईस्टर्न पब्लिशर्स
2. डॉ. चंद्रशेखर देशपांडे - मनोविकृतीशास्त्र, महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
3. डॉ. भरत देसाई - व्यक्तिमत्व समस्या आणि समायोजन
4. डॉ. विवेक शास्त्री - मनोरमा प्रकाशन 102/सी माधववाडी दादर, मुंबई
5. स्वामी बुधानन्द - मन आणि त्याचा विग्रह, रामकृष्ण मठ, नागपूर
6. स्वामी विवेकानंद - स्वविकसनाची मार्गशिका चिन्मय प्रकाशन, पुणे.

आदिवासी भागातील आरोग्य सुविधा व सार्वजनिक आरोग्य एक सूक्ष्म अभ्यास

प्रा. डॉ. संदेश नारायणराव उबाळे

संभाजी कॉलेज, मुरुडता. जि. लातूर

प्रस्तावना

आदिवासी लोकांचे वास्तव्यअसणारा भाग किवाभूप्रदेश दुर्गम असतो. त्यामुळे अशा भागात दळणवळण साधने पुरेशा प्रमाणात असत नाहीत तसेच आदिवासी लोकांचा रहाणीमानाचा दर्जा तितकासा उंचावलेला नाही. अज्ञान, मागासलेपणा, कुपोषण, निरक्षरता, जंतूचा प्रादुर्भाव इत्यादी. कारणास्तव आदिवासी भागात आरोग्य विषयक अनेक समस्या निर्माण झालेल्या असतात. या कारणास्तव आदिवासी भागात शासनाकडून इतर विकास सुविधा पुरवण्यासाठी भारत सरकारने आदिवासी भागातील आरोग्य संस्था स्थापन करण्याकरिता नियमात शिथिलता आणली आहे. भारत सरकारची आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ३००० लोकसंख्येकरिता आरोग्य उपकेंद्र दिले आहे. स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती नुसार विखुरलेली लोकवस्ती असणाऱ्या भागात प्राथमिक आरोग्य पथके आणि फिरते आरोग्य पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौ. कि.मी. आहे या क्षेत्रफळापैकी ५०,७५७ चौ. कि.मी. क्षेत्र आदिवासी उपाय योजने खाली येते २००१ च्या जणगणनेनुसारमहाराष्ट्रा मधील आदिवासी लोकसंख्ये पैकी सुमारे ४९ % आदिवासी आय. ए. डीपी. माडा आणि मिनीमाडा क्षेत्रात राहतात तर महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी , पावरा, ठाकूर, वारली या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत राज्यात एकूण ३५ जिल्हे आहेत आणि आदिवासी लोकांची संख्या धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नाशिक, व ठाणे (सह्याद्री प्रदेश) चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया, नागपूर, अमरावतीव यवतमाळ (गोंडवान प्रदेश) या पूर्वेकडील वनाच्या जिल्ह्यातमुख्यत्वे जास्त प्रमाणात दिसून येते.

अभ्यास क्षेत्र

:-

सदरील अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी जमातीचे वास्तव्य असणाऱ्या भागाची विशेषतः निवड करण्यात आलेली आहे. महाराष्ट्र राज्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १५° ४४' उत्तर अक्षवृत्त ते २२° ६' उत्तर अक्षवृत्त आहे तर रेखावृत्त विस्तार ७२° ३६' पूर्व रेखावृत्त दरम्यान महाराष्ट्र राज्य पसरलेले आहे. महाराष्ट्राच्या वायव्यास गुजरात दादर नगर हवेली, उत्तरेस मध्यप्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड तरआग्नेयाला आंध्रप्रदेश राज्य दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा राज्याच्या राजकीय सीमा आहेत तर महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक सीमा वायव्याला सातमाळा डोंगर रांग गाळणा टेकडी व सातपुडा पर्वत रांगेतील अक्राणी टेकड्या उत्तरेस सातपुडा पर्वतरांग व त्याच्या पूर्वेस गाविलगड टेकड्या आहेत. ईशान्यास दरकेशा टेकड्या पूर्वेस चिरोलीटेकड्या व भामरागड डोंगर या नैसर्गिक सीमा आहेत. महाराष्ट्राच्या दक्षिण पाठरावर हिरकण्यकेशी नदी तर कोकणात तेरेखोल नदी आणि महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस अरबी समुद्र आहे.

सदरील शोध निबंधात या अभ्यास क्षेत्रातील अधिवासी वसाहत असलेल्या भागाची विशेषता निवड करण्यात आली आहे. यात धुळे, जळगाव, नंदुरबार, गोंदिया, नागपूर, अमरावती, यवतमाळ(गोंडवान प्रदेश) या पूर्वेकडील अरण्याच्या भागाची निवड करण्यात आलेली आहे.

अभ्यास पध्दती -

या शोधनिबंधासाठीद्वितीयस्वरूपाचीआकडेवारीवापरण्यात आलेली आहे. यासाठी वेगवेगळे प्रकाशित साहित्य संदर्भग्रंथ, या शिवाय इंटरनेटचा वापर करून माहिती मिळवण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे -

- १) लघु शोध निबंध अभ्यास क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
- २) अभ्यास क्षेत्रातील लोकजीवनाचा अभ्यास करणे.
- ३) अभ्यास क्षेत्रातील लोकांसाठी असणाऱ्या आरोग्य सुविधाचा अभ्यास करणे.
- ४) अभ्यास क्षेत्रातील आरोग्य केंद्राचा आढावा घेणे.

जीवनपद्धती -

महाराष्ट्रात एकूण ४७ अधिवासी जमाती अस्तित्वात आहेत. भारतातील अधिवासी जमातीत महाराष्ट्राचा चौथा क्रमांक लागतो. प्रत्येक अधिवासी जमात विशीष्ट भूप्रदेशावर राहते आणि तो प्रदेश क्षेत्रफळाच्या बाबतीत प्रगत समाजाच्या तुलनेत अगदी लहान असतो. आधीवासी प्रगत समाजापासून दूर किंवा अरण्यात वास्तव्यास असल्याचे दिसूनयेते हा भाग दुर्गम असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक अधिवासी जमातीची स्वतंत्र अशी पंचायत असते व त्या त्या समाजावर पंचायत किंवा त्या समाजाचा प्रमुखांचे नियंत्रण असते या आदिवासी जमातीची स्वतंत्र भाषा किंवा बोली भाषा असते आदिवासी लोकांची उत्पन्नाची साधने प्राथमिक स्वरूपाची असतात. विशेषतः यात वाटा वरवंटा, सापळे, जाळी, आकडे, गळ, दोऱ्या टोकदार व धारदार दांडकी हतोडा, कोयता, धनुष्यबाण इ. या समाजामध्ये निसर्गपुजेस व जादूटोना पद्धतीचे महत्व दिले जाते.आदिवासी जमातीत परंपरां जपली जाते व ती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीस वेग वेगळ्या माध्यमाने दिली जाते.हा समाज आर्थिक, सामाजिकआणिधार्मिक जीवन बाह्य संपर्कापासून अनेक शतकापासून वंचित राहिल्याने स्वयंकेंद्रित अशा स्वरूपाचे जीवन जगतात.

विभागानुसारआदिवासी जमाती -

१) सह्याद्री विभाग-

नाशिक, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे, अहमदनगर, पुणे इ. जिल्ह्यात, मल्हार कोळी, ढोर कोळी, महादेव कोळी, कातकरी ठाकूर, दुबळा धोंडीया इ. जमाती वास्तव्य करतात.

२) सातपुडा विभाग-

धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अमरावती, नांदेड जिल्ह्यात कोकणा, पावरा, गामित, गावित, भिल्ल, कोरकू, धानका, पारधी, नायकडा, राठवा इ. जमाती आहेत.

३) गोंडवन विभाग-

चंद्रपूर, यवतमाळ, गडचिरोली, भंडरा, नागपूर इ. जिल्ह्यात गोंड, आंध, कोलम, परधान, हलवा - हळवीकावर, थोटी, कोरकू, माडीया, राजगोंड इ. जमाती वास्तव्यास आहेत.

महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ. किमी पैकी ५०,७५७ चौ. किमी क्षेत्र आदिवासी उपाय योजने खाली येते.

जणगणना वर्ष	राज्याची एकूण लोकसंख्या (लाखात)	अधिवासी लोक (लाखात)	टक्केवारी
१९७१	५०४.१२	३८.४१	७.६२
१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९
१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७
२०११	११२३.७४	१०५.१०	९.३५

सन १९७१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यात एकूण लोकसंख्येच्या टक्केवारीत अधिवासी लोकसंख्या ७.६२ % होती ती हळूहळू वाढत जावून २०११ जनगणनेनुसार ९.३५ % झाली वरील पाच वर्षांच्या काळात एकूण महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत ६१९.६२ लाख सरासरी वाढ झाली तर अधिवासी लोकसंख्या सरासरी १६.६७ लाखाने वाढली सन १९८१ ला आदिवासीची लोकसंख्या १९.३१ लाखाने वाढली नंतर ती सन २०११ च्या जनगणनेनुसार १९.३३ लाखाने वाढली तर महाराष्ट्राची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार १५४.९५ लाखाने वाढली.

आदिवासी भागातील आरोग्य सुविधा -

आदिवासी भागातील लोकांना आरोग्य सुविधा पुरवण्यासाठी शासनाने आरोग्य संस्था स्थापन करण्याकरिता नियमात शिथिलता आणली त्यानुसार सुधारीत मानके पुढील प्रमाणे.

अ. क्र.	संख्या	लोकसंख्या निकष विंगर अधिवासी क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१	उपकेंद्र	५०००	३०००
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००
३	भारत सरकार	१२००००	८००००
४	राज्य सरकार	१५००००	१०००००

लोकसंख्येच्या निकषानुसार विंगर अधिवासी क्षेत्रासाठी आरोग्य उपकेंद्र ५००० लोकांमागे तर अधिवासी क्षेत्रामध्ये ३००० लोकासाठी उपकेंद्र स्थापन करण्याचे नियम तयार झाले तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा निर्माण करण्यासाठी विंगर आदिवासीलोकसंख्या ३०००० तर आदिवासी क्षेत्राची लोकसंख्या २०००० पर्यंत विचारात घेतली जावू लागली या संख्येखेरीज एकूणच भौगोलिक परिस्थितीनुसार आदिवासी भाग डोंगराळ व दुर्गम असा असल्या कारणाने अशा भागात स्थाई आरोग्य सुविधा देण्यास आडचणी येतात त्यामुळे अशा भागात छोटी प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि फिरती आरोग्य पथके निर्माण करण्यात आली.

आदिवासी भागात अस्तित्वात असणाऱ्या आरोग्य सुविधा

अ.क्र.	आरोग्य सुविधा	संख्या
१	ग्रामीण रुग्णालय	६७
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३२१
३	प्राथमिक आरोग्य पथके (मिनी पी. एच. सी)	१००

4	फिरती आरोग्य पथके	५६
५	उपकेंद्र	२०३७

सन २०१४-२०१५ या वर्षात आदिवासी योजनेत उपकेंद्र इमारतीच्या बांधकामास गती देणे, प्राथमिक आरोग्य केंद्राची चालू कामेपूर्ण करणेआदिवासी दुर्गम भागातील १४७२ गावासाठी प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरती आरोग्य पथके, प्राथमिक आरोग्य युनिटे इ. स्वरूपामध्ये पुरेशा आरोग्य विषयक सुविधा पुरवण्याच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्राथमिक तत्त्वावर करणे हे होते.

निष्कर्ष-

सदरील शोध निबंधातील माहितीवरून असे दिसून येते की.

- १) आदिवासी वसाहती दुर्गम भागात असल्याने दळणवळनाच्या सुविधाची कमरता असल्या कारणाने आदिवासी लोकांना आरोग्य विषयक सेवा वेळेत मिळत नाहीत.
- २) आदिवासी समाजातील बरीच कुटुंबे प्रगत समाजापासून अलिप्त असल्याने व त्यांच्यावर जात पंचायतचा पगडा असल्याने आरोग्य विषयक सुविधा घेण्या- करिता ते लोक पुढे येत नाहीत.
- ३) आदिवासी समाजात अंधश्रद्धा असल्यामुळे तसेच शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे हे लोक आरोग्य सेवा घेण्यासाठी तयारी दाखवत नाहीत.

संदर्भ -

१. मानवी भूगोल – डॉ. माजीद हुसेन.
२. आदिवासी विकास कार्यक्रम.
३. मानवी भूगोल – डॉ. संदीपान जाधव / डॉ. ओमप्रकाश शहापुरकर / प्रा. नामदेव गजरे
४. आदिवासी विकास विभाग संकेत स्थळ.

शाश्वत विकासात बारा बलुतेदारांचे महत्व

डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड

संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदचंद्र महाविद्यालय शिराढोण, ता. कळंब जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

शाश्वत विकास या शब्दात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित संसाधनांचा जपून आणि योग्य तितका वापर करणे अपेक्षित आहे. आपल्या बुद्धीच्या जोरावर नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करताना माणूस हा निसर्गचक्राचा एक घटक आहे. याची जाणीव "शाश्वत विकास" या संकल्पनेत आहे. पृथ्वीवरील इतर कोणताही सजीव आपल्या गरजेपेक्षा जास्त संसाधनांचा वापर करीत नाही. "जिओ जीवस्य जीवनम्" हे निसर्गचक्र आहे

शाश्वत विकास संकल्पनेचा उगम संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सन 1987 मध्ये जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगा (World Commission on Environment and Development) ची स्थापना केली. आयोगाचे अध्यक्ष नॉर्वेचे तत्कालीन पंतप्रधान होते. त्यांच्या नावावरून देखील या आयोगाला ओळखले जाते. आयोगाने पृथ्वीवरील सामाजिक पर्यावरणीय समस्यांचे निक्षण करून, अभ्यास करून पृथ्वीवरील संसाधनांचा भावी पिढीसाठी राखून वापर कसा करता येईल, याचा शोध घेतला. आयोगाने सादर केलेल्या 'Our Common Future' या अहवालात 'शाश्वत विकास' ही संकल्पना व तिच्या व्याख्या केलेल्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) शाश्वत विकासाची व्याख्या अभ्यासणे.
- 2) बलुतेदारी पद्धतीची व्याख्या अभ्यासणे.
- 3) महाराष्ट्रातील बारा बलुतेदारांचा अभ्यास करणे.
- 4) शाश्वत विकासात बारा बलुतेदारांचे महत्व अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत लघु शोध निबंध लिहिण्यासाठी वापरण्यात आलेली संशोधन पद्धती ही संशोधनाची दुय्यम पद्धती आहे. यामध्ये संशोधनाशी संबंधित ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, तसेच इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला नाही.

शाश्वत विकासाच्या व्याख्या :-

1) "जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग जो विकास चालू पिढीच्या गरजा पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करता येतो त्या विकास शाश्वत विकास असे म्हणतात."

2) "वर्तमानकालीन गरजांची पूर्तता करत असताना या प्रयत्नांचा परिणाम भविष्यकालीन गरजांवर होणार नाही. ही बाब विचारात घेऊन साध्य केलेला विकास, म्हणजे निरंतर विकास होय."

3) "पर्यावरणीय बाबींचे महत्व अबाधित ठेवणारा विकास म्हणजेच शाश्वत विकास होय."

बलुते म्हणजे काय?

बोलूता हा शब्द नेमका केव्हा अस्तित्वात आला हे मात्र सांगता येत नाही. इ.स. दहाव्या शतकापासून ही पद्धत अस्तित्वात असावी असे काही इतिहासकारांचे म्हणणे आहे. यादव काळातही याचे उल्लेख आढळतात. बलुते म्हणजे शेती उत्पन्नातील काही भाग कामाच्या मोबदल्यात वर्षाच्या शेवटी देणे म्हणजे बलुते. "Balura minas - A fire amount of farm produce" आणि गावकऱ्यांना आवश्यक सेवा पुरवणाऱ्या लोकांना किंवा वर्गाला बलुतेदार असे म्हटले आहे.

बलुतेदारी पद्धतीच्या व्याख्या :-

गावातील जाती व्यवस्थेतून व्यक्त होणाऱ्या श्रमविभाजनास अनुसरून वेगवेगळ्या जातीकडून बनवल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे, केल्या जाणाऱ्या सेवा, कार्यांचे व अन्नधान्याचे वितरण व विनिमय होणाऱ्या पद्धतीला बलुतेदारी पद्धती असे म्हटले जाते. ज्या जाती शेतकऱ्यास व शेती उपयोगासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तू तयार करतात त्यांचा समावेश बलुतेदारात केलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील बारा बलुतेदार :-

- 1) सुतार :-

सर्व बलुतेदारांमध्ये सुतार हा सर्वश्रेष्ठ बलुतेदार मानला जात होता. यामुळेच तो उच्च श्रेणीतील बलुतेदार आहे. मात्र पूर्वीच्या काळी या सुतारांना त्याच्या कामाचा मोबदला हा शेतकऱ्यांची रास झाल्यानंतर धान्याच्या स्वरूपात दिला जात होता. सुताराचे महत्वाचे काम म्हणजे लाकडापासून शेती कसण्यास उपयुक्त अशी साधने तयार करणे उदा. लाकडी नांगर, कुळव, इत्यादी आणि जी साधने नादुरुस्त असतील ती दुरुस्त करून देणे. एवढेच नाही तर, लाकडी फर्निचर तयार करणे, घरातील उपयोगी तसेच घर बांधणीच्या कामात सुद्धा महत्वाचे काम होते. उदा. चौकट तयार करणे, दरवाजे तयार करणे, घर उभारणीसाठी लागणाऱ्या लाकडांना आकार देण्याचे काम ग्रामीण भागातील सुतार करीत होता. आजही ग्रामीण भागातील सुतार आपल्या कामाचा मोबदला शेतकऱ्यांकडून धान्याच्या स्वरूपात घेऊन आपले काम करत असल्याचे काही भागात दिसून येते.

2) लोहार :-

हा एक एक महत्वाचा बलुतेदार होता. याचे काम म्हणजे लोखंडापासून शेतीस उपयुक्त वस्तू बनवणे व शेतकऱ्यांना मदत करणे हे होते. या वस्तू बनवण्यासाठी तो लोखंडाचा वापर करत असे, यासाठी त्याला लाकडी कोळसा उपयुक्त होता. शेतीसाठी लागणारी साधने तो तयार करत असे. उदा कोयते, खुरपे, तसेच खोरे, कुदळ, टिकाव अशा प्रकारचे शेतीसाठी उपयुक्त लोखंडी साधने तो तयार करत असे. गावांमध्ये गुऱ्हाळ असेल तर, गूळ तयार करण्यासाठी लागणारी साधने तो तयार करत असे. उदा मोठी कडई तयार करणे लोहाराच्या मदतीशिवाय करणे शक्य होत नसे. त्याच्या मोबदल्यात शेतकऱ्यांकडून तो बलुते घेत असे. त्याचे स्वरूप हे धान्याच्या स्वरूपात शेतकऱ्यांची रास झाल्यानंतर या लोहारांना मिळत असे.

3) महार :-

या लोकांची कामे सरकार उपयोगी, ग्राम उपयोगी व रयत उपयोगी असतं. जर महार गावकीची कामे करत असत त्यास महार म्हणतात. जर महार चौकी, पहारेकरी किंवा गावाचा पोलीस शिपाई म्हणून चोरांचा तपास लावणे, माग काढणे, अशी फौजदारी कामे करत असत. त्यास जागली म्हणतात. महार जागले, वेस्कर हे महारकीच्या कामाचे पोटविभाग आहेत. जागली हे महारकी वतनाचा एक पोट विभाग आहे. पट्टीसाठी आसाम्याना बोलावणे व तगादा करणे, गावचा महसूल तहसीलात घेऊन जाणे, कागदपत्र परगावी पोचविणे, पाटील कुलकर्णी यांसोबत गावात व शिवारात हिंडणे आणि परगावी जाणे, गावात मुक्कामाला मोठे लोक, अधिकारी आले, म्हणजे त्यांच्यासाठी सरपण, चारा आणणे. त्यांच्याजवळच्या जनावरांची मालिश करणे, त्यांना दाणापाणी घालणे. शेन काढणे व त्यांच्या तळावर बसून राहणे. गावाची वाट दाखविणे, दवंडी देणे, मयताचा सांगावा सांगणे, पिके, खळी राखणे, रयतेच्या दृष्टीने पूर्वीचे महाराजांचे भरवशाचे का म्हटले म्हणजे शेताच्या बांध ऊरूळ्या, भाऊ वाटण्या, वहिवाट ध्यानात धरणे, इत्यादी महारांची ही सर्व कामे बिगार या स्वरूपाची आहेत. अशी कामे करून ते आपला चरितार्थ चालवित असत. शाश्वत विकासात यांची भूमिका अतिशय महत्वाची होती. शेतकऱ्यांना शेती पूर्वक कामे करण्यास मदत करून आपला चरितार्थ भागवणारा हा एक समाजातला महत्त्वपूर्ण बलुतेदार मानला जात होता.

4) मांग :-

ही मंडळी केरसुण्या, शिकी, कासरे, नाडे जुंपण्या, वेल्हे, वेठण, मोरक्या, छड्या या वस्तू तयार करून गावाला पुरविणे व डफ वाजविणे मरी आईची पूजा करणे, फाशी देणे, इत्यादी कामे करत असत. या सर्व वस्तू तयार करण्यास लागणारा कच्चा माल विशेषतः केकताड ही शेतकऱ्यांच्या बांधावरून नेली जाई. या वस्तूंची किंमत अल्प असेल पण वस्तूंच्या मोबदल्यात मिळणारे बोलूते त्या मानाने त्यांच्या चरितार्थासाठी अत्यंत महत्वाचे होते. बारा बलुतेदारांपैकी हा देखील ग्रामीण भागाच्या शाश्वत विकासामधला महत्वाचा घटक होता.

5) चांभार :-

बलुतेदारांमध्ये चांभार हा देखील खूप महत्वाचा बलुतेदार होता. पूर्वीच्या काळी शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी मोठेचा वापर केला जायचा. ती मोठ शिवणे. तिला ठिगळ लावणे. गोपणीला टवळे लावणे. जुना ओढा, आसूड साधने, तसेच शेतकऱ्यांसाठी पायात घालण्यासाठी पायतान तयार करणे, ते पायतान फाटल्यानंतर त्याला सांदून देणे, इत्यादी कामे हा बलुतेदार करत असे. त्या मोबदल्यात यांनादेखील शेतमालाच्या रूपात आपल्या कामाचा मोबदला मिळत असे.

6) कुंभार :-

बारा बलुतेदारांपैकी कुंभार हा देखील महत्वाचा बलुतेदार होता. कुंभार हा गावकऱ्यांसाठी विविध आकाराची मातीची भांडी, धान्य साठविण्यासाठी रांजण, तयार करून देत असे. तसेच पाणी पिण्यासाठी माठ, गड देवतांच्या मूर्ती, मातीची चित्रे, विविध उत्सवासाठी लागणाऱ्या मातीच्या पणत्या, तो गावकऱ्यांना पूर्वीत असे. प्रवासी आणि सरकारी अधिकाऱ्यांना पाण्याचे माठ तो पूर्वीत असे. आसपासच्या गावातून किंवा स्वतःचे ही गावात मातीची भांडी पुरविण्याचे काम हा कुंभार करत असे. पूर्वीच्या काळी लोखंडी भांडी कमी प्रमाणात वापरली जायची. जास्तीत जास्त भांडी ही मातीची वापरली जात असत. मातीची भांडी पुरविण्यासाठी कुंभार हा बलुतेदार महत्वाची भूमिका बटवत असलेला दिसून येतो.

7) परीट :-

परीट हा आपले परंपरागत काम बलुत्याच्या मोबदल्यात करीत असे. जत्रा, सण समारंभ, उत्सव प्रसंगी त्याला हे काम करावे लागत असे. एखाद्या घरात मृत्यू झाला तर, त्या घरातील सर्व कपडे, अंथरून पांघरून, धोबी धुवून देत असे. लग्न-मुंजी सारख्या शुभप्रसंगी दिव्याची गरज भासत असे. सुगीच्या दिवसात मिळणाऱ्या बलुत्याशिवाय धोब्याला कपडे धुण्याच्या मोबदल्यात दररोज शिजविलेले अण्ण, नवे कपडे, मिळत असे. तसेच नाम मात्र पैसेही मिळत असे.

8) न्हावी :-

ग्रामीण भागातील लोकांची दाढी करणे, कटिंग करणे. अशा प्रकारची परंपरागत काम हा बारा बलुतेदार करत असे. गावातील ब्राह्मणांचा बेगल म्हणूनही काम करीत असे. वाटलं बरोबर दौऱ्यावर जाऊन त्यांचे कपडे धुणे, गुडगुडी भरून देणे, अंग मर्दन करून देणे, अशी किरकोळ कामे तो करत असे. देशमुख, पाटील यांच्या मुली सासरी जातांना न्हावी त्यांना सोबत करीत करीत असे. गावच्या गणेश उत्सवात परंपरेनुसार गणेश मूर्ती घेऊन जाण्याचा मान न्हाव्याचा असे. काहीवेळा मोठ्या गावातून मशालजी ची हि भूमिका पार पाडत असताना दिसत असे. या मोबदल्यात यांना शेतकऱ्यांकडून धान्य मिळत असे.

9) जोशी :-

यांचे महत्वाचे काम म्हणजे गावकऱ्यांना शुभ प्रसंगाविषयी माहिती देणे किंवा शेती कामे करण्यासाठी मुहूर्त सांगणे, तसेच लग्न मुंज याचा मुहूर्त सांगणे. यालाच ज्योतिषी असे सुद्धा म्हटले जात असे. तो पंचागाच्या मदतीने ही सर्व माहिती सांगत असे. यालाच पुरोहित सुद्धा म्हटले जाते. लग्नकार्यत त्याला महत्वाचे स्थान होते. जोशी हा जातीने ब्राह्मण असे. यालासुद्धा बलुते दिले जात असे. अमावस्या, पौर्णिमा, एकादशी, चतुर्थी, कधी आहे हे सांगण्याचे काम देखील हा जोशी करत असे. काय शुभ आहे आणि काय अशुभ आहे, याची माहिती देखील जोशी देत असे. जोशी यांना देखील आपल्या कामाचा मोबदला धान्याच्या स्वरूपात मिळत असे. काहीवेळा दक्षिणा या रूपात पैशाच्या माध्यमातून देखील मोबदला मिळत असे

10) गुरव :-

गुरवाला ग्रामदेवतांची पूजा करण्याचे, देवाला पोशाख दागिने घालण्याचे काम करावे लागत असे, आणि ही सर्व कामे तो बलुत्याच्या मोबदल्यात करीत असे, गाव जेवणावळी च्या प्रसंगी द्रोण पत्रावळी तयार करण्याचे महत्वाचे काम गुरव करत असे, गावातील ब्राह्मण कुटुंबांची तो वेट बिगारी करीत असे. ज्याप्रमाणे दौऱ्यात पाटला बरोबर न्हावी जात असे, त्याप्रमाणे गुरव कुलकर्ण्यांचे दप्तर वाहून नेत असे. उत्सव जत्रेच्या दिवशी गुरव वाघ वाजवीत असे. गुरवाला देखील आपल्या कामाचा मोबदला धान्याच्या स्वरूपात मिळत असे.

11) सोनार :-

सोनार, सराफ किंवा पोतदार हे नाण्यांचा कस, वजन आजमावण्याचे काम मुख्यतः करीत. तसेच तो गावकऱ्यांना विविध प्रकारचे दागिनेही तयार करून देत असे. पण सोनाराचे सर्वात महत्वाचे काम म्हणजे नाण्यांची पारख करणे हेच होते. सरकारी अधिकृत टाकसाळे सुरू झाल्यापासून सोनाराचे हे पोतदारकिचे काम जवळजवळ संपुष्टात आले. आणि तो गावकऱ्यांची किरकोळ कामे करून पोट भरू लागला. गावातील महिलांना सोन्याचे दागिने बनवून देणे, सोन्याची पारख करून देणे, सोने उजळून देणे, इत्यादी कामे हा सोनार करीत असे. यांना आपल्या कामाचा मोबदला काही प्रमाणात धान्याच्या रूपात तर, काही प्रमाणात पैशाच्या स्वरूपात दिला जात असे.

12) मुलाना :-

बारा बलुतेदारांपैकी हा शेवटचा बलुतेदार. शब्दकोशात मुलाना याचा अर्थ खाटीक असा आहे. गावच्या तंटे, निवाड्यात त्याच्या साक्षी ची निशाणी म्हणून सुरी हे व्यवसाय दर्शक चिन्ह काढलेले आहे. या कामाखेरीज तो गावातील

मुसलमान समाजाचा सेवक म्हणूनही काम करीत असे. त्याचा भिन्न जात, धर्माचा विचार न करता ग्रामप्रशासनात एका मुसलमानाचा बलुतेदार वतनदार म्हणून केला गेलेला समावेश गावकऱ्यांच्या प्रगत विचारसरणीचे द्योतक मानले पाहिजे, या ठिकाणी एक गोष्ट आपण लक्षात घेतली पाहिजे, ती म्हणजे मध्ययुगाच्या प्रारंभी गावातील नेते मंडळी मुसलमान कुटुंबांना सुद्धा गावाबाहेर घर जमिनी मंजूर करीत होती. त्या जमिनीवर मज्जित, दर्गा इत्यादी बांधून राहू शकतात. त्यालाच काही वेळा 'शून्यालय' असेही म्हटलेले आहे.

बलुतेदारांना त्यांनी केलेल्या सरकार उपयोगी व समाजोपयोगी कामाचा मोबदला जमीन व धान्य या रूपात दिला जात होता. वतन या स्वरूपात देखील बारा बलुतेदारांना आपल्या कामाचा मोबदला दिला जात असे. समाज उपयोगी बलुतेदार सुतार लोहार चांभार कुंभार यांनाही सुतारकी, चांभारकी, कुंभारकी अशा जमिनी दिल्या जात होत्या. वतन, इनाम याखेरीस धान्य रुपाने मोबदला दिला जात असे. वस्तू रुपानेही या बारा बलुतेदारांना मोबदला दिला जात असे. या प्रकारच्या मोबदल्याचे प्रमाण प्रांत परतवे व कार्य परतवे वेगवेगळे असल्याचे दिसून येते. शिवाय वर्षातील प्रत्येक महिन्यात या ना त्या कारण परतवे गावकऱ्यांकडून बलुत्याचे हक्क वसूल केले जात असत. कुणबीकीच्या व समस्त गावकीच्या सामान्य तसेच गावकर्यांच्या विशेष गरजा भागविण्यासाठी कारू-नारू जी आपल्या जाती विहित कसबानुसार कामे करतात. त्यांच्याबद्दल मेहनताना म्हणून त्यांना दरोबस्त कुटुंबीयांकडून जो पिकाचा वाटा वंशपरंपरेने मिळतो त्याला अनुक्रमे बलुते-आलुते असे म्हणतात.

सारांश :-

अशा प्रकारे हे बाराबलुतेदार पूर्वीच्या काळी ग्रामीण आर्थिक विकासात जेवढे महत्त्वाचे होते. तितकेच आज देखील ग्रामीण भागातील शेतीचा चिरंतन विकास किंवा शाश्वत विकास करण्यासाठी हे बारा बलुतेदार अत्यंत महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते. परंतु अलीकडे कोण कोणता व्यवसाय करावा याबाबत कसलीही मर्यादा राहिलेली नाही. बलुतेदारी च्या काळात त्या बलुतेदारकडे आपल्या जन्माने व्यवसाय यायचा. पण अलीकडे मात्र कोणत्याही जाती धर्माचा व्यक्ती आपल्या कामाच्या आणि कार्याच्या कुशलतेनुसार व्यवसाय करीत असल्याचे पहावयास मिळते. कृषी क्षेत्रात अनेक नवनवीन अशा प्रकारचे शोध जरी लागले असले, तरी ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शेती यांच्या विकासामध्ये प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या या क्षेत्राचा शाश्वत विकास होण्यात या बाला बारा बलुतेदारांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. अलीकडे पूर्वीपेक्षा या बलुतेदारांमध्ये काही प्रमाणात बदल झाल्याचे दिसून येतात. पूर्वी मोबदला हा जास्तीत जास्त धान्याच्या रूपात दिला जात असे. अलीकडे मात्र धान्याच्या ऐवजी हा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात जास्तीत जास्त प्रमाणात दिला जातो. काळ बदलला असला तरी काही मोजक्या बलुतेदारांची भूमिका आजही ग्रामीण आणि शेती क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण असल्याचे आपणास दिसून येते.

❖ संदर्भ सूची :-

- 1) दत्त सुंदरम - भारतीय अर्थव्यवस्था - डायमंड प्रकाशन.
- 2) डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव - भारतीय अर्थव्यवस्था - निराली प्रकाशन पुणे.
- 3) नलावडे म. दा. अस्पृश्यांचे आर्थिक जीवन - युवराज प्रकाशन पुणे.
- 4) गुरुनाथ नाडगोंडे - ग्रामीण विकास.
- 5) निसर्गध प्रभाकर - गाव-गाडा, नाग - नालंदा प्रकाशन.
- 6) कुलकर्णी अशोक - भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था - विचार प्रकाशन औरंगाबाद.
- 7) मुळे कमल - भारतीय खेडी व जातीयता - विचार प्रकाशन औरंगाबाद.

बिब्लियोमेट्रिक्स : उल्लेख विश्लेषण

किरण रंगनाथ भिसे

Librarian, Dayanand Science College, Latur. 413512

प्रस्तावना :

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रात बिब्लियोमेट्रिक्स (Bibliometric) तंत्राची निर्मिती ब्रॅडफोर्ड यांनी मांडलेल्या विषय विस्तार सिध्दांताच्या अनुषंगाने झाली. या तंत्राचा उपयोग राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विषयाच्या विस्तार मोजण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात केल्या जात आहे. या पध्दतीद्वारे लिखित संप्रेषण क्रियेत संशोधकासमोर येणाऱ्या अडचणी दूर केल्या जाऊ शकतात. कारण संशोधकाने संशोधन करण्यासाठी संग्रहित केलेली माहिती ही वेगवेगळ्या स्वरूपात असते. त्यामुळे योग्य व्यवस्थापकीय निर्णय घेणे शक्य होत नाही. कांही भारतीय तज्ञांनी बिब्लियोमेट्रिक्स सहाय्याने संशोधन केले आहे. यामध्ये जे. जे. नारायणा त्यांचे संशोधन महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच एम. बी. पाटील यांनी युज अॅण्ड युजस्टडी मध्ये सायटेशन अॅनालिसिस द्वारा विषय विस्ताराचा सिध्दांत आणि युजफुल ही संकल्पना मांडली. विज्ञानातील इतर शास्त्राप्रमाणे ग्रंथालय देखील आता फक्त गृहितके आणि अनुमानावर आधारित राहिलेले नाही. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले आहेत. यामध्ये माहितीचे विविध पध्दतीने विश्लेषण करता येते. संख्यात्मक पध्दत अशाच प्रकारे ज्ञानाच्या गुणधर्मांच्या संख्यात्मक विश्लेषणासाठी बिब्लियोमेट्रिक्स हे तंत्र ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रामध्ये उदयास आले.

बिब्लियोमेट्रिक्स संकल्पनेचा उदय :

१९१७ मध्ये प्रथम Cole & Eale यांच्या संशोधनात्मक प्रबंधामध्ये (The History of comparative Anotomy) असे म्हटले गेले. संख्यात्मक विश्लेषण हे bibliometrics चा पहिला अभ्यास आहे. १९२३ मध्ये ह्युम यांनी Statistical Bibliography ही संकल्पना मांडली. ही संकल्पना त्यांनी कार्यरत असणाऱ्या माहितीचा आणि कार्यरत नसणाऱ्या माहितीचा अभ्यास करण्यासाठी वापरले. त्याने Scientific Literature या इंटरनॅशनल कॅटलॉगचा अभ्यास केला. यामध्ये त्यांनी लेखक आणि नियतकालिकांचा समावेश केला होता. जर्मनी हा देश सायंटिफिक लिटरेचरच्या उदयास १९९० आणि ९३ या कालावधीमध्ये पहिला क्रमांकावर होता.

व्याख्या :

बिब्लियोमेट्रिक्स हे प्रकाशित ज्ञानाच्या गुणधर्मांच्या (Properties) संख्यात्मक विश्लेषणात्मक तंत्र आहे. ती एक माहिती प्रणालीची शाखा आहे. ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यात मुख्यत्वे करून नियतकालिकामधून झालेला एखाद्या विषयाचा प्रकाशन विस्तार (Subject Scater) लेखकांच्या संदर्भनिर्मितीच्या रीती (citation Petherns) लेखकांचे लेखनातील उत्तरदायित्व (Authorship Patterns) ग्रंथालयाचा उपयोग करण्याची उपभोक्त्यांची प्रत्यक्ष कार्यपध्दती (Actual Information Behaviour) त्यायोगे कळून येणाऱ्या माहितीविषयक गरजा Information Needs याचा अभ्यास संख्यात्मक विश्लेषणाद्वारे करण्यात येतो. तसेच बिब्लिओमेट्रिक्स क्लिंग, को-सायटेशन, अब्सोलेसन्स, हाफलाईफ या माहिती प्रणालीतील इतर संकल्पनांचा अभ्यासही बिब्लिओमेट्रिक्स मध्ये करण्यात येतो. जे. जे. नारायणा यांनी बिब्लिओमेट्रिक्सद्वारे साहित्यात होणारी वाढ, लेखकांची सर्जनशीलता आणि त्यांच्या विचाराचा इतर लेखकांवर पडणारा प्रभाव, दोन ज्ञानशाखामधील परस्परसंबंध, ग्रंथसंग्रहाच्या विकासाचा आणि संग्रहाची उपयुक्तता या गोष्टींचा अभ्यास केला जातो.

ग्रंथालयासंदर्भात उपयोगात आणले जाणारे संख्यात्मक तंत्र हे पूर्वी सांख्यिकीय ग्रंथसूची म्हणून ओळखले जात असे अॅलन पिचर्ड यांच्या मते गणित आणि सांख्यिकीय पध्दतीचा ग्रंथ आणि प्रसार माध्यमासंदर्भातील अॅप्लीकेशन किंवा अवलंब म्हणजे बिब्लिओमेट्रिक्स होय.

बिब्लिओमेट्रिक्सचा उद्देश प्रलेखांची उपयोगिता, ग्रंथालयातील स्टॉक व ग्रंथालयाचे उपभोक्ते यांच्या संदर्भातील प्रक्रिया सांख्यिकीय वितरणांच्या दृष्टीकोनातून परिक्षण हा आहे. यामुळे ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रातील आणि माहितीची हाताळणी यांची संख्यात्मक विश्लेषणात्मक माध्यमातून वैशिष्ट्ये आणि ग्रंथालयातील स्टॉफ व वाचक यांच्या ग्रंथालयासंदर्भातील वर्तणुकीचा मूल्यमापनात्मक अभ्यास करण्याच्या दृष्टीकोनातून मदत होते.

२. ब्रिटीश स्टॅंडर्ड इन्स्टिट्यूटच्या मते, "प्रलेखाच्या उपयोगासंदर्भात आणि प्रकाशन निर्मितीच्या रीतीचा अभ्यास करणे ज्यामध्ये गणितीय व सांख्यिकीय पध्दतीचा अवलंब केला जातो."

३. हाकिन्सनच्या मते, "वाडमयाच्या ग्रंथसूचीय वैशिष्ट्या संदर्भातील संख्यात्मक विश्लेषण होय."

४. पॉटर यांची व्याख्या "लिखित संदेश वहनाचे सर्व प्रकार व लेखकांच्या वाडमय निर्मितीचा रीतीचा मोजमापनात्मक अभ्यास म्हणजे बिब्लिओमेट्रिक्स होय."

बिब्लिओमेट्रिक्स उद्देश व व्याप्ती :

लिखित संदेश वहनाच्या प्रक्रियेवर तसेच त्यांच्या विविध घटकांच्या मोजमापन आणि विश्लेषण संदर्भातील स्वरूप व क्रियात्मक बाबींवर प्रकाश टाकणे.

ज्ञानाच्या रचना व संदेश वहनासंदर्भात माहिती देणे.

वर्णनात्मक व वर्तणूक बिब्लिओमेट्रिक्स असे वर्गीकरण करण्यात येते. वर्णनात्मक बिब्लिओमेट्रिक्स हे साहित्याच्या वैशिष्ट्याचे वर्णन करते तर वर्तणूक बिब्लिओमेट्रिक्स साहित्य निर्मिती घटकांतील परस्पर संबंधाचे परीक्षण करते.

बिब्लिओमेट्रिक्सच्या व्याप्तीमध्ये साहित्यांतर्गत संबंधाचा अभ्यास (सायटेशन अॅनॅलिसिस) किंवा वाडमयाचा वर्णनात्मक अभ्यास यांचा समावेश होतो. या वर्णनात्मक अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने साहित्य निर्मितीची रीती, ज्यामध्ये लेखक नियतकालिके विषय व भाषा यांचा समावेश होतो.

हे एक संख्यात्मक शास्त्र असून त्यांचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले आहे.

अ) वर्णनात्मक बिब्लिओमेट्रिक्स   ब) मूल्यमापनात्मक बिब्लिओमेट्रिक्स

सायटेशन अॅनॅलिसिस :

ज्ञानाचे संप्रेषण संदर्भ विरहीत होत नाहीत म्हणून प्रत्येक लेखक आपल्या लेखनात आवश्यक तेथे आशयाशी संबंधीत असा संदर्भ तयार करीत असतो. प्रबंध आणि शोध निबंध यामध्ये संशोधकाने किंवा लेखकाने व्यक्त केलेल्या विचारांना आणि मतांना आधि निश्चित झालेल्या

सिध्दांताचा आणि सूत्रांचा संबंध असतो. संशोधनात उपयोजिलेल्या पध्दती आणि तंत्रे यांच्या समर्थनार्थ आणि प्रयोगामध्ये अवलंबवलेली सूत्रे आणि वापरलेली यंत्रे आणि उपकरणे यांच्या पुष्ट्यर्थ प्रत्येक लेखक त्यांच्या आधीच्या लेखकांचा आधार घेत असतो. त्याचप्रमाणे आधीच्या लेखकांची मते खोडून काढण्यासाठीच तो त्यांचा उल्लेख लेखनात करीत असतो. लेखनातील अशा सर्व उल्लेखांची लेखाच्या शेवटी संदर्भसूची (References) दिलेली असते. हे जे सर्व उल्लेख असतात. त्यांना इंग्रजीमध्ये सायटेशन म्हणतात. ज्या लेखकांचा आणि लेखाचा उल्लेख होता त्यांना अनुक्रमे **cited Author & cited document** असे म्हणतात. याच्या उलट जे लेखक अशा आधी प्रकाशित झालेल्या लेखांचा उल्लेख करतो. त्यांना **citing Author** म्हणतात. ज्या लेखात उल्लेख केलेला असतो त्यांना **citing document** म्हणतात. उल्लेख करणारा लेखक आणि उल्लेखित लेखक किंवा ज्या प्रलेखात उल्लेख करण्यात आला तो प्रलेख आणि उल्लेखित प्रलेख त्यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास म्हणजे सायटेशन ऑनॉलिसिस होय.

वरीलप्रमाणे ग्रंथ आणि ग्रंथेतर साहित्यात सुध्दा मुख्यत्वेकरून नियतकालिकामधून झालेला एखाद्या विषयाचा विस्तार लेखकांच्या संदर्भ निर्मितीच्या रिती, लेखकाचे उत्तरदायित्व ग्रंथालयाचा उपयोग करण्याची उपभोक्त्यांची प्रत्यक्ष कार्यपध्दती आणि त्यायोगे कळून येणाऱ्या त्यांच्या माहिती विषयक गरजा यांचा अभ्यास बिब्लिओमेट्रिक्स मध्ये संख्यात्मक विश्लेषणाद्वारे करण्यात येतो. हे जे संख्यात्मक विश्लेषण आहे, त्यालाच सायटेशन ऑनॉलिसिस म्हणतात. तसेच बिब्लिओमेट्रिक्स कप्लिंग, को सायटेशन, अॅब्सोलेसन्स आणि हाफ लाईफ या संकल्पनांचा अभ्यास सायटेशन ऑनॉलिसिस मध्ये केला जातो. थोडक्यात बिब्लिओमेट्रिक्स आणि सायटेशन ऑनॉलिसिस या समानार्थी संज्ञा आहेत. प्रकाशित किंवा आधीच अस्तित्वात असलेल्या माहितीचे संशोधक आपल्या संशोधनाचे हेतूपरतवे वेगळ्या दृष्टीकोनातून विश्लेषण करतो. तेव्हा त्याला संशोधनाच्या भाषेत सेकंडरी ऑनॉलिसिस म्हणतात. सायटेशन ऑनॉलिसिसमध्ये सुध्दा अस्तित्वात असलेल्या वेगळ्या दृष्टीकोनातून विश्लेषण होत असल्याने ते सेकंडरी ऑनॉलिसिस आहे. त्याचप्रमाणे युजर रिसर्च मधील युजस्टडी हा सुध्दा सेकंडरी ऑनॉलिसिस मध्ये मोडतो.

लेखक एखादा लेख लिहित असताना आपल्या लेखात दुसऱ्याच्या लिखित साधनांख त्यांनी उपयोगात आणलेल्या, संदर्भ घेतलेल्या इतर माहितीचा उल्लेख करत असतो. यालाच (citing) किंवा (Referencing) म्हणतात. ज्या प्रलेखाचा आपण संदर्भ म्हणून उल्लेख करतो. त्यास उल्लेखित प्रलेख असे म्हणतात. तसेच ज्या प्रलेखात उल्लेख केला जातो. त्याला उल्लेखनार प्रलेख असे म्हणतात. तांत्रिक लेखनाकरीता देण्याची ही एक जुनी परंपरा आहे. व्हाईट (१९८५) मिलनीस आणि सिसेस (१९८९) यांनी citation चा विकास दर्शविला आहे. ऑक्सफर्ड इंग्लिश डिक्शनरी मध्ये ८८ संदर्भांचा तसेच याचा वापर बायबल या धार्मिक ग्रंथात केल्याचे आढळून येते.

ब्रिटेन आणि लायन यांच्या मते, मुळ प्रलेखात शोध घेणे आणि त्यावरून मुळ मासिके बनविणे, प्राथमिक मासिकांचे क्षेत्र अभ्यासणे, साहित्यवादींचे प्रमाण, संदर्भांचा वापर तसेच कालबाह्य साहित्य अभ्यासणे. बैगमन (१९७४) यांच्या मते, उल्लेख हे दोन प्रलेखातील संबंध प्रस्थापित करणे होय. हे अशाप्रकारे दर्शविते की सायटेशन हे साहित्य उपयोगाचे निर्देशक होय.

- संशोधन लेख लिहिताना लेखक इतर लेखकांच्या साहित्याचा संदर्भ म्हणून उल्लेख करतात त्यास सायटेशन म्हणतात.
- संशोधन करताना संशोधकाने जर विद्वान लेखकांचा लेख आपल्या संशोधनात लिहिला तर त्याचा संदर्भ देण्याच्या पध्दतीस (citation) असे म्हणतात. ते लेखाच्या खाली किंवा प्रकरणाच्या शेवटी दिले जातात.

उल्लेख विश्लेषण या पध्दतीचा विश्लेषणाचा संबंध हा कुणाच्या साहित्याचा संदर्भ उल्लेख करतो यांच्याशी आहे. साधारणतः उल्लेखांचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढणे सोपे नाही. परंतु मागील ३०० वर्षापूर्वीच्या कालाखंडानुसार जे शास्त्रीय लिखान दर्शवितात त्यानुसार Derel De Spllu Price यांनी उल्लेखनाला सुरुवातीला Scholia नाव दिले. ज्याचा अर्थ विद्वेशी संबंधीत असा होतो. उल्लेख हा नेहमीच माहितीचा स्रोत म्हणून ओळखले जातात. उल्लेखाचा उपयोग ग्रंथसूचीकार, इतिहासकार, ग्रंथपाल, प्रलेखन अधिकारी इत्यादी चांगल्या प्रकारे करतात.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) रिसवडकर, म. रा., २०००, माहिती संकलन, विश्लेषण आणि सादरीकरण, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- २) नातू, श्रीराम रघुनाथ, १९९५, माहितीसेवा आणि संघटना, नाशिक : यशवंतराव चव्हाणमहाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ३) बोधनकर, सुधीर, अलोणी, विवेक, १९९९, सामाजिक संशोधन पध्दती, नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
- ४) कुंभार, राजेंद्र, २०००, महाविद्यालयीन व विद्यापीठ ग्रंथालये, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ५) गणपुले, श. रा., १९९४, ग्रंथालय व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
- ६) घोटाळे, रा. ना., २००३, समाजशास्त्रीय संशोधन : तत्त्वे व पध्दती, नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन.
- ७) कुंडले, म. वा., १९९८, शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र, पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
- ८) रिसवडकर, म. रा., २०००, संशोधन : व्याख्या आणि पध्दती, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

शाश्वत विकास व वाढती लोकसंख्या

प्रा. प्रकाश कोथळे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुखए राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड

मानवी समाजाचा विकास हा क्रमाक्रमाने झाला. जंगलात भटकने मिळेल ते खाने ही सुरवातीची सर्व प्राण्यासम अवस्था, मग मात्र त्याने अन्नसंकलन, प्लुपालन, शेती व शेवटी औद्योगिक विकास.

औद्योगिक विकासात मानुस शाहणा झाला असे समजल्या जाते. कारण औद्योगिक क्रांतिला शहण्याची क्रांती म्हणतात. या शहण्या मानसाने विकास तर केला पण दुसरीकडे मात्र तो निसर्गाशी प्रामाणिक राहू शकला नाही. कारण त्याने निसर्गाचे प्रचंड दोहन केले. आपल्याला आवश्यक असणाऱ्या साऱ्या वस्तु त्याने अक्षरशा निसर्गातून ओरबडल्या. जंगल नष्ट केली, तिथे शेती निर्माण केली. जंगल कटाई मुळे निसर्गाचे संतूलन कायम बिघडत गेले. पाणी मृदा हवा ही सुध्दा त्याने खराब केली. आज अशी अवस्था आहे की, अंटार्क्टिकेवरिल ग्लेशियर पिघळत आहे. जगात अती थंडी, अती उन, अती पाऊस सर्वत्र दिसून येत आहे. पृथ्वीचे तापमानात वाढ झाली.

अनेक उद्योग निर्माण केले त्यातून उत्सर्जित होणारा कार्बन हा प्रचंड आहे त्यामुळे जगातिल काही देशात ऑसिड रेन झालेत. उद्योगासोबत वाहने सुध्दा कार्बन उत्सर्जनाला तितकाच जबाबदार आहे. कोणताही पदार्थ जेव्हा निसर्गात प्रवेश करतो तो निसर्गाला हानी पोहचवतोच. यालाच आपण प्रदुषण म्हणतो.

आज प्रदुषणाचा वेग सर्व जगात प्रचंड आहे. तो वाढतच आहे. मानसाने निसर्गाच्या व्यवस्थेला धक्का लावला आहे. त्याला आपण परिस्थितीकी (Ecology) म्हणतो. त्यांची शृंखला सर्वत्र तुटली आहे. आपण आज तुटक तुटक परिस्थितीकी पाहतो. ही परिस्थितीकी निसर्गाला संतूलित ठेवत नाही. परिस्थितीकी हे निसर्गाचे व्यवस्थाबध्द चक्र आहे, पण चक्रात प्रत्येक प्राणी, किटक, पक्षी, मासे व मानुससुध्दा भाग घेतो तेंव्हा ते चक्र सुरळीत चालते. तुटक तुटक शृंखला हे निसर्गाचे अस्तित्त्वच धोक्यात आणते. जंगला शिवाय कोणतीही प्राण्याची कल्पना करता येत नाही. आपण ही या जंगल व्यवस्थेचाच भाग आहोत. पण बुध्दीजीवी मानसाने स्वतःला या शृंखलेतून बाजूला काढले आहे. आणि विकसित मानव म्हणून टेंभा मिरवित आहे. पण निसर्ग हा मानसापेक्षा मोठा आणि त्याची निर्मिती आहे. तो त्याची हानी मानवाला नष्ट करून भरून काढलेच. आज जगात वाढणारे विविध संकटाकडे पाहिले तर ते आपणास दिसून येते. जगात निर्माण होणाऱ्या महामाऱ्या अलिकडे निर्माण झालेला कोरोना व्हायरस सूनामी, भुकंप, वादळे, प्रचंड थंडी, उण, पाऊस, हे सर्व मानसाच्या निसर्गातील अतीहस्तक्षेपामुळे झाले आहे.

मानवाने अतिहस्तक्षेप का केला? तर जगाची वाढती लोकसंख्या, या लोकसंख्येच्या गरजा भागवीण्यासाठी निसर्गाची लूट मानसाने चालवली आहे. हा बुध्दीजीवी मानव आज लोकसंख्या कमी करण्यात अपयशी झाला आहे. शाश्वत विकास व लोकसंख्या यांचा सह संबंध आहे.

शाश्वत विकास तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा लोकसंख्या कमी होईल किंवा निसर्गाच्या संतूलनापूरती राहिल. पण आम्ही काय पाहतो आहे ५ जुलै २०१८ ला जगात ७६३.४ कोटी लोक पृथ्वीवर अस्तित्वात होतो. ती संख्या अनखी तीन वर्षांनी वाढली. दर वर्षी जगात ७.५ कोटी लोकांची भर पडले. या वेगाने लोकसंख्या वाढत राहिले तर लोकांना राहायला घरे, पियाला पाणी, जेवायला अन्न, नेसायला वस्त्र, आरोग्य सुविधा, कशी प्राप्त करणार हा प्रश्न कोणाला कसा पडत नाही. साधे जमीनीचे उदाहरण घेतले तर लक्षात येईल. भारतात दरवर्षी १.४ कोटी नवीन लोक लोकसंख्येत जोडले जातात. यांना लागणाऱ्या घरांची व्यवस्था आपण कशी करणार भारतात आजही ३० टक्के लोकांना चांगली घरे नाहीत. नवीन लोकांना कोठून देणार दिली तरीही जमीनीची मर्यादा आहे. त्यामर्यादित जंगल टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे, आपण परिस्थितीकीची शृंखला तर तोडली आहे. अश्या अवस्थेत ३५ टक्के जंगल असेल तरच, योग्य पाऊस पडू शकतो, आपल्या गरजा पूर्ण होउ शकतात. भारतात आज घडीला २१ टक्के जंगल अस्तित्वात आहे. पण त्याचेही अस्तित्त्व राहिल याची शाश्वती नाही. अश्या वेळी शाश्वत विकास हे स्वप्नच राहते. या स्वप्नाला जर साकार करण्याचे असेल तर लोकसंख्येवर कठोर निर्बंध आवश्यक आहे. जगातील तज्ञ वैज्ञानिक म्हणतात पृथ्वी ४०० कोटी पेक्षा जास्त लोकांचे भरणपोषण करू शकत नाही. आणि वाढती लोकसंख्या हीच पर्यावरणला नष्ट करण्यासाठी जबाबदार आहे.

आपण यामध्ये त्या प्राण्यांचा पक्षांचा विचार सुध्दा केला नाही. आपण तर त्यांचा विचार केला नाही तर ज्या सर्व प्राण्यावर पृथ्वीची परिस्थिती (Ecology) अवलंबून आहे ती नष्ट होईल कारण मानवाच्या

अतीलोकसंख्येमुळे आज जगातील १.४ लाख प्राण्यांच्या जाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. समुद्रातील जीवसुध्दा धोक्यात आहेत. कारण मानवाने निर्माण केलेला प्लास्टिक प्रचंड प्रमाणात समुद्रात वाटून जातो. तो समुद्रातील प्राणी खातात तेव्हा अनेक मासोळ्या, कासव यांच्या पोटातून ते काढण्यात आले तेव्हा शाश्वत विकास करायचा असेल तर लोकसंख्या कमी करावीच लागते नाही तर येणाऱ्या शतकांच्या शेवटच्या टप्प्यात मानवाचे अस्तित्त्वच पृथ्वीवर सिल्लक राहिल की नाही हे सांगता येत नाही. यासाठी उपाय करावे लागतील ते खालील प्रमाणे,

१. लोकसंख्या कमी करण्यासाठी चीन प्रमाणे सशक्त कायदे निर्माण करणे, 'हम दो हमारा एक.'
२. 'कुत्र चालेल पण पुत्र नको' अश्या म्हणीचा प्रचार करणे, इतकेच नाही तर ज्यांना दोन अपत्या आहे त्यातील सुशिक्षित वर्गाने एक मुल दत्तक होणे.
३. लोकांमध्ये जाणिव जागृतला निर्माण करणे.
४. लोकांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणिव निर्माण करून देणे. पृथ्वीवर आपले अस्तित्त्व हे आपल्या हाती आहे. कारण पृथ्वीची काळजी आपल्याला घ्यावी लागेल.
५. जंगलाची वाढ, त्यात प्रण्यांचे अस्तित्त्व व समुद्रातील प्राणी यावर भविष्यातील मानवाचे अस्तित्त्व अवलंबून आहे. यांची जाणिव करून देणे.
६. कोळसा, पेट्रोल, डिसेल यांचा पूर्णपणे वापर टाळणे.
७. सौरउर्जा, पवन ऊर्जा, व समुद्री लाटांचा वापर उर्जेसाठी करणे.
८. सायकलचा वापर करणे.
९. प्लास्टिक पूर्ण पणे बंद करणे.
१०. जंगलास किंवा इतरत्र कोटेही घात न करणे.
११. जंगलातील संपत्तीच्या वापर आवश्यक असेल तरच करावा.

या सर्व गोष्टी केल्या तर हळूहळू मानव शाश्वत विकासाकडे जावू शकतो. हे निश्चित मात्र आता रात्र वैच्याची आहे वेळ दवडून जमनार नाही. कारण युरोपीय देश याकडे वळले आहेत त्यांनी सौरउर्जा, पवन उर्जा समुद्रीलाटाचा उर्जेसाठी मोठ्याप्रमाणत वापर सुरू केला. लोकसंख्यासुध्दा कमी केली. आपणास सर्व देशांना त्यांचा आदर्श लोकांमध्ये निर्माण करावा लागेल. तरच आपले अस्तित्त्व पृथ्वीवर दिसेल?

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रकाश कोथळे. 'समाजशास्त्र परिचय' सुमन प्रकाशन लातूर २०१८
२. जे. पी. सिंग. 'आधुनिक भारत का समाज' रावत प्रकाशन जयपूर २०१५
३. राय अक्हुमा. 'सामाजिक समस्या' रावत प्रकाशन जयपूर—२०१६
४. www.Invironment susteablk deuplopmnt
५. www.पर्यावरण व मानव
६. www.Invironment geography.

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor

Dr. Birajdar Govind Dattopant
Principal
Sharadchandra Mahavidyalaya, Shiradhon Tq. Kallam Dist: Osmanabad
(Maharashtra)

Executive Editors

Dr. A. I. Shaikh
Dr. M. B. Shirmale

Co-Editor

Dr. S. A. Chaus   Dr. Shakeeluddin Khazi   Mr. P. U. Gambhire

---

Editorial Board

<i>Dr. K. G. Gholap</i>	<i>Dr. R. R. Sayyed</i>	<i>Dr. S. M. Alte</i>
<i>Dr. A. F. Sayyed</i>	<i>Dr. S. V. Khond</i>	<i>Dr. A. H. Attar</i>
<i>Mr. R. R. Bhise</i>	<i>Mr. Z. A. Khazi</i>	<i>Dr. S. M. Dalve</i>
<i>Dr. F. A. Tamboli</i>	<i>Mr. S. P. Adsule</i>	<i>Dr. S. M. Patel</i>
<i>Mrs. S. N. Sayyed</i>	<i>Mr. S. P. Mane</i>	

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
